

MAG

II 153266/3

197917454

COBISS c

Народна библиотека
Србије

II 153266/3

**PRIVREDNI SISTEM
I EKONOMSKA
POLITIKA
JUGOSLAVIJE**

BRANKO HORVAT

EKONOMSKE STUDIJE 3

PRIVREDNI SISTEM I EKONOMSKA POLITIKA JUGOSLAVIJE

Knjiga prof. B. Horvata »Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije« treća je u seriji »Studije«, koju izdaje Institut ekonomskih nauka u Beogradu. U ovome radu prikazan je ne samo razvoj jugoslovenskog privrednog sistema i ekonomske politike u posleratnom razdoblju nego se po prvi put u nas institucionalne promene tretiraju povezano s razvojem u oblasti ekonomske teorije. Na taj način privredni sistem i jugoslovenska ekonomska misao dobijaju sažetu i preglednu sliku svoga dosadašnjeg razvoja. Specifičnost toga razvoja pobudila je veliko interesovanje u svetskoj javnosti. U stvari toj javnosti je bilo namenjeno prvo, englesko izdanje ove studije. Pokazalo se, međutim, da bi jedna takva knjiga mogla da popuni ne malu prazninu u ovoj oblasti naše ekonomske literature. Ovo, jugoslovensko izdanje treba da posluži u pravo vreme.

Pored spomenutog, kombinacija hronološkog i problemskog načina izlaganja jeste još jedna vrлина ove knjige.

Širok spektar privrednih problema i niz teorijskih kontroverzi koje ih prate onemogućio je B. Horvata da detaljnije polemiše sa pojedinim stavovima, ali autor ipak nije propustio ni jednu priliku da iznese i svoje mišljenje, ostajući dosledan svom kritičkom pristupu.

BELEŠKA O PISCU

Branko Horvat rođen je 1928. u Petrinji. Osnovnu školu i gimnaziju učio je u Slav. Požegi. U sedamnaestoj godini napušta gimnaziju da bi se borio u narodnooslobodilačkom ratu. Bio je predsednik omladinske organizacije u svom gradu.

Studira tehniku, ekonomiju i filozofiju na Zagrebačkom sveučilištu od 1946. do 1952. Diplomirao je ekonomiju na Zagrebačkom sveučilištu 1952. Doktorirao prvi put u Zagrebu 1955., a zatim u Engleskoj 1959. na University of Manchester. U 1960. god. postaje naslovni docent Zagrebačkog sveučilišta. Saradivao je u Institutu za naftu i Ekonomskom institutu u Zagrebu. Po prelasku u Savezni za-

10=512003932

EKONOMSKE STUDIJE BR. 3

PRIVREDNI SISTEM I EKONOMSKA POLITIKA JUGOSLAVIJE

PROBLEMI, TEORIJE, OSTVARENJA, PROPUSTI

Branko Horvat

S engleskog preveli: BOŠKO MILOSAVLJEVIĆ i
NATAŠA SUHOTIN

INSTITUT EKONOMSKIH NAUKA

BEOGRAD

1970.

OSTALI RADOVI OD ISTOG AUTORA:

Ekonomika jugoslavenske naftne privrede

Industrija nafte u Jugoslaviji

- Sv. I Proizvodnja nafte
- Sv. II Prerada nafte
- Sv. III Distribucija

Ekonomika teorija planske privrede

Međusektorska analiza

Ekonomski modeli

Ekonomika nauka i narodna privreda

Ogled o Jugoslavenskom društvu

Privredni ciklusi u Jugoslaviji

Integralni sistem društvenog računovodstva
za jugoslavensku privredu

PREDGOVOR JUGOSLAVENSKOM IZDANJU

Opet se vode rasprave o daljnjem razvoju privrednog sistema. Jugoslavenski privredni sistem razvija se brzo i dinamično. Zbog toga je očigledna potreba da se taj razvoj podvrgne analizi kako bi se što jasnije uočile zakonitosti kretanja i izbjegle pogreške u ekonomskoj politici. Posebno se činilo potrebnim i korisnim pokušati povezati institucionalne promjene s razvojem u oblasti ekonomske teorije i uspjesima i promašajima u praktičnoj primjeni. Međutim, za takvo jedno istraživanje nisu se mogla dobiti finansijska sredstva, niti naći izdavači koji bi iz svojih sredstava publicirali gotov rad. I tako se desilo da je ova monografija najprije napisana na engleskom, a kod nas se pojavljuje kao prijevod s malim izmjenama.

Prije nekoliko godina je, naime, Američko udruženje ekonomista odlučilo da za osam zemalja sa zanimljivim ekonomskim sistemima publicira monografije o poslijeratnoj ekonomskoj politici. Od mene je zatraženo da priprelim odgovarajuću studiju o jugoslavenskoj ekonomskoj politici. Studija je bila završena krajem 1969. godine, do kada je ujedno obrađena postojeća literatura i obuhvaćeni relevantni događaji. Nastojao sam da obradim cjelokupnu jugoslavensku stručnu literaturu, kao i najvažnije strane autore. Na taj način, ovaj rad predstavlja ujedno prvi pregled razvoja poslijeratne jugoslovenske ekonomske teorije u oblasti privrednog sistema i ekonomske politike. Atribut »jugoslavenski« treba protumačiti u dva smisla: on obuhvaća jugoslavenske teoretičare kao i strane teoretičare jugoslavenskog — tj. samoupravnog — privrednog sistema.

Rad je ograničen uslovima u kojima je nastao. Prije svega, zbog unaprijed određenog obima pisan je krajne sažeto. Zatim, dvije značajne oblasti — poljoprivredna i regionalna politika — nisu mogle biti obrađene. Nadalje, monografija bi se sigurno mogla poboljšati i u pogledu obuhvata i u pogledu kvalitete da je postojala mogućnost ekipnog rada kod čega bi autori obradili poglavlja iz svojih užih specijalnosti. I na kraju, rad je morao biti

17454/70

prilagođen potrebama inostranih čitalaca. Zbog ovog posljednjeg neke naše unutrašnje polemike prikazane su vjerovatno s nedovoljno kritičke oštrine.

Budući da se radi o analazi i evaluaciji naše ekonomske politike — kako u njenom teorijskom tako i u primjenjenom aspektu — ova se studija ne svodi samo na opise i prikaze već je prije svega orijentirana na kritičko ocjenjivanje. Starao sam se, međutim, da stavove pojedinih ekonomista kao i institucionaliziranih inicijatora i izvršilaca pojedinih reformi prikažem objektivno, tj. sa stanovišta autora prikazivanih shvaćanja i nezavisno od toga u kojoj mjeri ta shvaćanja smatram pravilnim ili nepravilnim. Na čitaocu je da prosudi koliko sam u tome uspio.

Registar autora izradili su asistenti Č. Očić i N. Zelić i ja im se zahvaljujem.

Branko Horvat

Beograd, jula 1970.

S A D R Ž A J:

U V O D

I. TRI DRUŠTVENO-EKONOMSKE REFORME	9
1. Centralno planirana privreda	9
(a) Institucionalni razvoj	9
(b) Diskusija	11
2. Decentralizacija	14
(a) Institucionalni razvoj	14
(b) Diskusija	17
3. Samoupravni socijalizam	20
(a) Institucionalni razvoj	20
(b) Diskusija	22
II. PLANIRANJE	27
4. Četiri petogodišnja plana	27
5. Rast i ciklusi	31
6. Politika razvoja i metode planiranja	33
(a) Razvojna politika i funkcije društvenog plana	33
(b) Institucionalni okvir	36
(c) Ostali problemi	38
III. SAMOUPRAVNO PREDUZEĆE	41
7. Samoupravljanje	41
8. Preduzeće	45
9. Polemika o društvenom vlasništvu	49

IV. TRŽIŠTE I CENE — — — — —	53
10. Politika cena — — — — —	53
(a) Administrativno određene cene — — — — —	53
(b) Razvoj tržišta — — — — —	55
11. Politika raspodele — — — — —	59
(a) Politika ličnih dohodaka — — — — —	59
(b) Ostali problemi — — — — —	64
12. Spoljnotrgovinska politika — — — — —	67
(a) Osnovna kretanja — — — — —	67
(b) Prolog — — — — —	70
(c) Tri koraka ka slobodnoj trgovini — — — — —	72
(d) Polemika o tome šta da se dalje radi — — — — —	76
V. NOVAC, BANKARSTVO I JAVNE FINANSIJE — — — — —	81
14. Bankarstvo i monetarna politika — — — — —	81
(a) Bankarstvo za centralno planiranu privredu — — — — —	81
(b) Učenje kroz praksu — — — — —	83
(c) Bankarstvo za samoupravnu privredu — — — — —	85
(f) Finansiranje investicija — — — — —	91
(e) Monetarna politika — — — — —	95
15. Javne finansije i fiskalna politika — — — — —	100
(a) Budžet za centralno planiranu privredu — — — — —	100
(b) Eksperimentisanje porezima — — — — —	102
(c) Budžet za samoupravnu privredu — — — — —	106✓
(d) Komunalna privreda — — — — —	110
(e) Fiskalna politika — — — — —	115
VI. SAMOUPRAVLJANJE I SOCIJALISTIČKA ROBNA PRO- IZVODNJA — — — — —	117
Literatura — — — — —	121
Registar autora — — — — —	131

TABELE

	Strana
5.1 Rast jugoslovenske privrede u periodu 1946—1968. godine — —	31
5.2 Korišćenje radne snage i sredstava i tehnički progres u Jugoslaviji	32
10.1 Promene u nivoima cena u procentima po godinama — — —	57
13.1 Banke u Jugoslaviji — — — — —	88
13.2 Sastav investicija u osnovnim sredstvima prema izvoru finan- siranja (isključujući privatne investicije) — — — — —	94
14.1 Broj teritorijalnih jedinica mesne samouprave (na kraju godine)	112
14.2 Budžetski izdaci u 1966. godini — — — — —	114

GRAFIKONI

5.1 Privredni ciklusi u Jugoslaviji — — — — —	33
6.1 Institucionalni model jugoslovenskog privrednog sistema — —	36

U V O D

Za Jugoslaviju je jedan indijski diplomat rekao da je jedna zemlja sa dve azbuke, tri veroispovesti, četiri jezika, pet nacija i šest federalnih država zvanih republike. Moglo bi se dodati da ta zemlja ima dvadeset miliona stanovnika i da leži u srcu Balkana, sa svim svojim istorijskim prizvucima. Vekovima su se na Balkanu sretale tri svetske kulture i tri moćne religije: rimokatolički zapad, pravoslavni istok i muslimanski jug. Služeći se modernim ekonomskim jezikom mogli bismo ih nazvati i kapitalistički zapad, centralno-planski istok i nerazvijeni jug.

Svi su se ti uticaji osetili ovde. Sasvim se opravdano može očekivati buran život u jednoj zemlji koja je tako locirana i koja ima sve te karakteristike. Sadašnja generacija Jugoslovena je iskusila sva tri poznata moderna ekonomska sistema: kapitalizam pre rata, centralno planiranu privredu posle rata i samoupravni socijalizam u najnovije vreme. Ovaj poslednji sistem je njihova sopstvena inovacija i do sada je jedini ovakve vrste u svetu. Ta ista generacija je takođe iskusila sva četiri moderna politička režima: građansku demokratiju (u obliku ustavne monarhije i višepartijskog sistema) pre rata, fašizam za vreme rata, jednopartijsku državu odmah posle rata, i samoupravnu demokratiju koja je sada u procesu razvoja. Ona je takođe preživela partizanski narodno-oslobodilački rat i revoluciju. Posle rata namesto centralizovane kraljevine došla je federativna republika, a za dve decenije zemlja je promenila tri ustava. Naposletku, ta ista generacija je prošla kroz tri razne ekonomske epohe: predindustrijsku fazu pre rata, brzu industrijalizaciju u toku dve decenije posle rata, i nedavno započetu fazu moderne industrijske privrede koja se približava zapadnoevropskom nivou. Pre rata, 77 odsto stanovništva sačinjavali su seljaci a 40 odsto ih je bilo nepismeno. Nekoliko ekonomskih indikatora će biti dovoljni da ilustruju ovaj privredni razvoj:

	Jugoslavija Pre rata	Zapadna Evropa ^{a)}	1968. Jugoslavija
Proizvodnja po glavi stanovnika:			
Električna energija u KW časovima	80	500—1300	1000
Sirovi čelik, u kg	17	150— 300	92
Cement, kg	60	100— 190	190
Pamučno predivo, u kg	1.3	5— 11	5
Energija, u kg usl. uglja	180	2100—4300	1030
Veštačko đubrivo, u kg	3	20— 65	96
Šećer, u kg.	5	24— 47	25
Zalihe na 1000 stanovnika:			
Radio aparati	9	110— 200	160
Automobili	1	17— 50	20

a) Francuska, Nemačka, Švedska, Velika Britanija
Izvori: SGS — 1969.; UN, Statistical Yearbook, 1956.

Nepismeni još uvek sačinjavaju blizu jedne petine odraslog stanovništva, ali u isto vreme sa osam univerziteta i brojem studenata na 1000 stanovnika Jugoslavija je dospela veoma blizu vrha na svet-skoj listi.

Takav tempo promena je tako reći uništio sve tradicije, ali je takođe stvorio i novu, tradiciju odbacivanja tradicija, tradiciju promena. U skladu s time, program Saveza komunista — naslednik Komunističke partije Jugoslavije — od 1958. godine završava se sledećim rečima:

Ništa što se stvorilo ne sme da bude toliko sveto za nas da se ne može prevazići i ustupiti mesto onome što je još progresivnije, slobodnije, humanije.

U takvim okolnostima ekonomska diskusija je poprimila izvesne neobične karakteristike koje unekoliko otežavaju formalnu prezentaciju. Do oko 1960. godine većina diskusija ili se nije stavljalala na papir ili se nije objavljivala. Osim toga, u profesionalnim člancima se tako reći nisu koristile reference. Postojalo je osećanje potpunog raskida sa prošlošću, i stoga nije imalo na šta da se poziva. U tom istom periodu stručna literatura bila je skoro potpuno deskriptivna. To je bilo delimično usled toga što su prvi ekonomski fakulteti bili osnovani tek posle rata. Kaže se da 90 odsto svih naučnika koji su ikad postojali žive danas. Što se tiče jugoslovenskih ekonomista, ovaj procenat je skoro 100 posto.

Drugi razlog za nedostatak analitičke literature je u činjenici da tako reći nije bilo vremena za analize. Ekonomisti su imali pune ruke posla oko menjanja organizacije, institucija i politike i jedva

su uspevali da održavaju korak sa svim tim promenama. Osim za one koji bi želeli da se posvete ekonomskoj istoriji, nije vredelo angažovati se na nekom dugoročnom istraživačkom projektu. Pre nego što bi knjiga izašla iz štampe, sistem bi se već izmenio. Na taj način prilično dugo vremena profesionalni ekonomisti su samo opisivali ono što se dešavalo. No deskripcije uvek dolaze pre analize.

Najzad, do nedavno pažnja je uglavnom bila usredsređena na ono što jugoslovenski ekonomisti zovu » ekonomski sistem«. Ekonomska politika u tradicionalnom smislu — korišćenje niza mera radi postizanja željenih rezultata u jednom *datum* okviru — jedva da je postojala. Problemi koji su nastajali obično su se rešavali time što se menjao sam institucionalni okvir. Veoma dugo vremena, a u izvesnoj meri čak i danas, ekonomska politika se sastojala od beskrajnog niza reorganizacija. Traženje jednog pogodnog ekonomskog sistema bila je glavna preokupacija ekonomske politike.

Posle 1960. godine privredne organizacije počele su da dobijaju stalniji oblik a ekonomska diskusija je počela da ide poznatijim linijama. Od onda se koriste reference u člancima, uspostavljaju se veze sa prošlošću i sa ostalim delom sveta, ekonomske rasprave postaju sadržajnije i živahnije, povećava se stručnost i počinje da se kristališe jedna specifično jugoslovenska teorija ekonomske politike.

TRI DRUŠTVENO-EKONOMSKE REFORME**1. CENTRALNO PLANIRANA PRIVREDA***(a) Institucionalni razvoj*

Od svih evropskih država pod fašističkom okupacijom, jedino se Jugoslavija sama oslobodila svojim sopstvenim snagama. Narodnooslobodilački rat se odvijao u isto vreme kad i istinska socijalna revolucija. To je značilo dve stvari: neverovatno visok moral, spremnost da se juriša na nebo — kao što je rekao jedan pesnik — ali isto tako i neverovatno visok stepen uništenja zemlje. Oko 1.7 miliona ljudi izginulo je u bitkama, koncentracionim logorima, kroz kaznene ekspedicije i od strane domaćih kvislinga. Na taj način nestao je svaki deveti stanovnik. Skoro dve petine prerađivačke industrije su uništene ili ozbiljno oštećene. Oko tri i po miliona ljudi, od ukupno petnaest miliona, ostalo je bez krova. Gubitak nacionalnog bogatstva iznosio je 17 odsto ukupne ratne štete pretrpljene od strane osamnaest zemalja zastupljenih na Pariskoj konferenciji o reparacijama 1945. godine [1, str. 27—29]. Pored svega ovoga, finansijski sistem zemlje bio je u haotičnom stanju: razdeljena i okupirana od strane raznih agresivnih suseda, zemlja je ostala sa sedam vrsta novca (nemačke marke, italijanske lire, mađarske penge, bugarski levi, albanski franci, srpski dinari i hrvatske kune).

Prvi zadatak nove vlade je bio da što pre popravi ratom oštećeno i da organizuje privredu na onome što se tada smatralo socijalističkim principima. U tom cilju centralizovana su sva raspoloživa ljudska i materijalna sredstva, i uz ogromne napore i veliko oduševljenje, već 1947. godine dostignuta je predratna proizvodnja. Program socijalističkog preobražaja izvršen je putem zakonskih i političkih delatnosti.

Jugoslavija je bila poljoprivredna zemlja. Seljaci su masovno učestvovali u narodnooslobodilačkom ratu. Agrarna reforma, započeta još na završetku prvog svetskog rata, nije nikad bila do kraja izvedena zbog protivljenja vladajućih klasa. Nije ni čudo što je

jedan od prvih poteza nove države bio da preduzme radikalnu agrarnu reformu. Zemlju je trebalo dati onima koji je obrađuju. Za manje od tri meseca posle završetka rata izglasan je zakon kojim je oduzeta od zemljoradnika-posednika sva obradiva zemlja preko 35 hektara, a od nezemljoradnika iznad tri hektara. Veleposednici su izgubili zemlju bez kompenzacije. Zemlja koja je na taj način stečena bila je razdeljena siromašnim seljacima, koji su dobili oko polovinu ukupne zemlje, zadrugama i državnim dobrima [4, str. 53—54].

Sledeća prelomna akcija, preduzeta 1946. godine, bila je nacionalizacija privatnog kapitala u industriji, rudarstvu, saobraćaju, bankarstvu i trgovini na veliko. Godine 1948. nacionalizacija je proširena na trgovinu na malo i ugostiteljstvo, a 1958. godine na zgrade sa više od tri stana. Otprilike jedna polovina jugoslovenske privrede, izuzimajući poljoprivredu, bila je u vlasništvu stranog kapitala. Od ostatka, znatan deo je posedovala kraljevska vlada, koja je držala rudnike uglja i gvožđa, šume i najveća poljoprivredna dobra, držala monopol nad maloprodajom duvana, soli, šibica i petroleja; i bila je najveći trgovac na veliko, prevoznik, uvoznik i izvoznik, bankar, građevinski preduzimač i zemljoposjednik [2, str. 78]. Pošto je izvestan broj privatnih trgovaca sarađivao sa fašističkim okupatorom i kvislinškim vladama, njihova imovina je bila konfiskovana. Oni koji su učestvovali u pokretu otpora — a članovi Komunističke partije su to učinili kao partijsku obavezu — vrlo često su davali svoju imovinu ne tražeći kompenzacije. Osim toga, kao što smo već spomenuli, mnoga poslovna preduzeća su bila uništena ili oštećena. U takvim okolnostima potpuna nacionalizacija je bila politički moguća, relativno laka da se izvede i nije predstavljala veliki finansijski teret.

Sledeći korak je bio da se ozakoni planiranje u junu 1946. godine. Planove je pripremila Savezna planska komisija, direktno odgovorna saveznoj vladi.

Sve je bilo spremno za novi Ustav koji je bio usvojen 1946. godine, a čiji je član 15. glasio: »U cilju zaštite životnih interesa naroda, podizanja narodnog blagostanja i pravilnog korišćenja svih privrednih mogućnosti i snaga, država daje pravac privrednom životu i razvitku putem opšteg privrednog plana, oslanjajući se na državni i zadružni privredni sektor, ostvarujući opštu kontrolu nad privatnim sektorom privrede«. Ovaj odeljak može se smatrati kao definicija i početak jednog specifičnog društveno-ekonomskog sistema, koji je kasnije postao poznat kao administrativni socijalizam ili etatizam.

Godina 1947. donela je prvi petogodišnji plan koji je trebalo da položi temelje za buduću, industrijalizovanu i razvijenu Jugoslaviju. Plan je bio veoma ambiciozan — nacionalni dohodak je trebalo da se udvostruči u odnosu na predratni nivo — pa ipak u toku prvih osamnaest meseci sasvim se uspešno izvršavao. Izgledalo je kao da je prošao period žestokih revolucionarnih bura i da je zemlja krenula dobro definisanim i poznatim putem ekonomskog i socijalnog razvoja.

Međutim, za Jugoslaviju istorija je uvek imala poneko iznenađenje u rezervi. Ovog puta iznenađenje je bilo više nego neočekivano: bio je to potpun udarac. U prvoj polovini 1948. godine, Staljin je optužio jugoslovenske partijske rukovodioce za revizionizam i antisovjetizam. Jugosloveni su odbacili optužbu i uskoro posle toga kominformovske zemlje su započele opšti politički i ekonomski napad. Jugoslovenska Komunistička partija bila je ekskomunicirana iz »porodice bratskih partija«, razni ugovori bili su jednostrano ukinuti, zajmovi za razvoj poništeni, trgovina sa Jugoslavijom (koja je iznosila otprilike jednu polovinu njene ukupne spoljne trgovine) smanjena na skoro ništa do sredine 1949. godine, i bio zaveden potpun ekonomski bojkot.

Prvo reagovanje sa jugoslovenske strane bilo je, pomalo naivan ali razumljiv pokušaj da se dokaže da su Staljin i drugi po svoj prilici neobavešteni, da niko nije dovodio u pitanje ortodoksnost u organizovanju socijalističke privrede, da su državno vlasništvo i centralno planiranje glavni stubovi sistema. Motivisan ovakvim obzirima, u januaru 1949. godine Centralni komitet partije je odlučio da ubrza kolektivizaciju poljoprivrede. Već je u zakonu o porezima, koji je bio usvojen u avgustu 1948. godine, bilo rečeno da »stopa oporezivanja treba da bude takva da stimuliše seljačke radne zadruge putem nižih poreza«. Zakon o zadrugama, usvojen juna 1949. godine, dao je zakonski okvir za razne tipove zadruga. Individualni seljaci nisu morali da se uključe u zadruge ako nisu hteli. Ali političkom propagandom i raznim administrativnim i finansijskim merama, vlasti su vršile jak pritisak na njih da stupe u zadruge, i oni su pristupali u velikom broju.

U međuvremenu organizacija privrede bila je modelirana po sovjetskom uzoru. Državni budžet je apsorbovao najveći deo nacionalnog dohotka. Državni aparat je rukovodio privredom direktno putem ministarstava i direkcija. Već 1950. godine organizacioni razvoj je dostigao fazu u kojoj se jugoslovenska privreda mogla smatrati kao model administrativno upravljene ili centralno planirane privrede [3, str. 126—70]. To je takođe bila i kulminacija. Već 1950. godine počeo je nov razvoj. Sledeće godine privredni sistem je bio potpuno izmenjen i do kraja 1951. godine centralno planirana privreda je pripadala istoriji.

(b) Diskusija

Ideje i teorije koje su služile kao smernice u organizovanju jugoslovenske privrede odmah posle rata imaju korena u predratnim diskusijama među jugoslovenskim marksistima. Oni su se držali dobro poznatog ortodoksnog gledišta prema kome socijalizam znači državno vlasništvo kao i centralno planiranje. Odmah posle rata bilo je toliko posla da je malo vremena ostajalo za razmišljanje. Osim toga, sve je izgledalo sasvim jasno, i teorijski i praktično, i moglo se oslanjati bilo na marksističku literaturu ili na iskustvo Sovjetskog saveza, prve socijalističke zemlje. U tim

danima najvažnije je bilo postići brz ekonomski rast. A Sovjetski savez je pokazao kako da se on postigne.

Ali kopiranje sovjetskog uzora nije baš donelo očekivane rezultate. Osim toga, barbarski napad kominformovskih zemalja primorao je ljude da preispitaju svoje ideološke pozicije, i to iz temelja. I tako su stvoreni preduslovi za nastajanje jugoslovenske verzije socijalizma.

U ekonomskim diskusijama pre 1952. godine dominirale su dve teme: planiranje radi brzog rasta i traženje autentičnog socijalizma. Pošto će se o prvoj temi govoriti u poglavlju o planiranju, mi ćemo ovde usredsrediti pažnju na onu drugu. Starija teorija je tvrdila da u socijalizmu neće biti tržišta ni cena. Posle revolucije, Jugoslavija je prešla kroz prelazni period između kapitalizma i socijalizma. U ovom periodu robno-novčani odnosi su još uvek bili potrebni zbog postojanja privatnog vlasništva i zato što je radna snaga još uvek bila heterogena. [5]. Boris Kidrič — državnik¹⁾ koji je dominirao ekonomskom mislju zemlje do svoje prerane smrti 1952. godine — tvrdio je da je samo državno vlasništvo istinski socijalističko [6, str. 8], da je »državni sektor najviša forma društvenog vlasništva...« [6, str. 95]. Isto mišljenje ima većina ekonomista u sovjetskoj uticajnoj sferi. U Jugoslaviji ono se nije održalo posle 1950. godine. U skladu sa ovim rezonovanjem bilo je i uzdizanje značaja državnog planiranja. R. Uvalić [51, str. 20], B. Kidrič [5, str. 42], S. Kraigher [52, str. 12] i drugi ponavljali su poznatu tezu sovjetskih ekonomista o planiranju kao osnovnom zakonu socijalističke privrede. Nekoliko godina kasnije ova će se teorija nazvati voluntarističkom utopijom.

Ponovno proučavanje Marksa i Engelsa pokazalo je mogućnost velike zbrke u tumačenju. Marks i Engels su pisali retko i vrlo malo o socijalizmu. Ono što su oni pisali može se podeliti u dve grupe: jedna se bavila organizacionim oblikom socijalističke privrede, a druga bitnim društvenim karakteristikama socijalističkog sistema. Marks i Engels su tvrdili da će robno-novčani odnosi i tržište nestati zajedno sa privatnim vlasništvom; da će sve biti podređeno svestranom planiranju; da će se proizvodnja i distribucija organizovati bez posredničke uloge novca. U toku mnogih decenija bilo je prihvaćeno da svestrano planiranje znači centralno planiranje od strane vlade i da odsustvo privatnog vlasništva znači državno vlasništvo. Godine 1950. otkrilo se da Marks uopšte nije ni doneo ovaj poslednji zaključak. U stvari, i tu su oni raspravljali o bitnim karakteristikama socijalizma, Marks i Engels su se izjasnili protiv države, tvrdili da će ona odumreti u besklasnom društvu, govorili o samoupravljanju proizvođača, i tvrdili da je »radnik slobodan tek onda kad postane vlasnik svojih sredstava proizvodnje«. Marksovo insistiranje na slobodi individue pronađeno je u stavu, koji je kasnije ušao u partijski program, i koji glasi: »Namesto starog buržoaskog društva sa njegovim klasama i klas-

¹⁾ On je uskoro postao predsednik Privrednog saveta vlade i predsednik Savezne planske komisije. On je takođe bio član vrhovnog partijskog rukovodstva.

nim suprotnostima stupa udruživanje u kome je slobodni razvitak svakog pojedinca uslov slobodnog razvitka za sve«. [7, str. 105—17].

Državno vlasništvo, daleko od toga da bude istinski socijalističko, pokazalo se da je samo ostatak kapitalizma, karakterističan za zaostale zemlje koje grade socijalizam i sposoban da stvara opasna birokratska skretanja [4, str. 16—18]. Kidrič je pisao 1950. godine: »Državni socijalizam predstavlja... samo prvi i najkraći korak socijalističke revolucije... Ustrajanje na pozicijama državnog (birokratskog) socijalizma... neizbežno se povezuje s porastom, jačanjem i privilegovanjem birokratije kao društvenog parazita, gušenjem... socijalističke demokratije i opštom degeneracijom sistema u... državni kapitalizam... Stvarna socijalistička izgradnja kategorički traži razvijanje socijalističke demokratije i smelo pretvaranje državnog socijalizma u slobodnu asocijaciju neposrednih proizvođača« [8, str. 5—6].

Uskoro su ovakvu poziciju prihvatili skoro svi jugoslovenski društveni naučnici. M. Novak je pisao da bi zadržavanje državnog vlasništva značilo »... ne ukidanje proleterijata nego pretvaranje svih ljudi u proletere, ne ukidanje kapitala već njegovu opštu vladavinu u kojoj se može razviti, a i nužno razvija eksploatacija svoje vrste« [9, str. 92]. Prilazeći ovom problemu sa jednog drugog stanovišta, N. Pašić je došao do sledećeg zaključka: »Nekada je državna intervencija u privredi bila pogrešno izjednačavana sa socijalizmom. Kad bi se primenio na nekoliko poslednjih decenija, taj kriterij bi doveo u socijalističke redove sve istaknutije kapitalističke političare novije ere, od Baldvina i Ruzvelta do Hitlera i de Gola« [10, str. 11]. A. Dragičević je pisao: »Nacionalizacija sredstava za proizvodnju i planska privreda jesu pretpostavke socijalizma, ali samo pretpostavke i ništa više. Da bi se doista radilo o »potpuno izgrađenom« socijalizmu, potreban je, pored toga, još čitav niz drugih faktora, u prvom redu socijalistički razvitak političkih odnosa i ekonomske strukture društva« [11, str. 218]. Na isti način, P. Kovač i Đ. Miljević su primetili da »državna svojina i državno upravljanje sami po sebi malo ili gotovo nikako ne menjaju položaj proizvođača u proizvodnji i njegovo pravo na učešće u upravljanju privredom... U zemljama gde je pobedila socijalistička revolucija, država, umesto da postane organ radnih ljudi, može da postane i postaje organ državnog i partijskog aparata koji upravljaju »u ime radnih ljudi« [12, str. 13]. Milić primećuje da »državni socijalizam u SSSR-u kroz birokratski socijalizam prerasta u državni kapitalizam...« [3, str. 21]. Ove izjave nisu tako nove kao što mogu da izgledaju. Još pre pola veka Z. Fabri, u vezi sa jednom Lenjinovom knjigom, je pisao: »Ako se država takođe pretvori u vlasnika, onda ćemo imati državni kapitalizam, a ne socijalizam... U državi-vlasniku svi bi proleterii postali najamnici države umesto najamnika privatnih kapitalista. Država bi bila eksploator, a to znači, čitava gomila viših i nižih upravljača i čitava birokratija sa svim svojim hijerarhijskim rodovima, stvorili bi novu

vladajuću i eksploatatorsku klasu. Izgleda da se nešto slično stvara u Rusiji...» [13, str. 164].

U poslednje vreme postoji tendencija da se »državni kapitalizam« zameni emocionalno neutralnim izrazom »etatizam« [14, str. 328—36], [15]. Najradikalniji u tom pogledu je S. Stojanović, po profesiji filozof: »Etatizmom treba nazvati sistem zasnovan na državnoj svojini sredstava proizvodnje i državnom upravljanju proizvodnjom i ostalim društvenim delatnostima. Državni aparat predstavlja novu vladajuću klasu. Kao kolektivni vlasnik sredstava za proizvodnju on upošljava radnu snagu i eksploatiše je. Lični udeo pripadnika vladajuće klase u raspodeli viška vrednosti proporcionalan je položaju u državnoj hijerarhiji...« [16, str. 33].

Ako je država institucija strana socijalizmu, ko treba da organizuje ekonomski proces? Jasno, jedina moguća alternativa je da taj posao preuzmu sami proizvođači. Centralizacija kao princip organizacije treba da se zameni decentralizacijom, centralno rukovodena privreda samoupravnom privredom. Sredinom 1950. godine usvojen je zakon kojim su stvoreni radnički saveti. Nacrt zakona je bio predložen Saveznoj skupštini u jednom govoru predsednika Tita, koji je rekao: Parola »fabrike radnicima, zemlja seljacima« nije neka apstraktna propagandna parola, već parola koja ima dubok značaj. Ona sadrži u sebi čitav program socijalističkih odnosa u proizvodnji i isto tako u pogledu društvene imovine i prava i dužnosti radnika, i stoga se može i mora ostvariti u praksi ako zaista želimo da izgrađujemo socijalizam« [citirano prema 33, str. 69]. Već 1952. godine, novi ekonomski sistem je bio u punom zamahu.

2. DECENTRALIZACIJA

(a) Institucionalni razvoj

Priprema za Novi privredni sistem — tako je bio nazvan — započela je donošenjem Zakona o upravljanju državnim poslovnim preduzećima i privrednim udruženjima od strane radničkih kolektiva, usvojenim u julu 1950. godine, a završila se ustavnim zakonom o načelima društveno-političkog sistema Jugoslavije, koji je usvojila Savezna skupština 1953. godine. Novi privredni sistem je stupio na snagu 1952. godine. On je bio privremenog karaktera i trajao do 1960. godine. Za vreme tih osam godina zemlja je postigla najvišu stopu rasta na svetu: per capita bruto nacionalni proizvod je rastao po stopi od 8,5 procenata godišnje, poljoprivredna proizvodnja po stopi od 8,9 odsto, industrijska proizvodnja 13,4 odsto [17; 18, str. 363—64].

Zakonom je propisano da radnički kolektivi rukovode svim delatnostima svojih preduzeća kroz samoupravne organe: radničke savete i upravne odbore. Radnički savet birali su svi nameštenici jednog preduzeća tajnim glasanjem. J. A. Schumpeter je primetio

na jednom mestu: »Divlja socijalizacija — izraz koji je postao zvaničan — označava pokušaje radnika jedne fabrike da smene upravu i uzmu stvari u sopstvene ruke. Ovi pokušaji predstavljaju bauka za svakog odgovornog socijalistu« [19, str. 323]. Takav bauk je sada postao ozakonjen i obavezan jednim aktom beogradske narodne skupštine. »Princip samoupravljanja proizvođača«, objašnjava E. Kardelj, »je polazna tačka svake demokratske socijalističke politike... Revolucija koja ne otvori vrata takvom razvitku neizbežno mora... stagnirati u državnokapitalističkim oblicima i u birokratskom despotizmu« [30, str. 17].

Godine 1951. vlada je rasturila aparat centralnog planiranja sa svojim ministarstvima, direkcijama i administrativno utvrđenim cenama. Poslednje direkcije su nestale 1952. godine. Zakon o planskom rukovođenju nacionalnom privredom usvojen je 30 decembra 1951. godine. On je zamenio centralno planiranu proizvodnju planiranjem tzv. osnovnih proporcija kao što su stopa akumulacije i raspodela investicija. Preduzeća su stekla veliki stepen samostalnosti. U 1951. godini postojale su mnoge kategorije tržišnih i planiranih cena. Sve je to bilo zamenjeno jednom jedinstvenom strukturom cena koja je uz izvesne izuzetke imala da se reguliše tržištem. Kurs dinara je učinjen realističnijim time što je devalviran šest puta. I tako u januaru 1951. godine privreda je bila spremna da pođe novim putem decentralizacije.

Kad se jednom uvidelo da se bitne karakteristike socijalizma nalaze u individualnoj slobodi i autonomiji samoupravnih kolektiva nastale su dve važne posledice. Prvo, politički monopol države i partijskog aparata postali su nespojivi sa ovako shvaćenim društvenim sistemom. Drugo, da bi bili stvarno nezavisni, radni kolektivi su morali da imaju potpunu kontrolu nad ekonomskim faktorima koji određuju njihov položaj. Ona prva posledica dovela je do postepenog pretvaranja Komunističke partije iz klasične političke partije u, što bih ja nazvao, udruženje političkih aktivista [7, str. 261]. Ovaj proces je bio započet 1952. godine kad je na Šestom kongresu partije promenjeno njeno ime u Savez Komunističke partije. Druga posledica je dovela do tržišne privrede sa, nadajmo se, minimum državne intervencije.

Godine 1952. i 1953. usvojeno je nekoliko zakona kojima se reguliše osnivanje, rukovođenje i ukidanje poslovnih preduzeća. Preduzeća mogu da osnuju čak i grupe građana. Postavljanje direktora vrši putem konkursa jedna zajednička komisija koja se sastoji od predstavnika radničkog saveta i mesne društveno-političke zajednice. Nerentabilna preduzeća se ostavljaju da padnu pod stečaj.

U poljoprivredi kampanja kolektivizacije je povećala broj seljačkih radnih zadruga, ali je usled prinudnog otkupa, administrativnih kontrola i ostalog proizvodnja opala [20, str. 99, 111].

	Indeks proizvodnje	Broj zadruga
1930—1939.	100	...
1948.	103	1217
1949.	103	6238
1950.	75	6913
1951.	106	6804
1952.	75	4225
1953.	106	1165
1954.	94	896
1955.	116	688
1956.	97	561
1957.	140	507
1964.	170	16

Kad je jednom napuštena ideja svemoćne administrativne državne kontrole, bilo je beskorisno insistirati na kolektivizaciji u poljoprivredi, naročito zbog slabih ekonomskih rezultata. Z. Vida-ković daje sledeće objašnjenje: »... masovno učešće seljaštva u oružanom delu revolucije i u uspostavljanju revolucionarne političke vlasti doprinelo je neuspehu etatističko-birokratskog podružljavanja poljoprivrede, jer društveno-politički aktivno seljaštvo nije podanički prihvatilo administrativne metode kolektivizacije« [21, str. 42]. Godine 1953., Zakon o reorganizaciji seljačkih radnih zadruga omogućio je seljacima da napuste zadruge i većina je iskoristila tu priliku. Oni koji su ostali bili su najčešće siromašni seljaci, a to je značilo da preostale zadruge neće biti rentabilne. Da se to ne bi desilo i takođe da bi se onemogućila polarizacija dohotka u selima, dva meseca kasnije vlada je izvela novu agrarnu reformu kojom je smanjen maksimum zemlje na 10 hektara. Pošto su pre rata skoro devet desetina svih seljačkih poseda bili manji od 10 hektara, nova reforma nije naišla na veliko protivljenje. Ali time nisu otklonjene štetne posledice ranije politike. U Jugoslaviji postoji duga tradicija poljoprivrednih zadruga. Prisilna kolektivizacija je učinila mnogo da diskredituje zadruge. Kasnije su opšte poljoprivredne zadruge, koje su bile administrativno uspostavljene i koje su dobile monopol u seoskoj trgovini, takođe doprinele potiskivanju istinskog zadrugnog pokreta.

Posle svih tih izmena, šest godina stari etatistički Ustav postao je sasvim nepogodan, dok vreme još nije bilo sazrelo za jedan novi ustav. Problem je bio rešen ustavnim zakonom usvojenim 1953. godine. U njegovom članu četvrtom se kaže: »Društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, samoupravljanje proizvođača u privredi i samoupravljanje radnog naroda u opštini, gradu i srezu jesu osnove društvenog i političkog uređenja zemlje...«

Kao posledica samoupravljačkog načela, u ustavni zakon je ušla još jedna veoma važna novina. Ona je poznata kao načelo fuzije političke i ekonomske suverenosti radnog naroda. Ovaj princip je ostvaren uspostavljanjem Veća proizvođača kao novog doma

u Saveznoj skupštini. Veće se sastoji od predstavnika kolektiva poslovnih preduzeća.

U narednim godinama država se angažovala na prvom mestu na usavršavanju monetarnog i fiskalnog sistema. Primenjene su kamatne stope i eksperimentisalo se sa investicionim licitacijama. Poslovne banke su pripojene tadašnjoj sveobuhvatnoj Narodnoj banci. Uvedene su obavezne rezerve. Mesni organi vlasti su stekli finansijsku autonomiju.

Prvi petogodišnji plan (1947—1951) bio je produžen za godinu dana ali nije nikad stvarno bio završen. Period između 1952. i 1956. godine bio je ostavljen samo sa godišnjim planovima. Posle uspostavljanja Novog ekonomskog sistema, lansiran je drugi Peto-godišnji plan za period 1957—1961. On je bio izvršen za manje od četiri godine.

(b) Diskusija

Dok su prethodni period uglavnom karakterisale diskusije o tome šta *nije* socijalizam, sada je teoretski pristup postao pozitivniji. Diskusije su započele razmenom mišljenja o tzv. prelaznom periodu i završile sa analizom tzv. samoupravnog ili asocijativnog socijalizma.

Marks je pisao da se revolucionarni preobražaj kapitalističkog u komunističko društvo ne može izvršiti odmah. Između ta dva društveno-politička sistema mora da postoji kratak prelazni period, a država bi u tom periodu trebalo da bude organizovana kao diktatura proleterijata. Marksova analiza je izgledala verovatna i u stvari je predvidela ono što se desilo u Jugoslaviji tokom prve dve decenije posle rata [7, glava II]. Oko 1952. godine a i kasnije sa prekidima, glavna tema debate je bila da li socijalizam (koji se smatra kao prva od dve faze komunističkog društva) treba uključiti ili isključiti iz prelaznog perioda [23, 9, 24, 47, 49, 50]. Debata je bila veoma apstraktna, no pitanje je bilo od ogromnog praktičnog značaja. Ako se diktatura proleterijata tumači kao oblik političkog režima, a ne kao klasna sadržina vlade (što je Marks imao na umu), poistovećivanje socijalizma sa prelaznim periodom će dovesti do komandnog društva. Ako je politički režim demokratičan, ali se prelazni period proširi i na socijalizam, razvoj besklasnog društva može da se oduži beskrajno. Stvar je bila rešena na indirektan način pošto su razrađene bitne karakteristike samoupravnog socijalizma.

Upoređujući stari (administrativni) i novi (samoupravni) ekonomski sistem, R. Bičanić²⁾ je sumirao situaciju nabrajajući razlike u ciljevima, nosiocima i sredstvima [2, str. 44—47]. Ciljevi starog sistema bili su da se postigne socijalizam putem drža-

2) Bičanić je završio svoju studiju u početku 1961. godine. Bitno istu komparativnu analizu već je bio izvršio M. Popović 1952. godine (29). Očividno, sistem se razvijao na dosledan način.

vne vlasti, da se izjednači položaj radnika u odnosu na proizvodna sredstva u državnoj svojini i da se postigne novi društveni poredak radi njega samog. Individualni interesi proizvođača i potrošača bili su podređeni bezličnim i nadljudskim ciljevima ekonomskog sistema, a državni aparat, kome je bilo povereno da postigne taj cilj, bio je u stanju da može da eksploatiše narod. Novi sistem pretpostavlja odumiranje države, upravljanje podruštvljenom imovinom od strane radnika, i postavlja kao glavni cilj lično zadovoljstvo svakog pojedinca.

Što se tiče nosilaca, u starom sistemu postojalo je centralizovano državno upravljanje putem hijerarhijski organizovanog državnog aparata. Direktive su odašiljane na autoritativan način sa vrlo malo ili bez ikakve nezavisnosti za preduzeće. U novom sistemu državni aparat ne može da se meša u poslove pojedinih preduzeća, koja su postala autonomna. Decentralizacija se primenjuje ne samo na ekonomski već i na društveni i politički život. Autoritarizam se zamenjuje samoupravljanjem kao glavnim načelom ekonomske i društvene organizacije.

Sredstva ova dva sistema ovako prikazuje Bićanić: Državna svojina prema društvenoj svojini; centralno planiranje prema društvenom planiranju; administrativna raspodela robe prema tržištu; administrativni propisi prema finansijskim instrumentima; administrativno fiksirane plate prema slobodnom raspolaganju dohotkom radnih kolektiva; sveobuhvatni državni budžet prema budžetu državne administracije, decentralizovanom i odvojenom od privrednih tokova; potrošnja kao rezidualni faktor prema potrošnji kao nezavisnom faktoru razvoja; kolektivizacija prema poslovnoj saradnji seljaka i krupnih poljoprivrednih dobara.

U ovom periodu ekonomisti su počeli da intenzivno proučavaju literaturu o ekonomici socijalizma, naročito zapadnih autora. Ova literatura je dotle bila takoreći nepoznata. I. Maksimović [54], F. Černe [55] i B. Horvat [25] iznose obimne kritičke osvrtne na raniju ekonomsku literaturu. Černe je pokušao da da jednu prihvatljivu definiciju socijalizma. Po njegovom mišljenju socijalizam karakterišu sledeća tri elementa: (1) Jednaka prava članova zajednice kao proizvođača. To podrazumeva društveno vlasništvo. Element (1) je preduslov za (2) jednaka prava u raspodeli dohotka. To opet podrazumeva raspodelu prema radu. I (1) i (2) su neophodni za ostvarenje (3) ravnopravnosti u političkom životu. Kao građani članovi zajednice moraju da uživaju političku demokratiju — Černe misli na socijalističku demokratiju [55, str. 281]. Reklo bi se da je socijalizam u osnovi filozofija ravnopravnosti. Černeova definicija, mada nikad nije izričito citirana — reference nisu popularne u ovoj zemlji — može se smatrati kao široko prihvaćena među ekonomistima i drugim društvenim naučnicima.

Na manje apstraktnom planu, u jednom važnom članku objavljenom 1953. godine, R. Uvalić je izneo glavne intencije novog ekonomskog sistema [53]. U administrativnom periodu proizvodnja se proširivala bez obzira na troškove. Sada pak je cilj da se održi brz porast, ali troškovi igraju važnu ulogu u određivanju

strukture proizvodnje. Zakon vrednosti, tj. tržište ima da se pobrine za to. Ali dejstvo zakona vrednosti je ograničeno u dva važna pogleda: raspodela dohotka i formiranje kapitala moraju biti pod kontrolom. Inače, upozorava Uvalić, eksploatacija i anarhija na tržištu će se ponovo pojaviti. Ove ideje su dominirale ekonomskom politikom u toku naredne decenije. Ali nespretna birokratska i često nekompetentna kontrola raspodele dohotka i formiranja kapitala postajali su sve nepodnošljiviji.

Odnos između tržišta i planiranja postaje stalna tema u ekonomskim diskusijama. Obično se tržište i planiranje smatraju za dva različita mehanizma. Po mišljenju F. Černe, mehanizam planiranja treba koristiti za dugoročne i opšte odluke, dok se kratkoročne i delimične odluke mogu ostaviti tržišnom mehanizmu [55, str. 11]. Sličan stav zauzeo je I. Lavrač [48]. B. Jelić je detaljnije ispitao institucionalne aranžmane potrebne da se usklade tržište i planiranje. On tvrdi da neravnomerni rast ponekad zahteva intervencije čak i izvan opšteg okvira koji daje plan [56].

Pri kraju ovog perioda, novi ekonomski sistem je dobio svoju prvu teoretsku racionalizaciju i u jednoj knjizi od ovog autora [25].

Pošto je društveno-ekonomski sistem zamišljen kao udruženje (poslovnih, političkih itd.) asocijacija, ja sam predložio da se on nazove asocijativni socijalizam. Istakao sam da ranija suprotnost između tržišta i planiranja nije ništa drugo nego ideološka zablude. Tržište je samo jedan — i pritom veoma efikasan — instrument društvenog planiranja. Integracija tržišta i planiranja, društvene svojine i poslovne autonomije preduzeća stvara sistem sa interesantnim novim praktičnim kao i teoretskim karakteristikama. Prva reagovanja na ovu knjigu bila su negativna [26]. Smatralo se da insistiranje na potrošačkom suverenitetu predstavlja (negativan) uticaj zapadnih ekonomija blagostanja. Smatralo se da je insistiranje na rigoroznoj tehničkoj analizi lišeno društvene sadržine i stoga antimarksističko. Smatralo se da insistiranje na tržišnoj ekonomiji odražava uticaj zapadne teorije slobodnog takmičenja. Za analizu formiranja cena, u kojoj su kamata i renta igrale određenu i jasno definisanu ulogu, govorilo se da predstavlja buržoasku teoriju.

Sličnu kritiku izneli su i neki strani socijalistički ekonomisti. E. Mandel je tvrdio da »postoji definitivna nekompatibilnost između socijalizma — ili drukčije rečeno besklasnog društva i visokog stepena društvene jednakosti i ekonomske efikasnosti — i proizvodnje robe« [17]. To je tako jer robna proizvodnja neizbežno proizvodi društvenu neravnopravnost i dovodi do rasipanja ekonomskih resursa. Čitaocu nije rečeno zašto bi to moralo da bude neizbežno.

U ovoj debati B. Ward je možda došao najbliže istini. Što se tiče metoda analize on kaže: »U teoriji vrednosti Horvat uspeva da proizvede manje-više marksističke rezultate iz manje-više neoklasičnih pretpostavki« [28, str. 519]. Što se tiče suštine

teorije, on zaključuje: »Sasvim prirodno, ovaj režim je u suštini socijalistički; nije za čudo stoga što on jako liči na Jugoslaviju. Ono što iznenađuje je da sadrži više od očekivane mere plauzibilnosti...« [18, str. 509]. Većina ideja razrađenih u ovoj knjizi 1958. godine dosad su već apsorbirane i danas izgledaju očevodne. Najnovija reforma je zasnovana na vodećim načelima mehanizma tržišta i dobrobiti pojedinaca kao proizvođača i potrošača.

3. SAMOUPRAVNI SOCIJALIZAM

(a) Institucionalni razvoj

Poslednja faza jugoslovenskog posleratnog društveno-ekonomskog razvoja bila je pripremljena nizom političkih, ekonomskih i ustavnih reformi u periodu 1958—1963. Ovaj burni period bio je inaugurisan novim *Programom Saveza komunista* 1958. godine. Ovde je socijalizam definisan kao »... društveni sistem zasnovan na podružtvljenim sredstvima proizvodnje u kojima društvenom proizvodnjom upravljaju udruženi neposredni proizvođači, u kojoj se vrši raspodela dohotka prema učinjenom radu i u kome, pod rukovodstvom radničke klase, koja se menja kao klasa, svi društveni odnosi se postepeno oslobađaju klasnih antagonizama i svih elemenata eksploatacije čoveka čovekom« [31, str. 133]. Na taj način bi jugoslovenska varijacija socijalizma podrazumevala društvenu svojinu, samoupravljanje u privredi, nepriznavanje dohotka koji nije stečen radom i odsustvom eksploatacije. Izraz »radnička klasa«, kao što je nekoliko godina kasnije objasnio E. Kardelj, treba da znači »svi radni ljudi koji učestvuju u društvenom procesu rada i u socijalističkim ekonomskim odnosima« [32, str. 1511].

Već 1960. godine uspešno je završen i drugi petogodišnji plan. Privreda je bila u punom napretku. Samoupravljanje u preduzećima se već dosta učvrstilo. Program je otvorio put ubrzanom tempu promena. Pripremao se novi petogodišnji plan. Društvo se osetilo spremno za nov i važan korak napred. Godine 1961. izvršene su tri radikalne reforme. Da bi se povećala efikasnost tržišne organizacije i poboljšao kvalitet proizvedene robe, dotle tako reći zatvorena privreda imala je da se sve više izloži uticajima svetskog tržišta. Da bi se to postiglo, sistem višestrukih kurseva zamenjen je carinskom tarifom, dinar je devalviran, spoljna trgovina je do izvesne mere liberalizovana a zemlja je postala pridruženi član GATT-a. Pošto je razvoj na području novca i bankarstva zaostajao za opštim institucionalnim promenama, preduzeta je rekonstrukcija celokupnog finansijskog sistema. Najzad, izgledalo je nepogodno da sindikati nastave da kontrolišu nivoe plata i razlike u platama u samoupravnim preduzećima, te je ova kontrola ukinuta. Otada je na ovom polju tržišna konkurencija otišla dalje nego u bilo kojoj drugoj modernoj privredi. Ove tri reforme su 1961. godine najavile početak treće faze privrednog razvoja.

U to vreme zemlja je već bila institucionalno spremna za novi Ustav, koji je proklamovan 1963. godine. Objašnjavajući ciljeve Ustava, E. Kardelj, jedan od njegovih glavnih tvoraca, rekao je da je on »ne samo Ustav države već i posebna društvena povelja koja će pružiti materijalnu bazu, politički okvir i stimulus za dalji unutrašnji razvoj sistema društvenog samoupravljanja i neposredne demokratije« [32, str. 1533]. Samoupravljanje je prošireno ne samo na privredu već i na neprivredne organizacije. On je definisan kao načelo samoupravljanja koje treba primenjivati u svim područjima ekonomskog, društvenog i političkog života. Da bi se to postiglo, Ustav je izmislio jednu novu instituciju: radnu organizaciju. Kad god se ljudi udružuju da bi zarađivali za život, oni stvaraju radnu organizaciju i predstavljaju radnu zajednicu koja uživa ustavom zagarantovana osnovna samoupravna prava. Rдне organizacije su preduzeća i druge poslovne ustanove, kao i prosvetne, kulturne, zdravstvene, socijalne i druge društvene ustanove. Kao posledica toga, »princip fuzije« iz ustavnog zakona od 1953. godine proširen je na sve radne zajednice, a Skupština je dobila tri veća radnih zajednica: Privredno veće, Prosvetno-kulturno veće i Socijalno-zdravstveno veće.

Tri reforme od 1961. godine bile su slabo pripremljene, delimično nedosledne i loše sprovedene. Kao što se moglo očekivati, osetljiva tržišna privreda je oštro reagovala. Sve je pošlo naopako: u jednoj godini stopa rasta industrijske proizvodnje je smanjena na polovinu svog nivoa od 1960. godine, uvoz je naglo porastao, izvoz je stagnirao, plate su otišle daleko ispred produktivnosti. Reformatori, naviknuti na sporu poluadministrativnu privredu, nisu se tome nadali. Planeri su povećali ciljeve za 1962. godinu da bi sustigli izvršenje petogodišnjeg plana, i, naravno, gorko su se razočarali. Recesija se produbila. Postalo je jasno da će plan morati da bude napušten. Državni i politički forumi bili su duboko uznemireni. Konzervativni političari i ekonomisti objašnjavali su neuspeh tržišnim sistemom i tražili da se ponovno uvede centralno planiranje.

Puštanje velikih količina novca u promet pomoglo je da dođe do poboljšanja u drugoj polovini 1962. godine. Naredne godine privreda se vratila na normalni put svog rasta. Uspon se nastavio u godini 1964. i završio konjunktrom uz jaku inflaciju i veliki deficit u bilansu plaćanja. Nova recesija je donela i novu reformu. U toku 1964. godine skupštine su diskutovale o načelima nove reforme [34]. Početkom 1965. godine državna administracija se bacila na posao. Do meseca maja završene su tehničke pripreme. U julu Savezna skupština je izdala paket zakona kojim je inaugurisana reforma [35]. Značajno je da se rešenje ekonomskih nevolja tražilo u daljoj decentralizaciji, u usavršavanju samoupravne autonomije, u razvoju konkurentnijeg tržišta i u uključenju u međunarodnu podelu rada. Rezultat toga je ličio na drugo, radikalnije i doslednije izdanje reforme od 1961. godine. Reforma je započela kao ekonomska, ali vrlo uskoro je proizvela i važne društvene i

političke posledice. Policentrično planiranje nije moglo a da ne dovede do pluralističkog društva. Reforma je u suštini postala nova faza revolucije, po rečima V. Bakarića, predsednika Saveza komunističara Hrvatske [62, str. 231]. Samoupravna autonomija postala je čvrsto ukorenjena u socijalističkom poretku.

(b) Diskusija

Reforma od 1961. godine — takođe poznata kao Novi ekonomski sistem (II) — obeležila je početak istinske akademske diskusije o ekonomskim pitanjima. Do tog vremena institucionalne promene su bile prebrze a ekonomista je bilo suviše malo, te je rigorozna analiza i diskusija bila zamenjena deskripcijom.

Diskusija je započeta raspravom između Uvalića i Bićanića. Uvalić je ponovio svoja gledišta da se regulisanje raspodele dohotka i formiranja kapitala ne mogu ostaviti tržištu. Do tada je raspodela prema radu nailazila na ozbiljne teškoće. Tržište kapitala, kao instrument za formiranje i raspodelu kapitala, bilo je neprihvatljivo jer bi dovelo do grupne svojine. Društvena rentabilnost i individualna rentabilnost su dve različite stvari. Individualni interes jednog kolektiva je nižeg stepena i mora da ustupi pred društvenim interesom [57]. Bićanić tvrdi da Uvalić ne pravi jasnu razliku između tzv. ekonomskog sistema i plana. Ekonomski sistem (opšti uslovi privređivanja) bio je instrument plana; sad su se odnosi izmenili (U stvari, na kongresu partije dve godine kasnije izričito se zatražilo da plan postane instrument sistema umesto da se sistem prilagođava planu) [59, str. 29]. Uvalić ne daje predloge kako da se zamene tržišta radne snage i kapitala. On u stvari ima na umu centralno planiranje sa slobodom dejstva za planere i političare a disciplinom za ostale. Bićanić smatra da je ovo neprihvatljivo. Moderna privreda je u suštini policentrična a ne monocentrična [58].

U decembru 1962. godine Savez ekonomista je organizovao debatu u Beogradu o nacrtu novog ustava [60]. Neki od učesnika — R. Davidović, M. Macura, N. Čobeljić, K. Mihajlović — smatrali su da se uloga planiranja potcenjuje u nacrtu ustava. Macura je objasnio da je razlog tome to što se ekonomskim problemima pristupa sa tačke gledišta preduzeća, čak i pojedinca, a ne sa stanovišta privrede kao celine [60, str. 462]. Čobeljić je smatrao da će u budućnosti planska tržišna privreda biti zamenjena tržišnom planskom privredom [60, str. 473]. Mihajlović je smatrao da dok tržišta potrošačke robe i repromaterijala funkcionišu dobro, tržišta investicione robe i kapitala su notorno slaba i zahtevaju striktnu kontrolu [60, str. 500]. Debata je dostigla kulminaciju na sastanku mesec dana kasnije u Zagrebu.

Dalja diskusija je bila podstaknuta neuspehom reforme. Privreda je duboko utonula u depresiju (u odnosu na uobičajene jugoslovenske prilike). Od početka 1961. do sredine 1962. godine, godi-

šnja stopa rasta industrijske proizvodnje spala je sa 12 na 4 odsto. Vlada se zabrinula i zatražila od jedne grupe ekonomista okupljenih oko jednog naučnog instituta da iznađu šta se desilo. Ovaj postupak je stvorio presedan u stavu vlade prema upravljanju ekonomskim poslovima. Za nekoliko meseci ova grupa je sastavila izveštaj koji je popularno nazvan *Žutom knjigom* [36]. Tada je uspostavljen i drugi, još značajniji presedan: vlada je prihvatila izveštaj. No, na žalost, ti presedani nisu kasnije ponovljeni.

Nalazi *Žute knjige* mogu se ovako sumirati. Neefikasno planiranje dovelo je do ekonomske nestabilnosti. Struktura ponude nije se poklapala sa strukturom potražnje, nastalo je opadanje u dugoročnim eksportnim trendovima, osećao se ozbiljan nedostatak kvalifikovane radne snage. Potencijalno nestabilna privreda bila je izložena jednovremenim potresima tri slabo pripremljene i loše sprovedene reforme koje su ranije spomenute. Insistiranje na finansijskoj disciplini dovelo je do ozbiljne nestašice novca uz jake deflacione efekte. Ukidanje kontrole primanja dovelo je do stihijskih porasta ličnih dohodaka koji nisu bili praćeni povećanjem produktivnosti. Liberalizacija spoljne trgovine povećala je deficit u bilansu plaćanja. U izveštaju je naglašena bitna važnost ekonomskog istraživanja kao baze za ekonomsku politiku, i stabilnost pravnog i političkog okvira kao preduslova za efikasno delovanje preduzeća u uslovima tržišta.

U međuvremenu jedna druga naučna ustanova je dala analizu nedostataka ekonomskog sistema. Ovaj izveštaj je nazvan *Bela knjiga* i u njemu se kritikovalo pogrešno planiranje, nesavršeno tržište, samovolja u raspodeli dohotka i nedoslednosti u investicionim odlukama [37]. Oba dokumenta su pretresana na sastanku koji su zajednički organizovali Savez ekonomista i Savezni zavod za privredno planiranje u Zagrebu januara 1965. godine [38]. Bivši rukovodioci plana i izvestan broj ekonomista sa više centralističkom orijentacijom kritikovali su ova dva dokumenta. Oni su izrazili sumnju u mogućnost efikasnog investiranja i visoke stope rasta u uslovima decentralizacije. Oni su smatrali da tržište neumitno vodi uništenju socijalističkog načela raspodele dohotka. Neki od njih su istakli da se u osnovi svih ekonomskih teškoća nalazi klasični konflikt između suštinski društvenog karaktera proizvodnje i atomiziranog odlučivanja [38, str. 192]. Ipak većina se ekonomista složila u pogledu potrebe dalje decentralizacije i usavršavanja samoupravne autonomije. Posle zagrebačke debate osnovni principi razvoja ekonomskog sistema nisu više bili ozbiljno dovođeni u sumnju među jugoslovenskim ekonomistima.

Poznata šala na račun lekara — da je operacija uspela ali je pacijent umro — mogla se primeniti i na diskusiju među jugoslovenskim ekonomistima: uzroci ekonomskih nevolja su svi bili lepo objašnjeni ali reforma je umrla. Uskoro je postalo jasno da čitav eksperiment mora da se ponovi. I to se i desilo, 1965. godine. Situacija je bila prilično komplikovana. »Posmatrač sa strane je često u nedoumici«, pisao je R. Bićanić. »Pre svega nekoliko godina Ju-

goslavija je predstavljala primer zemlje sa jednom od najvećih stopa porasta u zemlji, a sada je glavni cilj ekonomske politike da se smanje investicije. U toku više od jedne decenije socijalistička privreda se borila protiv birokratskog naređivanja; sada je moralo da se uvede administrativno zamrzavanje cena. Jugoslavija je bila prva zemlja na svetu koja je bila spremna da uvede radničko samoupravljanje u preduzećima i da ukine sistem plata; sad se vodi diskusija o tome da li to znači suviše mnogo ili suviše malo demokratije... Govorilo se da su nacionalni problemi rešeni; zemlja je međutim, razdirana nacionalnim zategnutostima, koje su nastale od nedavno i koje su socijalističke u poreklu. Napori da se nađu rešenja za sve te probleme su sad usredsređeni u jednoj reči: *Reforma* [39, str. 633—34].

Bićanić i Džeba [40] vide sledeće ciljeve u reformi. Njena neposredna svrha je da se suprostavi povećanom tempu inflacije; da otkloni hronični deficit u bilansu plaćanja; da drastično smanji sve vrste regresa (za izvoz, nerentabilnu proizvodnju itd.) kako bi se izbegla potreba za centralnim administrativnim intervencijama, da koriguje neusklađenost u cenama kako bi se uspostavili efikasniji tržišni odnosi i eliminisale administrativne kontrole. To su bili preduslovi za neke dugoročne mere strukturnih promena u privredi kao što su revizija politike rasta i investicija; stavljanje produktivnosti privrede na međunarodno kompetitivni nivo; liberalizacija spoljne trgovine i otklanjanje deficita u bilansu plaćanja; konvertibilnost dinara kako bi se otvorila privreda i izložila stimulativnom uticaju svetskog tržišta. U njenim širim društvenim vidovima reforma je trebalo da dovede do depolitizacije ekonomskih odluka; da udvostruči udeo preduzeća u kontroli nacionalnog dohotka, umanjujući time ekonomsku snagu države; da poveže životni standard sa standardom produktivnosti; da poveća racionalnost ekonomskog odlučivanja. Bićanić zaključuje da je osnovni cilj u stvari »da se izgradi model socijalističkog sistema razvijene zemlje, koji će biti sposoban da izdrži konkurenciju drugih razvijenih zemalja bez neprestanog tutorstva državnog aparata [39, str. 643]. On i Horvat [4] su istakli da je ovaj model veoma različit od mešovite privrede države blagostanja.

Navedeni cilj je imao da se postigne procesom koji je Bićanić nazvao »četiri de« —decentralizacijom, deetatizacijom, depolitizacijom i demokratizacijom.

Kao što se često dešava, ideje su bile dobre ali izvršenje slabo. Reforma je politički bila mnogo bolje pripremljena nego ona od 1961. godine, ali ne i ekonomski. Ekonomski ona je bila zasnovana na prilično naivnoj ideji o održivosti principa *laissez-faire*. Monetarna politika je izgledala praktično jedini postojeći instrument ekonomske politike. Radi stabilizacije cena, vlada je otežala dobijanje kredita. To je imalo efekta, ali je isto tako dovelo do deflacije uz nezaposlenost i stagnaciju. Od početka 1965. do sredine 1967. godine, godišnja stopa rasta industrijske proizvodnje spala je sa 12 odsto na minus jedan odsto. Negativna stopa rasta nije zabeležena još od 1952. godine. Vlada je smatrala da je to neizbe-

žno i da se reforma »u svojim strategijskim vidovima« nastavljala po planu. Neki ekonomisti i mnogi poslovni ljudi su se zabrinuli. Po njihovom mišljenju razvoj događaja bio je katastrofalan i vodio je još jednom neuspehu. Uskoro su ekonomisti otkrili postojanje poslovnih ciklusa. Pošto ciklusi nisu bili poznati kreatorima ekonomske politike — držalo se za evidentno da ciklusi ne mogu da postoje u socijalističkoj privredi — ti su organi uobličavali ekonomsku politiku kao da ciklusi nisu ni postojali. Rezultati takve ekonomske politike nisu mogli pobuditi oduševljenje.

Otkrivanje ciklusa se odvijalo u fazama. Sukcesivna usporenja rasta navedena u *Žutoj knjizi* ukazivala su da je jugoslovenska privreda možda podložna cikličnim oscilacijama. Ova hipoteza je potvrđena naučnim radom preduzetim u Institutu ekonomskih nauka.³⁾ U proleće 1967. godine, u Ljubljani je održan sastanak Udruženja ekonomista posvećen problemima stabilizacije [42]. Četiri referata su se izričito bavila poslovnim ciklusima. Pomenuti naučni institut se usudio da predkaže donju prekretnicu (1967), konjunkturu (1969) i recesiju (1970) sadašnjeg ciklusa, što se pokazalo tačno sve do vremena pisanja ovih redova (druga polovina 1969).

Nekoliko meseci posle ljubljanskog sastanka došlo je do javne debate. Ona je bila usredsređena na temu »Ekonomska nauka i privreda« [43]. Učestvovalo je sedam ekonomista. A. Bajt je pokrenuo pitanje odgovornosti za reformu i kritikovao naivno gledište da investicije dovode do inflacije. Z. Baletić se osvrnuo na tvrđenje da postoji sukob između političara i ekonomista. Ž. Mrkušić je analizirao uravnoteženost spoljne trgovine. B. Horvat je istakao izvestan broj grešaka sadržanih u trenutno popularnom ekonomskom rezonovanju (i sledstveno tome i ekonomskoj politici), i u jednom posebnom članku, koji je izazvao buru nezadovoljstva u štampi, izračunao je gubitke prouzrokovane cikličnom nestabilnošću. Izgubljena proizvodnja pretpostavljalo se da iznosi oko 40 odsto društvenog proizvoda. Ostala tri ekonomista su podržavala zvanično gledište da je sve manje-više u redu.

U feraru 1968. godine, Institut ekonomskih nauka je organizovao opštejugoslovensku konferenciju o tekućoj ekonomskoj situaciji. U referatu pripremljenom za ovu priliku [44] opisan je ciklični mehanizam koji dejstvuje u jugoslovenskoj privredi i učinjen je koherentan predlog anticiklične politike. To je predstavljalo važan korak napred. U predlogu se insistiralo na kombinaciji monetarnih i fiskalnih mera (fiskalna politika u to vreme tako reći nije ni postojala); na kombinaciji kontrole cena i dohotka, i na odnosu između agregatne potražnje i investicija.

Do kraja iste godine ponovila se još jedna karakteristika neuspešne reforme od 1961. godine: dva naučna instituta su bila zvanično zamoljena da ocene izvršenje reforme. Međutim, u ovom zahtevu postojale su dve interesantne razlike: on nije došao od

3) Za dalje pojedinosti vidi glavu 5.

vlade već od Centralnog komiteta Saveza komunista. Pripremljena su dva izveštaja; nalazi su bili manje više isti. Citiram iz izveštaja koji je bio objavljen [45]. U izveštaju se konstatovalo da uprkos jakoj deflacionoj politici cene nisu stabilnije nego što su bile pre reforme; da petogodišnji plan verovatno neće biti izvršen; da se administrativna kontrola cena proteže nad većim procentom proizvodnje nego pre reforme; da su trendovi liberalizacije spoljne trgovine zaustavljeni i vraćeni; da se povećava deficit u bilansu plaćanja; da se smanjuje stopa akumulacije; da se povećavaju gubici i zaduženost preduzeća; povećanje u produktivnosti rada je nešto usporeno; i da je nezaposlenost veća nego ikad u zemlji za poslednje dve decenije. Razrađujući detaljnije svoju prvu prognozu, Institut je predskazao ubrzanje rasta u prvoj polovini 1969. godine (stopom koja je bila oko 60 odsto veća nego ona koju je predskazao Savezni zavod za plan), inflacioni pritisak u drugoj polovini, i opadanje ciklusa i početak nove recesije krajem 1969. ili u prvoj polovini 1970. godine. Prva dva predviđanja su se ostvarila, a ono poslednje još uvek ima status prognoze u vreme kad se pišu ovi redovi. Nekoliko meseci kasnije V. Rajković je preduzeo da analizira neobjavljene elaborate koje je pripremila vlada kao bazu za reformu. Rajković je došao do zaključka da nijedan od važnih ciljeva nije bio postignut na zadovoljavajući način [61, str. 47].

Još jednom se postavilo kobno pitanje: šta se desilo? Pažljiva analiza događaja izgleda da navodi na sledeći odgovor. Ekonomski rast i institucionalne promene bile su suviše brze da bi državni aparat i drugi organi ekonomske politike bili u stanju da se s njima efikasno ponesu. Takoreći preko noći jedna zaostala balkanska zemlja je dostigla evropski standard ekonomskog razvoja, a administrativna privreda je pretvorena u tržišnu privredu. U isto vreme odgovorne vlasti često nisu imale potrebno razumevanje o tome kako deluje moderna tržišna privreda. Ako svemu tome dodamo pionirstvo u sistemu samoupravljanja — koji ne postoji nigde drugde na svetu — postaje jasno zašto su se kompleksnosti društveno-ekonomskih okolnosti ogromno povećale i zašto će biti potrebno da prođe vreme dok se ne prilagodi organizacioni okvir, dok se ne steknu potrebna znanja i dok ne počne novi društveni sistem da dejstvuje bez tegoba [43, 45, 46].

II

PLANIRANJE

4. ČETIRI PETOGODIŠNJA PLANA

U prvoj glavi smo objasnili osnovne principe centralističkog planiranja. Do 1947. godine izgrađen je aparat za centralističko planiranje privrede. Obiman posao planiranja poveren je hijerarhijski organizovanim planskim komisijama na različitim nivoima saveznom, republičkom, na nivou srezova i gradova. Za operativno planiranje i izvršenje planova zadužena su bila ministarstva, generalne i glavne direkcije i planska odeljenja unutar preduzeća. Godišnji planovi delili su se na tromesečne, mesečne i desetodnevne. 1949. godine plan je obuhvatio oko 13.000 grupa proizvoda [1, str. 15]. Te godine državni budžet je činio dve trećine nacionalnog dohotka [1, str. 453]. Svako preduzeće je bilo obavezno da dostavi 600—800 različitih izveštaja godišnje svom pretpostavljenom organu. Godišnji privredni plan težio je oko tonu i po. [42, str. 65]. Svakom preduzeću unapred je određivano od koga će nabaviti a kome prodavati svoje proizvode. Kako su se administrativni ukazi pokazali nesavršeni, preduzećima je preporučeno da se »snađu«. Planski organi su im dodeljivali više sredstava nego što je traženo i zahtevali od njih da ih potroše. Kako su cene bile utvrđene trošenje sredstava značilo je nalaženje sirovina i investicionih dobara neophodnih za ispunjenje plana. U tržišnoj privredi svako nastoji da uštedi novac, a u privredi sa centralističkim planiranjem teško je potrošiti sredstava. U prvom slučaju najteži zadatak je prodaja, a u drugom najveći problem za poslovne ljude predstavlja kupovina.

Privredom je rukovođeno kao nekim mamutskim preduzećem. To je zahtevalo osnivanje sistema za kontinuelno praćenje poslovanja svih preduzeća. 1948. godine, B. Kidrič prigovara svima onima koji su smatrali da nije potrebno da se podnose dnevni izveštaji i koji su se zadovoljavali desetodnevnim izveštavanjem [2, str. 468]. Mnogo godina kasnije, J. Stanovniku, sadašnjem sekretaru Ekonomske komisije UN za Evropu, na jednom predavanju koje je održao za švedske ekonomiste u Stokholmu, postavljeno je pitanje koja se sve sredstva koriste u Jugoslaviji za izvršenje planova. »Telefoni«, odgovorio je Stanovnik.

Prvi petogodišnji plan obuhvatao je period od 1947. do 1951. godine. Plan je proklamovao četiri glavna cilja:

- 1) savladavanje ekonomske i tehnološke zaostalosti
- 2) jačanje ekonomske i vojne moći zemlje
- 3) jačanje i razvijanje socijalističkog sektora privrede
- 4) povećanje opšteg blagostanja naroda.

Plan je vodio računa i o potrošnji, ali je ona bila poslednja u redosledu prioriteta. Napred nabrojane ciljeve trebalo je postići naglim povećanjem proizvodnje; u poređenju sa predratnim nivoima predviđalo se da se nacionalni dohodak poveća za 1,9 puta, poljoprivredna proizvodnja za 1,5, industrijska za 4,9. Međutim, zbog nedovoljnih i netačnih statističkih podataka, verovatno je da je predratni nivo proizvodnje u velikoj meri potcenjen, tako da su tri cilja postignuta tek 1954, 1959. odn. 1961. godine.

U početku je sprovođenje plana bilo zadovoljavajuće, iako ne u potpunosti na način kako se to verovalo⁴⁾. 1949. godine ekonom-

⁴⁾ V. Begović podnosi izveštaj o premašaju prvog dela Petogodišnjeg plana (3). Međutim, kasnije statističke procene pokazuju da su podaci koje je dala Savezna planska komisija preuveličavani. (4, str. 251, 484). U pogledu proizvodnje industrije i rudarstva ove razlike su sledeće:

	Indeksi		
	1948. 1946.	1949. 1948.	1950. 1949.
Savezna Planska komisija	267	116.6	106.3
Savezni zavod za statistiku (kasniji proračuni)	190	111	103

ska blokada zemalja Kominforma prisilila je Jugoslaviju da potraži nova tržišta za oko polovinu svoga izvoza i da obezbedi istu količinu uvoza iz drugih izvora. Iako je u naredne dve godine obezbeđena znatna inostrana pomoć, ova iznenadna orijentacija spoljne trgovine gušila je rast proizvodnje. Sledeći udarac dolazi 1950. godine kada je jaka suša smanjila poljoprivredni prinos za jednu trećinu. Kolektivizacija je još više doprinela otežavanju situacije u poljoprivredi. Radikalna reorganizacija privrede, 1951. godine, mogla je samo još više da iskomplikuje stvari. Industrijska proizvodnja pala je 1951. godine za 4% i za još 1% više 1952. godine. Izvršenje plana produženo je za godinu dana. Međutim, to više nije imalo nikakvog smisla, tako da izveštaj o ispunjenju Prvog petogodišnjeg plana nikad nije bio objavljen.

Pa ipak, ako nije predstavljao potpun uspeh, plan ni u kom slučaju nije bio ni promašaj.

Plan je podigao proizvodnju znatno više iznad predratnog nivoa; povisio je učešće bruto investicija u osnovna sredstva na 33% od društvenog proizvoda i stvorio je čitave nove industrije.

1952. godine centralističko planiranje zamenjeno je »planiranjem globalnim proporcijama«. Ove proporcije su bile: obavezni

minimum kapaciteta proizvodnje i odgovarajućeg platnog fonda, dobit kao postotak platnog fonda (instrument planiranja plata), investicije, porezi i alokacija budžetskih sredstava [5, str. 31]. Na ovaj način se očekivalo da će centralni plan regulisati opšte privredne aktivnosti bez administrativnih naređenja, time što će uticati na stopu rasta i na proporcije između investicija i potrošnje, kao i na strukturalne promene u privredi [6]. Stara Planska komisija koja je imala ulogu nekog vrhovnog organa nad radom svih privrednih ministarstava i kojoj je bilo povereno celokupno sprovođenje plana [19] — zamenjena je Saveznim zavodom za plan, jednom stručnom institucijom koja nema upravnu vlast. Republike, srezovi (kasnije opštine) i preduzeća samostalno donose svoje planove. Državno planiranje postaje društveno planiranje, što je značilo mogućnost šireg dogovaranja među zainteresovanim stranama, osnivanje tzv. institucija sa samostalnim finansiranjem i autonomiju u donošenju planova preduzeća.

Naredne tri godine koriste se za dovršenje ključnih investicionih projekata zacrtanih Petogodišnjim planom. U diskusijama o planu za 1955. godinu može se uočiti novo raspoloženje; zapaža se zapostavljenost poljoprivrede, veliki obim i jednostranost investicija [7, str. 147, 150]. Na kraju te godine M. Popović izjavljuje u Saveznoj skupštini da je jedno razdoblje našeg privrednog razvitka završeno. 1956. godina služi za pripremu drugog petogodišnjeg plana za period 1957—1961. U ovom planu nalazimo da je porast potrošnje već na trećem mestu među pet najvažnijih ciljeva [8, str. 220]. Rast investicija nešto je usporen dok je struktura investicija radikalno izmenjena. Ulaganja u industriju su znatno smanjena u cilju udvostručavanja investicija u poljoprivredu kao i povećanja investicija u transport i trgovinu [7, str. 211]. Među prerađivačkim industrijama predviđa se veća ekspanzija robe široke potrošnje. Ubrzane su i tzv. neproizvodne investicije u društvenu infrastrukturu.

Sve ove promene pokazale su se korisne i plan je bio izvršen za četiri godine. Sistem planiranja se dobro uklapao u potrebe privrede i delovao je na zadovoljavajući način. Ovaj sistem su opisali J. Sirotković [9], S. Dabčević [10] i B. Jelić [11].

Prvi plan je poremetio strukturu privrede time što je osnovni naglasak stavljen na investicije u teškoj industriji. Drugi plan je preuzeo na sebe da ispravi ovu grešku ali je otišao u drugu krajnost time što je preterano razvio industriju robe široke potrošnje. Prema tome, zadatak trećeg plana bio je da ponovo uspostavi ravnotežu ubrzanim ulaganjima u proizvodnju električne energije, metalurgiju i proizvodnju reprodukcionog materijala. Ovakve fluktuacije u investicijama navele su N. Čobeljića i R. Stojanovića da postave tezu o investicionim ciklusima koji su svojstveni socijalističkoj privredi sa (neravnomernim) tempom tehničkog progressa [12]. Z. Baletić, A. Bajt i drugi kritikovali su ovu teoriju kao neprihvatljivu pošto su greške u planiranju svojstvene neznanju a ne socijalizmu, a da je tehnički progres prilično nedužan u tom smislu.

Treći petogodišnji plan za period od 1961. do 1965. godine nastojao je da još više ubrza rast proizvodnje. Lična potrošnja zauzima sada drugo mesto u redosledu prioriteta [8, str. 221]. Jedva da je plan bio i lansiran kad se zemlja našla usred perioda recesije čije sam uzroke objasnio u prethodnoj glavi. Plan je bio osuđen na propast. Da bi se izbegle nepoželjne diskusije, Savezna skupština je odlučila da ga zameni sedmogodišnjim planom koji bi obuhvatio period od 1964. do 1970. godine. U tom cilju Skupština je izglasala Rezoluciju u kojoj su bili definisani sledeći osnovni ciljevi novog plana [13]:

- 1) stalan porast životnog standarda, na prvom mestu lične potrošnje, uz povećanje učešća ličnih dohodaka u raspodeli nacionalnog dohotka;
- 2) približavanje međunarodnim standardima u pogledu intenzivnijeg privređivanja i produktivnosti rada;
- 3) ekspanzija spoljne trgovine intenzivnijim uključivanjem Jugoslavije u međunarodnu podelu rada;
- 4) ubrzani razvoj nedovoljno razvijenih republika i krajeva;
- 5) dalji razvoj socijalističkih društvenih odnosa a posebno jačanje uloge neposrednih proizvođača i radnih organizacija u celokupnom društvenom procesu reprodukcije.

Ako uporedimo ove ciljeve sa onima koje je proklamovao Prvi petogodišnji plan jasno se vidi koliko je društveno planiranje udaljeno od državnog planiranja privrede. Životni standard (blagostanje) pojedinaca sada se pomera sa kraja na početak liste prioriteta⁵⁾. Iza svih ovih promena možemo uočiti filozofiju po kojoj ekonomsko blagostanje predstavlja i cilj i ujedno najsnažniji stimulan proizvodnje. Jedna autarhična orijentacija zamenjena je otvaranjem prema svetskom tržištu i međunarodnim uticajima. Izgrađenost socijalističke privrede ne meri se više učešćem države u nacionalnom kapitalu već stepenom razvijenosti samoupravnih odnosa. Ipak, Prvi petogodišnji plan i Rezolucija imali su jednu zajedničku crtu: ni jedan ni drugi nisu ostvareni.

Rezolucija je, u stvari, nagoveštavala Reformu iz 1965. godine. Promene koje su nastupile u ekonomskim institucijama bile su toliko radikalne da je bilo neophodno pripremiti novi petogodišnji plan za period 1966—1970. Planom su bili obuhvaćeni svi ciljevi Rezolucije. Plan je predviđao nešto nižu stopu rasta društvenog proizvoda (7.5—8.5% godišnje), relativno skromnu ekspanziju prerađivačke industrije (9—10%), ali visoku stopu povećanja produktivnosti rada (6—7% godišnje). Tekuće analize Saveznog zavoda za plan ukazuju na to da ovi ciljevi verovatno neće biti postignuti [14].

5) Lična potrošnja je u periodu 1948—1952. smanjena po godišnjoj stopi od 2%; u periodu od 1953—1956. ona počinje da raste po istoj stopi kao i nacionalni dohodak — 9.3% godišnje; nakon ovog perioda njena stopa rasta prevazilazi stopu rasta nacionalnog dohotka [18, str. 207—209].

5. RAST I CIKLUSI

Da bi mogli da ocenimo uspehe i nedostatke planiranja — a i ekonomske politike uopšte — moramo da razmotrimo neke statističke podatke. U sledećoj tabeli dat je sumarno prikaz promena izraženih u stopama rasta najvažnijih statističkih agregata.

Tabela 5.1

Rast jugoslovenske privrede u periodu 1946—1968. godine

(Stope rasta u % godišnje)

	Centralno planiranje 1946—1952.	Decentralizacija 1952—1960.	Samouprav- ljanje 1960—1968.
Društveni proizvod	2.3 ^a	9.8	6.8 ^c
Industrijska proizvodnja	12.9	13.4	7.9
Poljoprivredna proizvodnja	— 3.1 ^a	8.9	2.1
Izvoz	— 3.1 ^b	11.7	7.0
Uvoz	3.6 ^b	9.7	7.0
Zaposlenost ^d	8.3 ^a	6.9	2.4

d) 1947—1952. b) 1948—1952. c) 1960—1967. d) Lica zaposlena izvan privatnog sektora poljoprivrede.

Izvor: Statistički godišnjaci:

U periodu centralističkog planiranja kolektivizacija je izazvala stagnaciju u poljoprivredi, a ekonomski bojkot od strane zemalja Kominforma izazvao je stagnaciju u izvozu. U sledećem periodu privreda, oslobođena okova, počinje da se razvija punim zamahom u svim svojim sferama, s tim što u drugoj fazi ovog perioda dolazi do ubrzanja stope rasta. Spoljna trgovina se razvija brže od proizvodnje a izvoz raste brže u odnosu na uvoz. U trećem periodu poljoprivredna proizvodnja je dostigla zahteve domaćeg tržišta, ali je sve teže da proдре sa izvozom na evropsko tržište. Sporo širenje tržišta poljoprivrednih proizvoda izaziva sniženje stope rasta poljoprivredne proizvodnje. Povećana ekonomska nestabilnost potiskuje prosečnu stopu rasta prerađivačke industrije. Kao rezultat ovoga celokupni tempo ekspanzije je smanjen. U svim ovim zbivanjima institucionalni faktori o kojima je napred bilo reči odigrali su značajnu ulogu. Ako želimo da procenimo učinak cele privrede u jednom dužem vremenskom periodu, najprikladnije je izgleda da uzmemo period od 1952. do 1968. godine. Za ovih šesnaest godina celokupna proizvodnja povećala se za tri i po puta, industrijska proizvodnja pet puta, poljoprivredna proizvodnja dva i po puta, spoljnotrgovinska razmena četiri puta a zaposlenost izvan privatnog sektora tri puta.

Pošto je Jugoslavija do sada jedina zemlja koja je prošla kroz tri različita ekonomska sistema — kapitalistički, etatistički i samoupravni — u toku jednog relativno kratkog vremenskog perioda, mogli bi da izvršimo komparativnu ocenu efikasnosti ova tri sistema. Nešto slično pokušao je da uradi američki ekonomista T. Marschak. On je smanjio dimenzije ovog problema time što je proučavao komparativnu efikasnost centralizovanog i decentralizovanog sistema. Međutim, on ne daje neke konačne zaključke. On smatra da su pouke koje bi savremeni planeri ekonomskih sistema mogli da izvuku iz jugoslovenskog iskustva »iznenađujuće« nejasne [21, str. 586]. Istraživanja su kasnije vršena u Institutu ekonomskih nauka [16]. Efikasnost je merena pomoću stope proizvodnje koja je rezultat tehničkog progresa koji je definisan kao rezidualna veličina nakon što se obračunaju doprinosi radne snage i osnovnih sredstava.

Rezultati su sumirani u tabeli 5.2.

Tabela 5.2

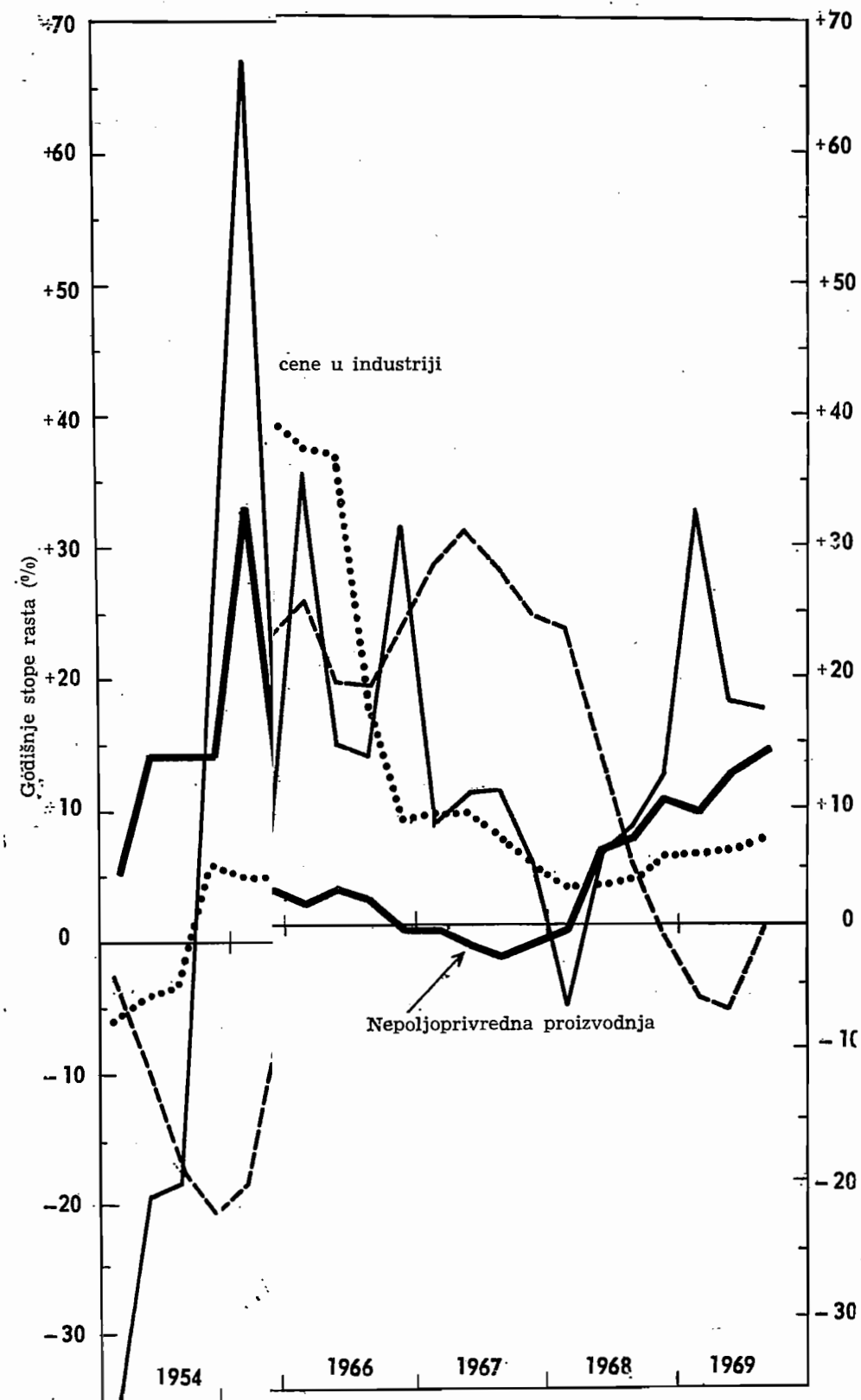
Korišćenje radne snage i sredstava i tehnički progres u Jugoslaviji
Godišnje stope rasta u %

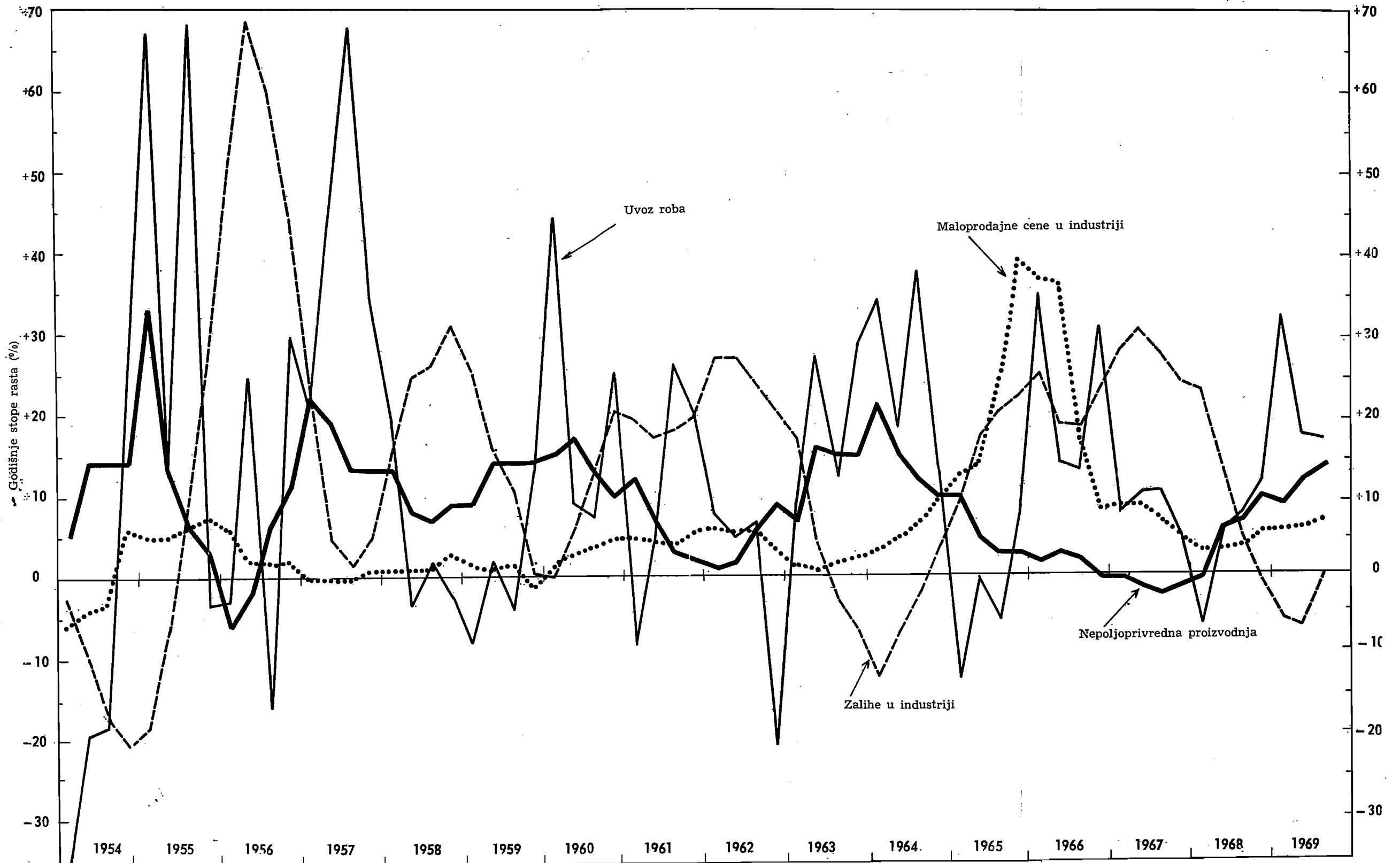
		Društveni proizvod	Zaposlenost	Osnovna sredstva	Stope rasta društvenog proizvoda koje su rezultat povećanja efikasnosti
Kapitalizam:	1911—1932.	3.28	1.87	3.52	0.71
	1932—1940.	4.67	0.72	2.59	3.16
Etatizam:	1940—1954.	5.91	4.76	9.99	— 1.04
Samoupravljanje:	1956—1967.	10.31	4.44	7.84	4.44

Primedba: Iz ove tabele izuzete su ratne godine 1914—1918. i 1941—1944. Podaci se odnose na industriju, rudarstvo, proizvodnju električne energije, građevinarstvo i zanatstvo.

Raspoloživi podaci odredili su periodizaciju u gornjoj tabeli koja nije najpoželjnija. Ipak rezultati ove analize navode na više zaključaka. U prethodnom odeljku smo konstatovali da je program investicione izgradnje predviđen Prvim petogodišnjim planom završen 1955. godine.

Statistička ispitivanja vršena su u IEN pokazala su da je jugoslovenska privreda funkcionisala na osnovu dve potpuno različite proizvodne funkcije. Jedna se odnosi na period 1947—1955. a druga na period koji je usledio. Prva je imala negativnu rezidu-

Grafikon 5.1 Privredni ciklusi u Jugoslaviji

alnu veličinu, a druga pozitivnu i to veoma veliku. Ova tabela navodi na zaključak da je centralističko planiranje doprinelo brzom povećanju proizvodnje i zaposlenosti, kao i bržoj akumulaciji u poređenju sa predratnom kapitalističkom privredom. Ali je ono i smanjilo celokupnu efikasnost privrede. Samoupravljanje je ubrzalo rast proizvodnje i tehnički progres do nivoa do tada nepoznatog, dok je istovremeno zadržalo brzu ekspanziju zaposlenosti.

Kao što se odmah može primetiti, ovaj rast je bio brz ali ne i ravnomeran. U početku neki ekonomisti odbacuju mogućnost razvoja u regularnim ciklusima. Međutim, istraživanja vršena u IEN pokazuju postojanje privrednih ciklusa koji traju po oko četiri godine. [17]. Ovi ciklusi koji se manifestuju kao fluktuacije u stopama rasta (vidi grafikon 5.1) pokazuju neke interesantne karakteristike koje ne nailazimo nigde drugde. Tako, npr. zalihe se akumuliraju u silaznim fazama ciklusa a dekuliraju u fazama uspona; akcelerator ne deluje; cene pokazuju tendenciju variranja u obrnutom smeru od ciklusa, itd. Gornje prelomne tačke se izgleda stvaraju usled različitih kretanja u uvoznim i izvoznim elastičnostima, što na kraju dovodi do jedne eksplozije u deficitu platnog bilansa. Donje prelomne tačke je malo teže objasniti. A. Bajt veruje da je tražnja potrošača do izvesne mere autonomna te doprinosi akceleraciji stope rasta [48].

Ukoliko se počeci ciklusa mere od tačaka infleksije u silaznim fazama stopa rasta (ove tačke odgovaraju vrhovima odstupanja od jednog eksponencijalnog trenda apsolutnih veličina) oni se izgleda podudaraju sa glavnim ekonomskim reformama. Prema tome, ovih pet ciklusa koji su se do sada zbili na interesantan način opisuju istoriju posleratne ekonomske politike (rimski brojevi označavaju kvartale):

1. Ciklus: Novi privredni sistem (1), III/1949 — III/1955.
2. Ciklus: Prelazni period do Drugog petogodišnjeg plana, III/1955 — II/1958.
3. Ciklus: Novi sistem raspodele dohotka, II/1958 — IV/1960.
4. Ciklus: Novi privredni sistem (2), IV/1960 — I/1965.
5. Ciklus: Privredna reforma, I/1965 — ?

Izgleda da i cikličan institucionalni razvoj isto tako predstavlja novu karakteristiku privrednih ciklusa.

6. POLITIKA RAZVOJA I METODE PLANIRANJA

a) Politika razvoja i funkcije društvenih planova

Filozofiju razvoja opšte prihvaćenu od strane jugoslovenskih ekonomista i Vlade do 1956. godine dobro je opisao N. Čobeljić, u to vreme zamenik direktora Saveznog zavoda za plan. Čobeljić kaže da brza industrijalizacija predstavlja glavni metod generiranja razvoja. Industrijalizacija stvara nove mogućnosti zapošljavanja u gradovima, što ublažava latentnu nezaposlenost u poljoprivredi

Porast gradske radne snage stvara dodatnu tražnju za poljoprivrednim proizvodima i time stimuliše razvoj poljoprivrede. Fizička kontrola spoljnotrgovinske razmene u cilju sprečavanja uvoza nepotrebne robe i obezbeđenja uvoza investicione opreme i bržeg razvoja industrije robe široke potrošnje (tzv. odeljak I) doprinose ubrzanom industrijskom rastu, što sa svoje strane stvara razvojne impulse u celoj privredi. Uvoz se plaća izvozom sirovina i poljoprivrednih proizvoda. Neophodna štednja se obezbeđuje pravilnom politikom cena. U pretežno privatnom sektoru poljoprivrede zadržavaju se niske cene, dok se u industriji robe široke potrošnje veštački povećavaju preko visokih poreza na promet.

Gore opisana ekonomska politika ne samo da je bila zastupana već i dosledno sprovedena. U periodu od 1950. do 1956. godine ulaganja u industriju i rudarstvo, apsorbovala su 51% od celokupnih ulaganja. Učešće industrije u nacionalnom dohotku poraslo je sa 21% u 1939. godini na 40% u 1956. godini. Četiri petine industrijskih ulaganja kanalisano je u tešku industriju i proizvodnju električne energije. Učešće akumulacije u nacionalnom dohotku poraslo je četiri puta u poređenju sa predratnim nivoom [20, str. 178, 366].

Sistem planiranja u periodu 1947—1952. bio je u skladu sa ovakvom politikom razvoja. B. Jelić, u to vreme zam. direktora u Saveznom zavodu za plan, dao je sledeće glavne karakteristike ovog sistema: a) strogo centralizovano odlučivanje u pogledu prioriteta, dinamike i strukture razvoja; b) fizička alokacija resursa (faktora proizvodnje) kao osnovni metod planiranja; c) finansijski elementi su od sekundarnog značaja i služe za postizanje usklađenosti u pogledu vrednosti; d) ciljevi predstavljaju direktive; e) proizvodnja se planira u fizičkom obimu, a akumulacija se planira preko pojedinačnih investicionih projekata; f) cene su utvrđene administrativnim putem; g) svi ovi elementi koji čine plan predstavljaju ujedno i instrumente za njegovo sprovođenje [11, str. 102—105].

Pošto je ova mašinerija rasta stavljena u pokret na gore opisan način, a privreda organizovana na socijalističkim principima, javila se mogućnost i potreba za jednim drugačijim pristupom. Čobeljić sada očekuje usklađeniji rast. Jelić se poziva na teoriju »poletanja« Rostova kao i na Bićanićevu teoriju »praga rasta» [22] i insistira na decentralizovanoj inicijativi (odlučivanju) kao daljem pokretaču rasta. Samoupravljanje podrazumeva da se funkcija planiranja odvoji od funkcije operativnog rukovođenja. Jelić ističe da društveni planovi treba da određuju bar tri globalne proporcije — osnovnu raspodelu nacionalnog dohotka, strukturu investicija i odnose sa inostranstvom — ukoliko želimo da planovi budu efikasna sredstva u sprovođenju društvenih ciljeva [11, str. 144].

D. Bjelogrić, direktor Zavoda za plan SR Srbije, prihvata ove tri iste globalne proporcije kao osnovne. On, međutim, još dodaje i četvrtu proporciju: relativni razvoj nedovoljno razvijenih

republika i pokrajina [23, str. 118]. Bjelogrić iznosi ovakve stavove u svom referatu na konferenciji o društvenom planiranju koja je održana u Beogradu, 1965. godine. Na istoj konferenciji N. Čobeljić i K. Mihajlović govore u prilog uvođenja još većeg broja direktiva u planiranju, dok M. Samardžija i M. Korać tvrde da i samo planiranje učešća akumulacije i strukture investicija znači kršenje samoupravljanja. Ovakva diskusija koja je obuhvatala jedan širok spektar mišljenja počev od polucentralizovanog planiranja pa sve do gotovo potpunog *laissez faire* pristupa, karakteristična je za jugoslovenske ekonomiste od donošenja novog Ustava 1963. godine. Postoji tendencija da se ide do *laissez faire* krajnosti. 1960. godine savezna vlada kontroliše 48% poslovnih investicija neposredno preko Opšteg investicionog fonda, i još 14% indirektno preko vezanih zajmova [11, str. 158]. 1969. godine, na Kongresu Saveza komunista preporučeno je ukidanje tzv. državnog kapitala s tim što u buduću Savezna vlada nema više nikakve direktne kontrole nad investicionim sredstvima. Do danas još nije pronađeno neko zadovoljavajuće rešenje, a ni rad na izradi Zakona o društvenom planiranju, koji je započeo 1963. godine, nije još priveden kraju [24].

J. Sirotković (25), bivši direktor Zavoda za planiranje SRH, R. Štajner, generalni direktor Saveznog zavoda za privredno planiranje, M. Mesarić [26] i drugi koji zastupaju novi pristup planiranju, tvrde da stručnu funkciju planiranja treba dopuniti jednom naglašenom društvenom funkcijom, da godišnje planove treba napustiti i zameniti ih skupštinskim rezolucijama (što se u praksi i čini počev od 1966. godine) da se srednjoročni planovi moraju neprekidno revidirati i produžavati svake dve do tri godine. R. Bićanić govori o policentričnom planiranju kao poželjnom sistemu planiranja. Ovakvo planiranje pretpostavlja postojanje jednog mehanizma planiranja koji bi se sastojao od više samostalnih planova koji bi međusobno bili povezani na jedan specifičan, koherentan način [32, 33]. Ove ideje su bile u manjoj ili većoj meri prihvaćene. Međutim, u skupštinskim debatama čula se kritika o tome da nije uopšte jasno na koji način bi se takvi planovi sprovodili [24, str. 91]. Praksa je pokazala da se u pogledu sprovođenja planova još mnogo šta može poželeti, a preostaje da se donese i Zakon o društvenom planiranju, na čijoj je izradi rad počeo još 1963. godine.

Funkcije društvenog planiranja u sadašnjim jugoslovenskim uslovima date su u radu Instituta ekonomskih nauka [27, str. 20], a na sličan način ih opisuje i M. Mesarić [28]. Ove funkcije su sledeće: [1]. Plan je pre svega instrument predviđanja. [2]. Kao takav on pruža privrednim subjektima potrebne informacije za donošenje samostalnih odluka. Prema tome plan je u isto vreme i instrument za koordinaciju privrednih odluka [3]. Kada se utvrde odgovarajući društveni ciljevi uz obaveznu konsultaciju svih društvenih faktora, primenom modernih instrumenata ekonomske politike plan postaje instrument usmeravanja privrednog razvoja [4]. Pošto se društveni plan usvoji od strane Savezne

skupštine, on postaje direktiva za Savezno izvršno veće i druge državne organe. Tačka [4] predstavlja jedini administrativni odnosno prinudni aspekt društvenog planiranja.

(b) *Institucionalni okvir*

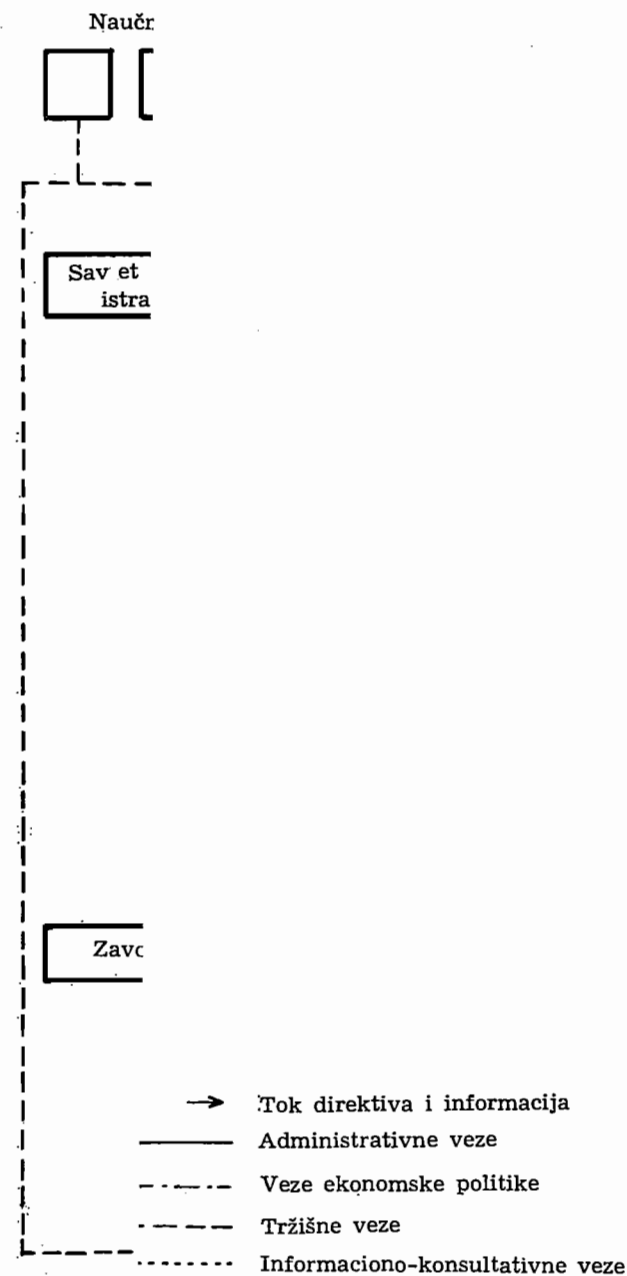
Preduslov za efikasno društveno planiranje je adekvatna analiza funkcionisanja institucionalnih okvira. Opšti uvid u to kako funkcioniše naš privredni sistem može se dobiti iz opisa koji je dao autor ovog rada [29].

Jugoslovenski privredni sistem se sastoji od samostalnih samoupravnih radnih organizacija i pojedinačnih proizvođača u tržišnom i netržišnom sektoru kao i u vladinom aparatu. Zadatak ovog poslednjeg je u tome da putem *neadministrativnih* mera koordinira aktivnost tržišnih i netržišnih faktora i da organizuje javnu upravu u određenim područjima koji su od opšteg interesa (sudstvo, narodna odbrana, spoljni poslovi, itd).

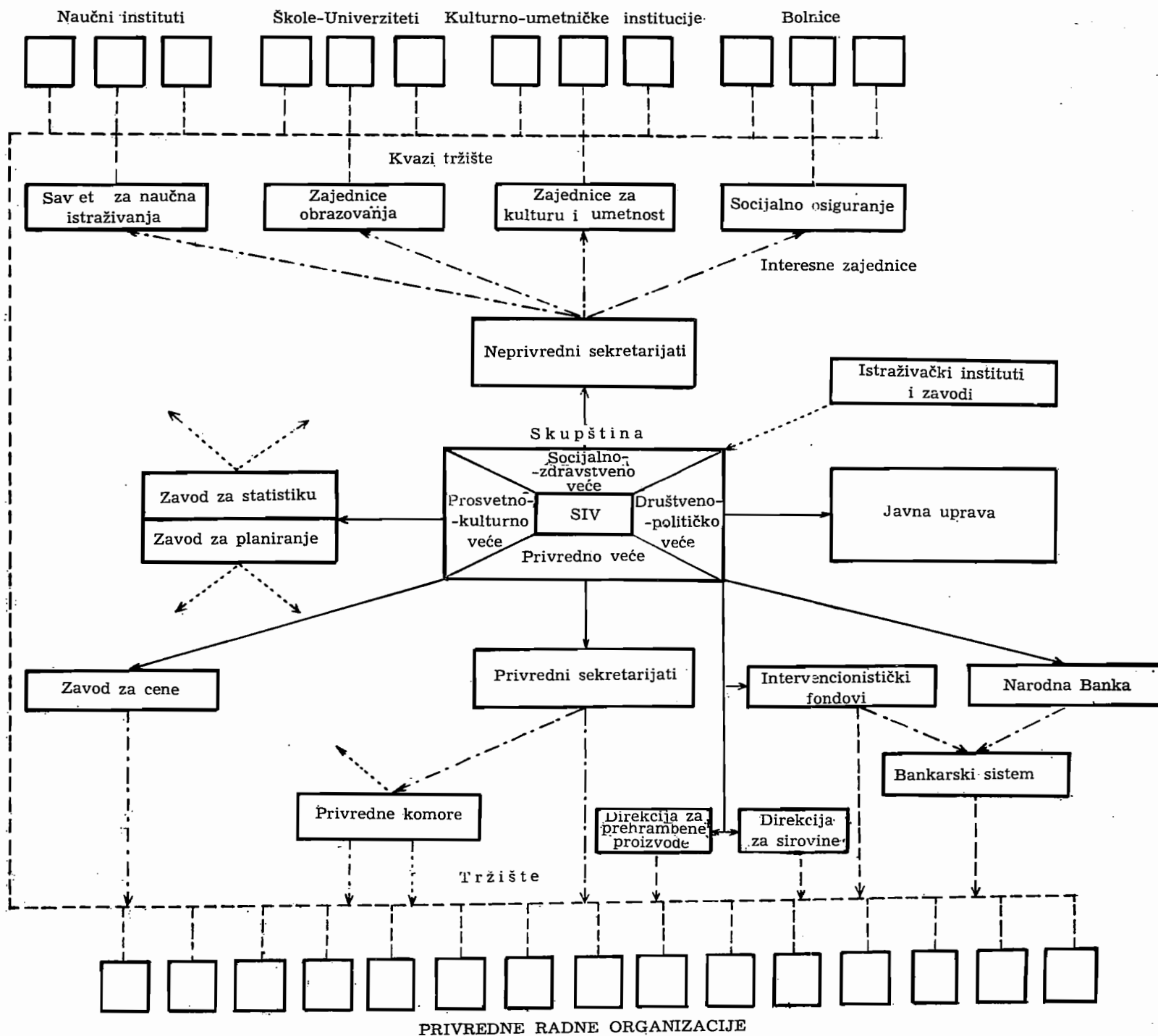
Funkcionisanje ovog ekonomskog sistema zasniva se na pretpostavci da su samoupravni radni kolektivi materijalno zainteresovani za maksimizaciju svog dohotka i da su savezna vlada i Skupština u stanju da obezbede takve ekonomske uslove u kojima će se samostalni faktori odlučivanja ponašati u skladu sa opštim društvenim interesima. Moderna ekonomska teorija i iskustva dobro organizovanih tržišnih privreda potvrđuju ispravnost ovih dveju pretpostavki. Između »Centra« (Skupština) i »Periferije« (Radne organizacije) aktivno deluju četiri tipa gravitacionih sila u održavanju ravnoteže sistema i ekonomskih faktora na predviđenim putanjama koje su od društvenog interesa. Ove sile su informaciono-konsultacione veze, tržišne veze, veze ekonomske politike (instrumenti ekonomske politike i zakonodavstva) i administrativne veze. Ove poslednje veze su izuzetne u odnosu na privredne faktore a primenjuju se na različite organe Centra kao što su ministarstva (sekretarijati), Narodna banka, neki zavodi i slično.

Ja bih još dodao da postoji i peta vrsta veza — političke veze — koje zatvaraju čitavu strukturu povezujući radne organizacije sa Skupštinom tokovima direktiva (strelicama) koje su usmerene od Periferije ka Centru. Radi nedostatka prostora ja neću dublje ulaziti u analizu ovih veza (to je razlog što su one izostavljene iz Seme 1).

Da razmotrimo sada tržišni deo našeg privrednog kosmosa. Tržište na prvom mestu koordinira aktivnosti preduzeća i individualnih proizvođača. Tržište je, međutim, dosta grub i nepouzdan mehanizam koji zahteva stalna podešavanja. Ova podešavanja se postižu putem opštih zakonskih mera i instrumenata privredne politike savezne vlade. Finansijski tokovi, u cilju postizanja željene alokacije sredstava, regulisani su od strane Narodne banke u okvirima društvenog plana. Postoje još dva tipa specifičnih finansijskih intervencija: u oblasti spoljne trgovine (kredit i osiguranje

NEPRIVREDNE RADNE ORGANIZACIJE

Šema 6.1. Institucionalni model jugoslovenskog privrednog sistema

izvoznih rizika) i investicija (obezbeđenje pravilne strukture i regionalne alokacije akumulacije). Za ove svrhe postoje tri savezna fonda: savezni fond za kreditiranje izvoza, za nedovoljno razvijena područja i savezni investicioni fond.

Tržišna ravnoteža se postiže uz pomoć tri institucije. Dve institucije — Direkcije za ishranu i za rezerve industrijskih proizvoda — interveniraju uvek kad ponuda ne odgovara potražnji. Direkcija za ishranu takođe sprovodi i politiku raznih vrsta garantovanih cena u poljoprivredi. Treća institucija, Zavod za cene, danas predstavlja dosta stran element u ovom sistemu. Pretpostavljam da će u skoroj budućnosti ovaj savezni zavod da preraste u Arbitražu za cene i lične dohotke, instituciju u kojoj bi bile zastupljene sve zainteresovane strane a sve odluke se donosile zajednički. U datom trenutku više od 40% cena industrijskih proizvoda je kontrolisano.

Zavodi za statistiku i društveno planiranje imaju samo informativno-savetodavne funkcije u ovom sistemu.

Aktivnost škola, bolnica, muzeja i drugih netržišnih radnih organizacija ne može se koordinirati direktno preko tržišta kao što je to slučaj sa preduzećima. U socijalističkom društvu bolesnim osobama mora da bude pružena lekarska pomoć, talentovanim mladim ljudima obrazovanje, bez obzira na to da li mogu i koliko mogu da plate. S druge strane, tradicionalno budžetsko finansiranje netržišnih delatnosti dovelo je do birokratske prakse koja je nespojiva sa samoupravnim sistemom. Rešenje za ovakvu dilemu tražilo se u interpolaciji jednog specijalnog samoupravnog mehanizma između vlade i netržišnih radnih organizacija. Ovaj mehanizam se zove »interesne zajednice«. Ove zajednice dobijaju finansijska sredstva na osnovu skupštinskih odluka i sa tim sredstvima kupuju usluge netržišnih proizvođača u ime društvene zajednice. Netržišni proizvođači putem konkursa nude svoje usluge pod različitim uslovima. Na taj način, ovde se javlja specifična vrsta tržišta — kvazi tržište — koje omogućava da odnosi između netržišnog sektora i društvene zajednice budu ekonomski uslovljeni, da radni kolektivi u netržišnom sektoru zadrže svoju samoupravnu autonomiju, a u isto vreme i da se odnosi u oblastima obrazovanja, kulture i zdravstva, zasnivaju na principu »raspodele prema potrebama«, što predstavlja jedan od preduslova socijalističkog društva. Jasno je da i preduzeća mogu da intervenišu u netržišnom sektoru — bilo da direktno kupuju usluge ili da stvaraju specijalne institucije. Iz tog razloga su u šemi 1 tržišni i netržišni sektori takođe direktno povezani tržišnim vezama.

Pored ekonomskih odnosa između saveznih organa i privrednih faktora postoje odnosi i između saveznih, republičkih i lokalnih vlasti uprave, između ovih poslednjih i radnih organizacija kao i između svih njih zajedno. Prinuden sam samo ukratko da pomenem sve ove odnose iako su oni izuzetno važni za funkcionisanje celokupnog sistema.

(c) *Ostali problemi*

Jedan od problema koji se stalno javlja u planiranju jeste problem optimalnih investicija i akumulacije. Pod uticajem neprijatnog smanjenja lične potrošnje do koje je došlo u vreme Prvog petogodišnjeg plana, Čobeljić tvrdi da jedna određena minimalna stopa rasta potrošnje predstavlja gornju granicu za učešće akumulacije i rast proizvodnje [20, str. 188]. Na isti način, R. Stojanović tvrdi da sniženje rasta potrošnje ispod izvesne granice smanjuje rast produktivnosti rada, kao i da ovaj funkcionalni odnos određuje optimalnu stopu investicija [44]. A. Bajt se slaže da se optimalna stopa investicija određuje pomoću stope potrošnje koja maksimira produktivnost rada [45]. Međutim, to ne mora da bude obavezno i društveno poželjna stopa investicija. Cilj proizvodnje je povećanje ekonomskog blagostanja a maksimalizacija blagostanja u toku jednog vremenskog perioda može se utvrditi samo putem diskontiranja [46]. Horvat tvrdi da je čisto vremensko diskontovanje nedosledno jer pojedinac može da požali svoju sadašnju nestrpljivost u jednom kasnijem momentu, a diskontovanje utiliteta je nepraktično pošto se ne može empirijski izmeriti. Drugo često sugerirano teoretsko rešenje — društveno određivanje stoka kapitala na kraju jednog perioda — je irelevantno jer nijedan razuman planer nije nikad insistirao na tačnom izvršenju dugoročnih planova. Jedan dvadesetogodišnji plan izrađuje se, recimo, da bi se mogle uzeti u obzir sve relevantne posledice odluka koje se donose u sadašnjem momentu: prilikom svakog novog elementa blagovremene informacije plan se revidira i horizont plana pomera napred.

Jedan alternativni pristup može se opisati na sledeći način. Pošto svaka privreda ima određeni i veoma striktno ograničeni kapacitet da apsorbuje investicije (u Jugoslaviji ova granica je oko 40% društvenog proizvoda), maksimalni rast se postiže kada se marginalna efikasnost investicija smanji na nulu. Ako zaostajanje od nekoliko meseci za postizanje izvesnog nivoa potrošnje predstavlja prihvatljivi uslov za maksimizaciju potrošnje u toku života jednog pojedinca, onda je maksimalna stopa produktivnih investicija identična sa optimalnom stopom akumulacije. Prema tome, izgleda da je maksimizacija stope rasta pravi cilj socijalističkog planiranja. Nedostatak Prvog petogodišnjeg plana nije se sastojao u niskom nivou potrošnje već u neodgovarajuće visokom nivou investicija. Potisnute u područje negativne marginalne efikasnosti, investicije su reducirale proizvodnju pa tako i potrošnju. Osim toga veliki deo ovako reducirane proizvodnje (do 20% od nacionalnog dohotka) koristio se za potrebe odbrane. Ova dva razloga su uticala na ozbiljno sniženje potencijalne potrošnje [34, 35].

U pogledu ekonomske analize i metoda planiranja postignut je znatan napredak od vremena telefona o kome nam je govorio J. Stanovnik. Međutim, ni u pogledu jednog ni drugog ne možemo

biti posebno impresionirani. Planeri su prihvatili međusektorsku analizu. Ona se koristila u proračunavanju novog deviznog kursa i nivoa cena prilikom donošenja prošle privredne reforme. Jednostavni ekonometrijski modeli se sada redovno koriste u ranim fazama pripreme plana [39, 40]. Nedavno je izrađen sistem društvenih računa, specijalno prilagođen za potrebe planiranja [40, 41], no Savezni zavod za statistiku odbija da taj sistem primeni. Pored toga planeri se oslanjaju na obimne statističke podatke, zastarelo bilansiranje i nagađanja. Još uvek preostaje da se izradi jedna metodologija planiranja koja bi mogla da zadovolji potrebe planera.

III

SAMOUPRAVNO PREDUZEĆE

7. SAMOUPRAVLJANJE

Samoupravljanje je nesumnjivo najkarakterističnije od svih jugoslovenskih institucija. Pošto se razvilo dalje u društveno samoupravljanje, ono je glavna institucija jugoslovenskog društveno-ekonomskog sistema. Pored toga, jugoslovenski društveni naučnici su jednodušni u verovanju da bez samoupravljanja socijalizam nije moguć [1]. Na taj način sudbina socijalizma zavisi od izvodljivosti i efikasnosti samoupravljanja. U ovoj glavi mi ćemo se baviti samo samoupravljanjem onako kako se ono primenjuje na poslovna preduzeća.

Samoupravljanje nije jugoslovenski izum. Razvoj ove institucije može se pratiti od početka prošlog veka [2, glava 5]. Svaka društvena revolucija od Pariske komune naovamo pokušala je da ostvari zamisao samoupravljanja. U samom početku revolucije u Jugoslaviji, 1941. godine, radnici su preuzimali vlast u fabrikama na raznim mestima [3, str. 30]. Uspostavljanjem centralnog planiranja, ideja samoupravljanja je bila odbačena. Međutim, već 1949. godine ona oživljava, krajem te godine stvaraju se radnički saveti kao savetodavna tela u 215 velikih preduzeća, a u junu 1950. godine usvaja se zakon kojim započinje era samoupravljanja.

U toku više od jedne decenije osnovni organizacioni principi samoupravljanja ostali su neizmenjeni. Svi radnici i nameštenici jednog preduzeća sačinjavaju radni kolektiv. Radni kolektiv bira radnički savet tajnim glasanjem. Radnički savet se sastoji od između 15 i 20 članova koji su se prvobitno birali na jednu godinu, a od skora na period od dve godine. Radnički savet je rukovodeće telo i sastaje se u intervalima od jedan do dva meseca. Radnički savet bira upravni odbor kao svoj izvršni organ. Upravni odbor se sastoji od između tri i jedanaest članova, od kojih tri četvrtine moraju biti radnici u proizvodnji. Direktor je glavni rukovodilac i *ex officio* član upravnog odbora.

Odmah po svom uvođenju, samoupravljanje je naišlo na kritiku i skepsu. One su uglavnom dolazile iz inostranstva. Govorilo se da će samoupravljanje podriti disciplinu i da će radnici raspo-

deliti sav dohodak na svoje plate, na uštrb potencijalnog rasta privrede. Godine 1955., B. Ward je zauzeo stanovište da radnici nemaju stvarnog uticaja u biranju radničkog saveta i da su akcije koje preduzima radnički savet samo poslušno potvrđivanje ranije donesenih odluka [4, 5]. Pri ocenjivanju ove kritike moglo bi se istaći da je, u pogledu radne discipline, jedna misija Međunarodne organizacije rada konstatovala 1960. godine da »... dok je samoupravna mašinerija za radne odnose umanjila ranija ovlašćenja upravnog osoblja, ne izgleda da je podrila njihov autoritet... Ona je nesumnjivo učvrstila poziciju kolektiva u odnosu na rukovodstvo, ali ne izgleda da je podrila radnu disciplinu« [6, str. 203]. Što se tiče potencijala rasta, stopa akumulacije je ostala visoka sa hroničnom tendencijom prekomernog investiranja i uz visoku stopu rasta. Izbori se obavljaju pod nadzorom, a svi kandidati koje odobri većina radnika nalaze se na glasačkim listićima. Garantiju protiv uspostavljanja menadžerske klase predstavlja radnička većina u upravnom odboru i odredba da se članovi samoupravnih tela mogu birati samo dva puta uzastopce.

Stvarne teškoće su došle sa druge strane. Prvobitna organizaciona šema se pokazala suviše krutom i morala je temeljito da se menja u sve tri svoje komponente. Uskoro je postalo jasno da direktorov položaj nije sasvim u skladu sa novim aranžmanom i direktor je postao »jedna od najnapadanijih i najkritikovanih profesija na svetu« [7, str. 137]. U etatičkom periodu direktor je bio državni činovnik i vladin zvanični predstavnik unutar preduzeća. On je bio zadužen za sve poslove preduzeća i isključivo odgovoran pretpostavljenom državnom organu. U samoupravnom sistemu direktor postaje izvršni organ samoupravnih tela, dok u isto vreme i dalje zastupa tzv. društveni interes u preduzeću. Ovaj hibridni položaj je neprestani izvor sukoba. Isprva su direktora naimenovali državni organi. Godine 1952. naimenovanje direktora je prešlo na opštinu. Godine 1953. uveden je javni konkurs za direktorski položaj i u selekcionom odboru predstavnici komune su zadržali dvotrećinsku većinu. U 1958. godini radnički saveti su postigli ravnopravnost sa opštinskim vlastima u zajedničkim odborima ovlašćenim da imenuju i razrešavaju direktora preduzeća. Današnja praksa je da direktore postavlja radnički savet izabravši ga među kandidatima koje odobri konkursna komisija na bazi javnog konkursa. On se može ponovo birati svake četiri godine, ali isto tako radnički savet ga može razrešiti dužnosti. Budući da naimenovanje direktora ne zavisi isključivo od volje kolektiva, kao što je slučaj sa svim drugim izvršnim organima — on se smatra kao predstavnik »stranih« interesa u preduzeću. Stalno su se vršili pokušaji da se ograniče njegova ovlašćenja, što je činilo njegov položaj ambivalentnim i umanjivalo njegovu operativnu efikasnost. S druge strane, kao što primećuje Gudrun Lemân, direktor mora da igra trostruku ulogu lokalnog političara, menadžera i rukovodioca. [39, str. 28]. U kontekstu gore navedenog, upravni odbor je imao da vrši kontrolu nad radom direktora i administracije. Upetljan u probleme tehničkog upravljanja i sastavljen od nestruč-

nih ljudi, upravni odbor je često ili smetao ili bio neefektivan. Za stručno upravljanje direktor se oslanjao na kolegijum rukovodilaca koji je bio njegovo savetodavno telo i njemu potčinjen. Na taj način, dva fundamentalno različita organizaciona sistema su se mehanički integrisala u jedan sistem. Direktorova funkcija je predstavljala vezu između njih, tj. između samoupravnih organa i tradicionalne administrativne hierarhije.

Naposletku, u većim preduzećima samo jedan radnički savet nije bio dovoljan da bi obezbedio stvarno samoupravljanje. Godine 1956. obrazovani su radnički saveti na fabričkim i nižim nivoima posebno od centralnog radničkog saveta. Čak ni to nije bilo dovoljno, jer hijerarhijski odnosi između radničkih saveta na raznim nivoima nisu bili u skladu sa duhom samoupravljanja. »Samoupravni odnos u svom čistom obliku je poliarhijski a ne demokratski odnos«, objašnjava D. Gorupić, »Demokratski odnos predstavlja dominaciju većine nad manjinom... Poliarhijski karakter samoupravnog odnosa očituje se u ravnopravnosti članova određene zajednice« [8, str. 16].

Godine 1959. započeo je interesantan razvoj sa uspostavljanjem tzv. ekonomskih jedinica. Preduzeća su razdeljena u manje jedinice od po više desetina radnika. Pošto su godinu dana pre toga preduzeća postala manje-više samostalna u unutrašnjoj raspodeli dohotka, smatralo se da se može dati jak stimulus sistemu ako ekonomske jedinice budu evidentirale svoje troškove, brinule se za kvalitet proizvodnje, za korišćenje i održavanje mašinerije, i same budu vršile raspodelu dohotka prema određenim merilima efikasnosti. U jednoj interesantnoj studiji Gudrun Lemân, nemački istraživač jugoslovenskog samoupravljanja, tvrdi da su ekonomske jedinice nastale iz nastojanja da se ukloni podela između tri polja delatnosti: rukovođenja, upravljanja i izvršavanja [40, str. 38—39]. Uskoro su ekonomske jedinice počele da praktikuju kolektivno odlučivanje po svakovrsnim pitanjima. Postalo je poželjno da se prošire ekonomske jedinice kako bi obuhvatile pojedine faze tehnološkog procesa ili pojedine službe. Ekonomske jedinice se pretvaraju u radne jedinice. Pojavila se potreba za revizijom hijerarhijskih samoupravnih odnosa. Značajna samoupravna prava (raspodela dohotka, zasnivanje, raskidanje radnog odnosa, određivanje na pojedine poslove) prenesena su na radne jedinice. Neposredno odlučivanje na sastancima svih članova radne jedinice postalo je osnovni oblik upravljanja. Na taj način, radna jedinica je postala veza između primarne grupe i društvene organizacije. Ona je u isto vreme i jasno definisana tehničko-ekonomska jedinica, koja ispunjava zadatke efikasne formalne koordinacije, i osnovna ćelija radničkog samoupravljanja [13].

Radne jedinice, više radničkih saveta i upravnih odbora, razne komisije i odbori — sve je to učinilo formalnu organizaciju samoupravnog preduzeća prilično složenom i neefikasnom. Da bi takav sistem mogao da funkcioniše, on je morao u praksi da se uprosti i to je učinjeno raznim neformalnim načinima. To je opet

značilo dalje ograničavanje kompetentnog stručnog rukovodstva i dalje umanjivanje efikasnosti. Radničko samoupravljanje prolazi kroz krizu efikasnosti usled potrebe za radikalnim menjanjem nasleđenih organizacionih struktura. Na kraju krajeva, radničko samoupravljanje značilo je jedan bitno novi princip u upravljanju preduzećima i bilo bi čudo kad ne bi bilo bolnih prilagođavanja i dubokih promena u društvenim odnosima. Moram ipak dodati da se zaključci u ovom odeljku, mada su zasnovani na široko prihvaćenim mišljenjima, ne mogu rigoroznije potvrditi jer dosada još nije preduzeto odgovarajuće empiričko istraživanje.

Mada kriza još nije bila prebrođena, stvari su počele postepeno da se sređuju. Jednim ustavnim amandmanom, usvojenim 1969. godine omogućilo se preduzećima da raspuste upravne odbore i da eksperimentišu sa raznim organizacionim šemama. Sindikati, društveni organi i vlasti su se uverili da su izvesni razvoji bili zasnovani na pogrešnim verovanjima u pogledu raznih upravnih funkcija u samoupravnom preduzeću. Verovatno najjasniju analizu učinjenih grešaka dao je jedan sociolog, J. Županov [9]. Županov povlači razliku između samoupravljanja, upravljanja i rukovođenja. Ovo poslednje je delimična aktivnost sa ciljem izvršenja odluke donesene u okviru jedne politike. Integracija svih odluka u jedan dosledni okvir je zadatak upravljanja. Ali upravljanje znači samo tehničku koordinaciju, dok su koordinacija raznih interesa i donošenje osnovnih stavova, zadatak samoupravljanja. Samoupravljanje znači socijalnu integraciju, formulaciju zajedničkih ciljeva, što je preduslov za efikasno funkcionisanje upravljača. Brkanje uprave i samoupravljanja stvorilo je tendenciju da se sve više prenese formalna koordinacija na tela čiji je zadatak društvena integracija. Kao posledica toga, nije postignuta zadovoljavajuća društvena integracija, dok je nestručno upravljanje značilo slabljenje efikasnosti [33]. S. Bolčić je istakao da je ovaj sam po sebi kompleksni problem komplikovan još više prilično naivnom ideologijom sadržanom u zakonodavstvu i političkoj propagandi koja se zalaže za neposredno učešće u administrativnom radu kao neophodno sredstvo očuvanja interesa radnika.

Kako treba rešiti probleme koji su nastali?

D. Gorupić [10] i Institut ekonomskih nauka [11] vide rešenje u fuzionisanju stručne kompetencije i samoupravljanja. Preduzeće se može smatrati za udruženje radnih jedinica. Stručni rukovodioci radnih jedinica se više ne postavljaju, kao što je bio slučaj ranije, već se biraju od strane njihovih drugova. Na taj način oni zastupaju interese svojih primarnih grupa, dok su u isto vreme i stručno kompetentni. Od tako izabраниh rukovodilaca obrazuje se upravni odbor koji je i izvršni organ radničkog saveta i stručno upravno telo. Odluke se donose kolektivno. Pošto se većina odluka koje se tiču svakodnevnog života radnika donose i izvršavaju u okviru ekonomskih jedinica i od strane njih samih, rukovođenje postaje sve više i više čisto organizaciona stvar i gubi svoj naredivački karakter [7, str. 118]. Poslovni ljudi su prihvatili ovaj pri-

laz [38]. Kao što se moglo očekivati u zemlji kao što je Jugoslavija, čim su te ideje bile jasno formulisane započelo je praktično eksperimentisanje i ustavni amandman je bio ubrzo usvojen.

Pre nego što završim ovo poglavlje, hteo bih da iznesem još jednu interesantnu pojavu: razvoj tzv. autonomnog prava. Preduzeća se javljaju kao zakonodavna tela. Njihovi samoupravni organi donose statute i propise kojima se utvrđuju organizacija rada, sastav i odgovornosti samoupravnih i drugih organa, raspodela dohotka, poslovanje. Ovlašćenje za stvaranje autonomnog prava potiče direktno iz Ustava, propisi i pravila su zakonom obavezni za sva lica na koja se odnose u okviru preduzeća, a sporove rešavaju organi preduzeća, izuzev u nekim specifičnim slučajevima. Na taj način, »stalno sužavanje područja državnog prava i odgovarajuće proširivanje područja tzv. autonomnog prava karakterišu čitavi proces rešavanja društvenih odnosa u Jugoslaviji« [12, str. 1].

8. PREDUZEĆE

Uvođenje samoupravljanja 1950. godine podrazumevalo je napuštanje centralnog planiranja i administrativnog rukovođenja privrede. Preduzeće je postajalo nezavisno i autonomno. Pojedina preduzeća su imala potrebu za usmeravanjem i koordinacijom. Stoga su obrazovana tzv. viša privredna udruženja na mestu ranijih državnih direkcija, radi očuvanja kontinuiteta u organizaciji privrede. Rukovodeća veća ovih novih organa sačinjavali su predstavnici radničkih saveta učlanjenih preduzeća. Međutim, viša privredna udruženja su imala tendenciju da deluju istim administrativnim metodima kao i ranije direkcije i stoga su bila raspuštena 1952. godine. Nastaje zatim peiod ideologije *laissez-faire*. Od preduzeća se zahtevalo da se upuste u slobodno takmičenje na tržištu. Pokušaji obrazovanja krupnijih privrednih jedinica i višepogonskih preduzeća naišli su na hladan prijem jer se smatralo da su suprotni istinskom samoupravljanju i da predstavljaju prikriven način vraćanja na državnu kontrolu. Uprkos tome ovaj sistem je dobro funkcionisao jer je još uvek delovala neka vrsta administrativne koordinacije. Glavni koordinator bila je banka koja je izvršavala ciljeve plana. Banka je vodila specijalno knjigovodstvo za svako preduzeće, vršila je raspodelu prihoda u razne fondove (za plate, porez, razne fondove preduzeća), određivala iznos potrebnih obrtnih sredstava koji se davao na bazi kredita, itd. [14, str. 11—20]. Iako je kontrola bila novčana, vrednosne proporcije su se dobijale od fizičkih ciljeva.

Posle 1951. godine proces decentralizacije se nije zaustavio na nivou preduzeća već je otišao još i niže. Već smo spomenuli da je 1956. godine započelo obrazovanje pogonskih radničkih saveta i da su se 1959. godine pojavile prve ekonomske jedinice. Unutrašnja kohezija preduzeća bila je umanjena i izgledalo je kao da se ono raspada na svoje sastavne delove. U isto vreme razne monetarne i nemonetarne administrativne kontrole su počele postepeno

da se otklanjaju. Godine 1954. preduzeće je preuzelo kontrolu svojih osnovnih sredstava. Osnovna sredstva su mogla da se kupuju i prodaju bez traženja dozvole. Isprobani su i investicioni konkursi. Godine 1958. preduzeće je preuzelo kontrolu nad unutrašnjom raspodelom dohotka, a dve godine kasnije eliminisana je sindikalna kontrola nad ličnim dohocima. Pripremljen je teren za istinsku tržišnu privredu.

Čim su bili ispunjeni svi preduslovi za klasično slobodno takmičenje mnogobrojnih malih preduzeća, postalo je jasno da takva privreda neće funkcionisati veoma efikasno u drugoj polovini dvadesetog veka. Pošto se država sve više i više uzdržavala od koordinisanja ekonomskih delatnosti, neka druga ustanova ili ustanove morale su da je zamene u toj funkciji. Zbog toga je započeo proces integracije. Sami radni kolektivi je trebalo da preuzmu ekonomsku koordinaciju u državi koja je odumirala. Izgledalo je kao da se zatvorio krug organizacionog razvoja. Proces je započeo potpuno integrisanom privredom pod državnim rukovodstvom, prošao je kroz period radikalne decentralizacije i sad se kretao opet ka jednoj fazi pune integracije u obliku radničke samoupravne privrede.

Ima više oblika integracija. Najprostija integracija je sporazum o poslovnoj saradnji sa ciljem, na primer, da se postigne specijalizacija proizvodnih programa za dva ili više preduzeća. Zatim dolazi ugovorna tehničko-poslovna saradnja koja se sastoji u zajedničkoj proizvodnji, plasmanu ili nabavci sirovina. Ako su poslovni odnosi mnogostruki i složeni tako da nije moguće da se sve unapred reguliše ugovorom, preduzeća formiraju zasebno telo koje se zove poslovno udruženje. Već 1962. godine, jedna polovina privrednih preduzeća je bila učlanjena u poslovna udruženja koja su se prvi put pojavila 1958. godine. Godine 1967. bilo je 290 poslovnih udruženja koja su se sastojala od prosečno deset preduzeća [15]. Sledeći oblik više integracije je preduzeće koje se zove združeno preduzeće. Takva firma radi prema prihvaćenim poslovnim načelima, dok sastavna preduzeća zadržavaju operativnu nezavisnost. Ova nezavisnost potpuno nestaje u integraciji spajanja. U toku sedmogodišnjeg perioda počev od 1959. godine kad je započeo i proces, ukupan broj preduzeća je smanjen na polovinu putem spajanja. Karakteristično je, međutim, da je devet desetina takvih spajanja izvršeno unutar granica iste ili susedne opštine, a svega 1,2 odsto otpada na međurepubličke integracije. U istom periodu smanjen je broj banaka od 378 na 108. Specijalni status je dat tzv. zajednicama privrednih organizacija obrazovanim za železnice, distribuciju električne struje i za poštanske i komunikacione službe. Članstvo u tim zajednicama je obavezno. Naposletku, postoje i privredne komore, organizovane teritorijalno i udružene u Saveznu privrednu komoru. Komore imaju dvostruku ulogu: one pomažu svojim članovima na razne načine i isto tako vrše društvenu funkciju posredovanja između države i poslovnih interesa. Članstvo u njima je obavezno.

Spajanje i razni oblici poslovne saradnje mogu da znače i monopol. Zbog toga se istovremeno pojavila i neka vrsta antimonopolskog zakonodavstva. Izričito je zabranjeno ograničavanje slobodnog takmičenja u proizvodnji ili plasmanu svakom preduzeću izvan dotične poslovne grupe, a državni inspektori treba da se pobrinu da ne dođe do podele tržišta ili dogovaranja oko cena. Još nije organizovano neko ozbiljno istraživanje eventualne monopolističke prakse, i stoga se o tome ne može dati ocena. Međutim mora se imati na umu da se jugoslovenska privreda ponaša drukčije od drugih tržišnih privreda. Radničko samoupravljanje podrazumeva spontanu društvenu kontrolu poslovanja i stoga se ne mogu očekivati klasični oblici dosluha, karakteristični za privatne monopole. J. Dirlam [34, str. 3854] konstatuje da je stepen koncentracije proizvodnje viši u Jugoslaviji nego u Sjedinjenim Američkim Državama; I. Drutter [35] konstatuje nepostojanje odnosa između dobiti i koncentracije proizvodnje, a na isti način H. Wachtel [36] ne nalazi korelaciju između ličnih dohodaka i koncentracije proizvodnje. Uprkos znatnom broju integracija u periodu 1959—1963, stepen koncentracije se u stvari umanjio [3].

Novo preduzeće može da osnuje već postojeće preduzeće, neka državna ustanova ili grupa građana. Osnivač postavlja direktora i finansira izgradnju. Čim je završeno, preduzeće se predaje radnom kolektivu koji bira upravna tela. Dokle god se ispunjavaju sve obaveze, ni osnivač niti država nemaju nikakvu ingerenciju u poslovanju preduzeća. Preduzeća su takođe slobodna da se integrišu ili da se rastave u delove. Ako jedna radna jedinica zaželi da napusti matično preduzeće a centralni radnički savet se tome usprotivi, uspostavlja se mešovita arbitraža sastavljena od predstavnika preduzeća i opštinskih vlasti. U svim tim slučajevima naravno podrazumeva se da će se podmiriti uzajamne finansijske obaveze.

Pošto je kapital preduzeća u društvenom vlasništvu, osnovna obaveza preduzeća je da taj kapital ostane nedirnut. Ako preduzeće načinje taj kapital u toku više od godinu dana, ako nagomilava gubitke ili ne isplaćuje lične dohotke iznad zakonskog minimuma u toku više od godinu dana, preduzeće pada pod stečaj ili osnivač uzima obavezu da poboljša njegovo poslovanje. U ovom drugom slučaju obustavlja se samoupravljanje i zamenjuje se prinudnom upravom, pod rukovodstvom službenika koje odredi opština [16]. Stečajevi su prilično retki jer je opština dužna da nađe nova zapošljenja za radnike i stoga će radije da pomogne preduzeću što je duže moguće.

Da bi se integracioni procesi efikasno odvijali, organizacione forme moraju da budu veoma elastične. Stoga je od 1967. godine postalo zakonski moguće da dva ili više preduzeća vrše ulaganja u neko drugo preduzeće a zatim da dele dohotke. Slični aranžmani su usvojeni i u zajedničkim poduhvatima sa stranim kapitalom [17, 18]. U otvorenoj privredi kao što je jugoslovenska, strani kapital se rado prima pod uslovom da ne ograničava radničko samoupravljanje. Stoga je direktno ulaganje nemoguće, ali zajedničkim

preduzećima se daje podrška. Glavni podsticaj da jedno jugoslovensko preduzeće stupi u tesnu poslovnu saradnju sa stranim partnerom je želja za sticanjem tehničkog znanja i za korišćenjem organizacije plasmana strane firme. Na taj način jugoslovensko preduzeće pokušava da dostigne međunarodne standarde u tehnološkoj efikasnosti i da proširi svoje tržište.

Teoretska analiza ponašanja jugoslovenskog preduzeća tek je započela. Interesantno je, ali možda ne i čudno, što je pionirski rad na tom polju izvršio jedan stranac, B. Ward, sa univerziteta Berkeley. U svom referatu od 1958. godine o tzv. »Ilirskoj« firmi [19], Ward tvrdi da će racionalno ponašanje zahtevati maksimizaciju ličnog dohotka po radniku. U Marshallovom kratkom roku slučaj jedan proizvod jedan varijabilni utrošak dovodi do čudnih posledica: povećanje ličnih dohodaka ne stvara promene u proizvodnji i zaposlenosti; povećanje fiksnih troškova povećava proizvodnju i zaposlenost; povećanje cene proizvoda umanjuje proizvodnju i zaposlenost. U sličnoj analizi osam godina kasnije, Domar je pokazao da se uopštavanjem proizvodne funkcije da bi se njom obuhvatilo više proizvoda i više faktora i uvođenjem krivulje potraživanja za radnom snagom, rezultati menjaju i počinju da liče na tradicionalne zaključke o ponašanju preduzeća [20]. D. Dubravčić je pošao sličnim putem i došao do zaključka da u samoupravnom preduzeću postoje jake tendencije da se koristi kapitalno intenzivna tehnologija [21]. Empirički dokazi ne podržavaju sasvim ovaj zaključak. Dok, s jedne strane, postoji hronična glad za kapitalom i preduzeća koriste svaku priliku da investiraju, s druge strane, jugoslovenska preduzeća su puna suvišne radne snage. Umesto da propoveda šta bi trebalo da bude racionalno, ovaj autor konstatuje sadašnju praksu jugoslovenskih preduzeća koja utvrđuju lične dohotke unapred za tekuću godinu, i bar jednom godišnje vrše korekure (pozitivne ili negativne) u zavisnosti od stečnog dohotka. Ako se ovakvo pravilo ponašanja koristi u analizi, rezultati će opet biti isti kao u tradicionalnoj teoriji firme [22]. Poslednji u ovoj kontroverzi, D. Dubravčić, ističe da komparativna analiza u stvari nije primenljiva jer se pretpostavlja da kapitalistička firma maksimira jednu apsolutnu veličinu [profit] dok se od socijalističke firme očekuje da maksimira jednu relativnu veličinu (dohodak po radniku). Dubravčić predlaže simetrični tretman na bazi preduzimačkog utroška koji je kapital u kapitalističkom slučaju. Ako kapitalistička firma maksimizira stopu (profita po jedinici kapitala) ona će se ponašati isto kao Wardova ilirska firma, s tim što bi se izmenili preduzimački utrošci. U oba slučaja firme će imati uštede na preduzimačkom utrošku i to će dovesti do kapitalno-intenzivnih tehnika u socijalističkoj firmi i do radno-intenzivnih tehnika u kapitalističkoj firmi [23]. Lep i skoro humoričan rezultat.

To nas dovodi do problema preduzetništva u samoupravnom preduzeću. Ako je poduzetnik osoba koja snosi rizik i uvodi nove — kao što bi Knight i Schumpeter rekli i kao što bi se većina ekonomista složila — onda radni kolektiv ispunjava uslove za tu

ulogu [24, glava 6]. U stvari radni kolektiv se obično tretira kao preduzimač. Međutim, bilo je isto tako i sumnji. Županov tvrdi da praksa utvrđivanja ličnih dohodaka unapred znači da oni nisu rezidualni u raspodeli dohotka — kao što je profit u kapitalističkoj formi — i da se time stvara prepreka poduzetničkom ponašanju. On citira rezultate jednog empiričkog istraživanja prema kojemu u radnim jedinicama su samo rukovodioci i stručnjaci spremni da preuzmu rizik, dok druge kategorije radnika i službenika uglavnom nisu. S. Bolčić mi je skrenuo pažnju na činjenicu da se radnici ponašaju racionalno i spremni su da podnesu rizik samo ukoliko su u stanju da kontrolišu poslovanje. Zbog toga su rukovodioci mnogo više spremni da preuzmu rizik kao što se to od njih i očekuje. Doslovno takvo objašnjenje dali su radnici u jednom slučaju koji navodi G. Lemân [39, str. 40]. U jednoj drugoj anketi preduzetoj u Zagrebu 1968. godine konstatovano je da su sve grupe spremnije da učestvuju u gubicima ako je umanjena proizvodnja nego ako se dohoci smanjuju dok proizvodnja ostaje ista ili se čak povećava [25]. S druge strane, empirička je činjenica da lični dohoci variraju prilično u zavisnosti od poslovnih rezultata. H. Wachtel navodi podatke o pitanjima o kojima se raspravljalo na sastancima radničkih saveta: dve trećine tačaka na dnevnom redu odnose se na opšta pitanja upravljanja (produktivnost rada, plasman robe, investicije, saradnja sa drugim preduzećima, rad rukovodstva) a samo jedna trećina na čisto radnička pitanja lični dohoci, kvalifikacije, sporedne beneficije [36, str. 58]. Varijabilni deo dohotka iznosi prosečno 8—14 odsto standardnog ličnog dohotka [36, str. 100].

9. POLEMKA O DRUŠTVENOM VLASNIŠTVU

U marksističkoj sociologiji vlasnički odnosi su glavne determinante društvenih odnosa a otuda i društveno-ekonomskog sistema. Klasa koja poseduje — tj. ima ekonomsku kontrolu nad sredstvima proizvodnje, upravlja društvom. Dugo vremena, a u mnogo-me čak i danas, tvrdilo se da privatno vlasništvo stvara kapitalizam, a državno vlasništvo socijalizam. U stvari procenat nacionalnog kapitala koji je u vlasništvu države uzimao se kao najpouzdanija mera postignutog stepena socijalizacije. Otuda proizilazi da socijalistička ekonomska politika mora da bude usmerena na sveobuhvatnu ekonomsku kontrolu države i mora da bude protiv privatne inicijative.

Kao što smo već zapazili, ovo gledište je bilo opšte prihvaćeno u Jugoslaviji do 1950. godine, a od onda se sasvim izmenilo. Sad se ističe da postoje najmanje tri razloga zašto je dogma postovećavanja privatnog vlasništva sa kapitalizmom i državnog vlasništva sa socijalizmom pogrešna: zanatlje u srednjevekovnim gradovima bili su privatni vlasnici ali ne i kapitalisti; u starim orijentalnim krajevima državno vlasništvo se često praktikovalo pa ipak nije imalo nikakve veze sa socijalizmom; u fašističkim zemljama država je u velikoj meri kontrolisala društveni i ekonomski život

mada su te zemlje bile očividno kapitalističke [2, glava 4]. Jugoslovenski naučnici sada sasvim jednodušno veruju da je državno vlasništvo koristan instrument da se započne socijalni preobražaj, ali je inače isto toliko stran socijalizmu koliko i privatno vlasništvo. Sadašnje stanje je lepo sumirao J. Đorđević [26, str. 81, 79]: »... državno vlasništvo nad sredstvima proizvodnje stvara monopol ekonomskog i političkog života i ... omogućuje jedinstvo ekonomske i političke vlasti pod kontrolom društvene grupe koja personificira državu.« Na taj način »... suština klasičnog (klasnog) vlasništva se ne menja ... Kao nosilac vlasništva, ona (država) raspolaže sa proizvođačevim radom i njegovim rezultatima, na osnovu čega višak rada prisvajaju grupe koje imaju sopstvene interese u skladu sa svojim rukovodećim funkcijama i na taj način zadržavaju vlast i svoj društveni status i prestaž.«

Ako državno vlasništvo ne unapređuje socijalizam, šta je onda moguća alternativa? Jugoslovenski odgovor na to je — društveno vlasništvo. Ali odgovor na sledeće pitanje — šta je u stvari društveno vlasništvo — nije tako lak i prost. Pravni stručnjaci se slažu da društveno vlasništvo podrazumeva samoupravljanje, da je to jedna nova društvena kategorija, da ako je to novi pravni pojam, on ne podrazumeva neograničeno pravo nad stvarima koje je karakteristično za klasični pojam svojine, i da podrazumeva i elemente svojine i javnog i privatnog prava [27, str. 5]. Neslaganje postoji u tako reći svemu drugome. A. Gams i niz drugih pisaca tvrde da društvena svojina takođe podrazumeva svojinsko pravo budući da svojina znači prisvajanje; preduzeća su pravna lica a osnovni element pravnog lica je imovina [28, str. 61]. U članu 8. Ustava kaže se da se raspolaganje sredstvima proizvodnje u društvenom vlasništvu i drugim pravima nad stvarima određuje zakonom. S. Pejović govori o pravu korišćenja, što je nešto šire od *usus fructus*, jer omogućava prodaju osnovnih sredstava, ali je uži nego vlasništvo jer pravo raspolaganja nije apsolutno [30, str. 29] Dijametralno suprotno gledište izražavaju J. Đorđević i većina drugih pisaca koji tvrde da društvena imovina predstavlja negaciju imovinskih prava [26, str. 84-90]. Đorđević citira drugi deo Osnovnih načela Ustava u podršku svog gledišta: „Pošto niko nema pravo vlasništva nad društvenim sredstvima proizvodnje, niko — ni društveno-politička zajednica, ni radna organizacija, niti pojedini radni čovek mogu da prisvoje po bilo kakvom imovinsko-pravnom osnovu proizvod društvenog rada, ili da upravljaju ili raspolazu društvenim sredstvima proizvodnje i rada, niti mogu samovoljno da određuju uslove raspodele.«

Pravnici se dalje razmimoilaze oko toga da li naglašavaju komponentu društvene imovine po javnom pravu ili privatnom pravu. Dalja neslaganja se odnose na subjekt zakona (država, društvo kao stvarna zajednica ljudi, više subjekata, nijedan subjekt). Zatim dolaze neslaganja oko toga da li je društvena svojina pravni, ekonomski ili sociološki pojam ili se ne može definisati u tim uslovima jer se odnosi na kvazi-vlasništvo. A ako jeste pravni po-

jam, on to može biti na razne načine. Primenjujući račun kombinacija, može se lako naći broj mogućih teorija. Izgleda da su sve mogućnosti efikasno iskorišćene budući da je Marija Toroman [27] bila u stanju da opiše trinaest raznih teorija.

Legalistička polemika je nešto manje interesantna od one koja je nastala među ekonomistima i sociolozima. A. Bajt skreće pažnju na činjenicu da zakonski vlasnik i ekonomski vlasnik mogu biti dva različita lica. Prvi drži pravni osnov a drugi izvlači korist iz upotrebe jedne stvari [29]. U ovom smislu društveno vlasništvo podrazumeva nepostojanje eksploatacije, što sa svoje strane podrazumeva raspodelu dohotka prema izvršenom radu. Ako jedno lice ili grupa lica steknu dohodak bez rada, oni eksploatišu druge, i ukoliko do toga dođe društvena svojina se pretvara u privatnu svojinu. Stoga samoupravljanje samo po sebi nije dovoljan uslov za postojanje društvene svojine.

Institucija svojine se postepeno raspada već u kapitalizmu. Akcionari su zakoniti vlasnici ali menadžeri vrše stvarnu ekonomsku kontrolu. Zbog toga bih ja zamenio tradicionalni pojam vlasništva fundamentalnijim pojmom ekonomske kontrole [2, glava 15]. Ovo drugo uvek znači »kontrolu nad radom i njegovim proizvodima«, što je Marksova definicija kapitala kao društvenog odnosa [31, str. 167]. U tom pogledu pravni osnovi su irelevantni. Ako zanatlije ili seljaci nemaju moć monopola — što će verovatno biti slučaj u jednom dobro uređenom tržišnom sistemu — onda oni ne predstavljaju tuđe elemente u socijalističkom društvu. A očividno je da oni praktikuju samoupravljanje. Horvat i Bajt su došli do zaključka da je individualna inicijativa ne samo kompatibilna već je i sastavni deo socijalističkog sistema. U stvari procesi proizvodnje se mogu organizovati individualno ili kolektivno i zbog toga Bajt govori o dva oblika društvenog vlasništva: individualnom i kolektivnom.

Već postoji opšta saglasnost o dosad pomenutim pitanjima. Razlike u gledištima se javljaju kad se razmatraju slučajevi koji ne spadaju ni u jednu kategoriju. Jugoslovensko zakonodavstvo omogućava zanatlijama i ugostiteljima da upošljavaju tri do pet radnika. V. Rašković [32, str. 106-107] i mnogi drugi smatraju da je ovo oblik eksploatacije, ostatak starog društva, nešto tuđe sistemu, ali što se mora trpeti pri sadašnjem nivou razvoja. U podršku svom gledištu Rašković tvrdi da poslodavac ne bi zaposlio radnike ako to njemu ne bi bilo od koristi. Može se, međutim, tvrditi u odgovoru na to da radnik koji izabere privatnog poslodavca radije nego preduzeće pokazuje da mu se ovakvo zaposlenje više isplati. Ovakvo rezonovanje jasno vodi u ćorsokak. Da bi se rešilo pitanje da li privatni poslodavci mogu da iznajmljuju radnike i koliko, predloženo je da kriterijum bude jedan sociološki argument. Dokle god privatni poslodavac i sam radi kao i njegovi nameštenici i nije postao poduzetnik koji samo organizuje rad drugih, nameštenici se mogu smatrati kao (često mlađi) ortaci u

radnom procesu, direktni lični odnosi primarne grupe su time sačuvani, i ne dolazi do pojave otuđenja kao kod najamnih odnosa.

Politička tela su zatražila diskusiju o mestu i ulozi ličnog rada i uskoro su donete odluke manje-više u skladu sa gore izloženim idejama. Lično organizovana proizvodnja je postala sastavni deo socijalističke privrede.⁸

⁸) Privatni sektor — koji jugoslovenski ekonomisti radije nazivaju »individualni sektor« kako bi izbegli razne konotacije atributa »privatni« — predstavlja 29 odsto bruto nacionalnog proizvoda i ovaj se procenat nije izmenio za poslednjih petnaest godina.

IV

TRŽIŠTE I CENE

10. POLITIKA CENA

Politika cena je jedan neprestani niz pokušaja da se kontroliše zakon vrednosti (odnos ponude i potražnje). Njena istorija je poučna jer daje uvid u funkcionisanje raznih institucionalnih aranžmana.

(a) Administrativno određene cene

Odmah posle rata, budući da je privreda bila potpuno uništena, osećao se viliki nedostatak sve robe. Glavna svrha ekonomske politike bila je da se spreči špekulacija i da se unapredi proizvodnja svim mogućim sredstvima. To je bio period »rentabilnosti po svaku cenu« [1, str. 143].

Samo se nekoliko luksuznih proizvoda prodavalo na tržištu po slobodnim cenama. Većinom su cene bile utvrđene na bazi stvarnih troškova i mogle su da variraju od jednog proizvođača do drugog. Zavodi za cene su ispitivali svaki slučaj posebno i donosili odgovarajuće odluke (normiranje cena). To nije bio veoma efikasan postupak. Pošto su se stvarni troškovi uzimali onako kako su bili dati, nije bilo stimulusa da se štedi na utrošcima. Lični dohoci su bili fiksni a proizvodi su uvek mogli da se prodaju. Da bi umanjili rizik, proizvođači su često naduvavali troškove u svojim predlozima cena. Da bi pak umanjili cene, zavodi za cene su imali običaj da primenjuju linearne redukcije na predložene cene. Vlasti i privrednici su počeli da se igraju žmurke, što je karakteristično za administrativno kontrolisanu privredu.

Prvi petogodišnji plan koji je započeo 1947. godine zahtevao je sistem jedinstvenih cena. Jedinstvene cene su određivale planske vlasti i trebalo je da budu neumitno stabilne. Cilj je bio da se stvori veza između fizičkog i vrednosnog dela plana, da se održava kontrola nad izvršenjem planova i da se izbegnu administrativni troškovi oko čestog menjanja cena. Cene su se formirale davanjem prosečne stope zarade na prosečno koštanje jednog

proizvoda. Manje efikasni proizvođači su planirali gubitke, efikasniji proizvođači su planirali ekstra dobit, a u oba slučaja budžet je podmirivao razlike. Uspostavljanjem sistema jedinstvenih cena smatralo se da je zakon vrednosti podređen efikasnoj društvenoj kontroli [2, str. 143].

Uskoro se pokazalo da jedinstvene cene ne stvaraju ravnotežu između ponude i potražnje. Privatni proizvođači (seljaci i zanatlije) držali su veliki deo tržišta i njihovi dohoci se nisu mogli lako kontrolisati. Većina potrošačke robe bila je racionisana. Ta roba se prodavala po postojećim jedinstvenim cenama. Raspoložive količine potrošačke robe nisu bile dovoljne da zadovolje potrebe čitavog stanovništva po nižim jedinstvenim cenama. Već krajem 1947. godine na slobodno tržište su izišle prve količine potrošačke robe po višim jedinstvenim cenama. Te cene su se dobijale od postojećih jedinstvenih cena uz primenu množitelja koji su varirali od 2 (za krompir i pasulj) do 6^{1/2} (za odeću). Profit koji je iz toga nastajao apsorbirao je budžet. Godine 1948. oko 45 odsto potrošačke robe se prodavalo po višim jedinstvenim cenama [3, str. 376]. Smatralo se da će na taj način da se apsorbuje višak dohodaka.

U poljoprivredi se primenjivao sistem obaveznog otkupa. Seljaci su morali da prodaju većinu svojih proizvoda državi po propisanim niskim cenama. Za novac koji su dobijali oni nisu mogli da kupuju sve industrijske proizvode koji su im bili potrebni. Oni su stoga pokušavali da smanje otkup i da zamene novčani dohodak sopstvenom potrošnjom. Država je reagovala stvarajući tržište za industrijsku robu po višim jedinstvenim cenama. Seljaci su odvratili izbegavanjem obaveznog otkupa i povećanim isporukama na slobodno seljačko tržište, jedini deo tržišta gde su ponuda i potražnja određivale cene. Te cene su imale tendenciju brzog uspona te je vlada odlučila da pokuša milom što nije mogla silom. Godine 1948. ona je zavela vezane cene. Poljoprivredne cene su se vezivale za industrijske cene da bi se uspostavio predratni paritet. Seljaci su prodavali svoje proizvode državi po nižim cenama a za njih su dobijali kupone s kojima su mogli da kupuju industrijske proizvode po cenama oko 16 odsto nižim od tržišnih cena [4, str. 141].

Lokalna tržišta su bila pod manje krutom kontrolom. Posle 1949. godine lokalna preduzeća su u načelu mogla da prodaju svoje proizvode po tržišnim (višim jedinstvenim) cenama. Trgovinska preduzeća koja su se snabdevala kod dva različita proizvođača — nacionalnih i mesnih — nisu više bila u stanju da prodaju robu po jedinstvenoj ceni. Stoga su izmišljene tzv. klizne cene. Prodajna cena se klizi u rasponu između najniže i najviše kupovine cene. Te cene su odobravale mesne vlasti. Na taj način bila su stvorena dva tržišta: jedno za preduzeća koja su trgovala po nižim i višim jedinstvenim cenama, a drugo za maloprodaju i stanovništvo gde su se cene približavale cenama slobodnog tržišta.

Sistem vezanih cena nije najbolje funkcionisao. Snabdevanje industrijskom robom je bilo nedovoljno i bogatiji seljaci su počeli

da špekuliše sa kuponima. Godine 1950. vrlo malo poljoprivrednih proizvoda je moglo da se prodaje po vezanim cenama. Sve više seljačkih proizvoda je odlazilo na slobodno seosko tržište čiji je pandan na državnom sektoru bio sistem kliznih cena. Više jedinstvene cene, budući da su bile administrativno utvrđene, zaostajale su za slobodnim cenama. Proizvodnja potrošačke robe je stagnirala, čak i opadala, dok su se dohoci povećavali [5, str. 49].

	1948.	1949.	1950.	1951.	1952.
Kupovna moć potrošača	100	128	125	245	327
Realni indeks maloprodaje, bez seljačke trgovine	100	100	94	70	77

Sve veći jaz između potražnje i ponude mogao se kontrolisati na administrativni ili na ekonomski način. Vlada je izabrala ovaj drugi. U prelaznoj godini 1951. bilo je osam raznih kategorija cena koje su jednovremeno koegzistirale [4, str. 143]. Klizne cene su bile zamenjene višim cenama za potrošačku robu. Racioniranje je bilo ukinuto. Cene potrošačke robe su ostavljene da ih reguliše tržište. Cene repromaterijala povećane su od jedan do dvanaest puta pa su zatim bile zamrznute za otprilike polovinu godine. Godine 1952. ukinut je obavezni otkup poljoprivrednih proizvoda. Već u drugoj polovini 1952. godine sve su se cene slobodno formirale izuzev nekoliko vrsta robe (hleb, šećer, električna struja itd.) za koje su uspostavljene plafonske cene.

(b) Razvoj tržišta

Strategija reforme cena od 1951/1952 godine može se ovako sumirati: (a) dovoljno veliko povećanje cena da bi se apsorbirao višak novčanog dohotka; (b) dovoljno veliko povećanje maloprodajnih cena potrošačkih dobara u odnosu na poljoprivredne cene kako bi se stvorila akumulacija potrebna za brz razvoj; (c) manje povećanje u cenama proizvođačkih dobara kako bi se stimulisale investicije radi proširenja odeljka I. Prva dva cilja bila su postignuta sa znatnim uspehom. Zbog toga su se industrijske cene repromaterijala održale nepromenjene u toku čitave jedne dekade. Treće rešenje se pokazalo pogrešno i stvorilo je mnogo glatobolja.

Dok je u toku skoro tri godine opadao opšti indeks cena industrijskog reprodukcionog materijala, skakale su cene izvesnih sirovina (crne i obojene metalurgije, građevinskog materijala, drvne industrije). Zbog toga je 1954. godine vlada utvrdila plafonske cene za izvestan broj sirovina, a naredne godine je proširena lista reprodukcionog materijala pod kontrolom. Godine 1955., cene industrijskog repromaterijala su porasle za pet odsto, što je dovelo do

osnivanja Saveznog zavoda za cene te iste godine. Od onda se postepeno stvarao sistem administrativne kontrole cena. Glavne karakteristike ove kontrole su sledeće:

1. Vlada je utvrđivala fiksne cene za električnu struju, cigarete, prevoz, šećer, ulje, so i neku drugu robu.

2. Vlada je utvrđivala plafonirane cene za metalurgijske proizvode, uglj, petrolej i neku drugu robu.

Ove dve kategorije cena su se menjale s vremena na vreme, ne tako često, ali kad su se menjale, promene su bile prilično drastične.

3. Kontrola na bazi ranije registracije cene je najčešća vrsta kontrole. Bila je uvedena godine 1958. Proizvođači koji nameravaju da podignu cene moraju da obaveste Savezni zavod za cene trideset dana ranije. Ako u tom periodu Savezni zavod za cene ne stavi veto na povećanje cene, ono može da se izvrši. Glavni kriterijumi za stavljanje jednog proizvoda pod kontrolu bili su: (a) njegov značaj za životni standard ili za proizvodne troškove drugih proizvoda; (b) nestašica na tržištu i (c) monopolistički položaj proizvođača [6].

4. Kontrolu trgovinskih marži vrše republike za grosiste a opštinske vlasti za maloprodaju.

5. Zamrzavanje cena. Ovaj instrument se koristio svega dvaput, 1952. i opet 1956. godine, za vreme reforme cena.

6. Poljoprivredne cene se stavljaju na specijalni režim. Garantovane cene se primenjuju na prehrambene proizvode. To znači da je Savezna direkcija za prehrambene proizvode obavezna da otkupi sve količine odnosnih proizvoda iznetih na prodaju i da plaća garantovane cene. Na mleko i industrijske poljoprivredne proizvode primenjuju se minimalne cene. To znači da ako se ti proizvodi kupuju, za njih moraju da se plaćaju bar minimalne cene. Industrijski poljoprivredni proizvodi se obično ne gaje ako proizvođač nema već zaključen ugovor sa kupcem. Cene koje su se u takvim slučajevima koristile bile su ugovorne cene.

Industrijske cene su bile najviše kontrolisane. U poslednjoj deceniji ova kontrola se vršila nad sledećim procentima vrednosti industrijske proizvodnje [1, str. 282], [7, str. 113], [8, str. 6]:

1958.	31.2	1965	70
1962.	67.0	1966	66
1962—65.	60.0	1967	53
		1968	46

Vremenske serije cena date na tabeli 10.1 pokazuju koliko su bile efikasne politika cena i kontrola cena.

Tabela 10.1

Promene u nivoima cena u procentima po godinama

	1952—1963.	1964.	1965.	1966.	1967.	1968.
Cene proizvođača u industriji i rudarstvu	+0,9	+ 5	+15	+11	+2	0
Cene proizvođača poljoprivrednih proizvoda	+8,6	+24	+43	+16	—3	—4
Maloprodajne cene (uključujući usluge)	+3,9	+ 9	+29	+23	+7	+4

Izvori: Jugoslavija 1945—1964., SGJ—1969.

Posle 1961. godine administrativna kontrola cena se povećala a zajedno s njom i inflacioni pritisak. Šta se ustvari desilo?

Najčešći oblik kontrole cena — ranije registrovana cena — nije se mogao adekvatno primeniti na nove proizvode. Vršeći male izmene u spoljnom izgledu proizvoda, preduzeće bi ga pretvorilo u novi proizvod i na taj način izbeglo kontrolu cena. Godine 1964. lansirano je skoro 25.000 novih proizvoda. Niske i strogo kontrolisane cene sirovina su učinile proizvodnju nerentabilnom i na taj način smanjile proizvodnju; u poljoprivredi cene su bile posebno niske. Zbog toga su 1964. godine cene administrativno povećane u poljoprivredi, prehrambenoj industriji, energetici i obojenoj metalurgiji. Isto tako su diferencijalno oporezivanje, sistem premija i regresa, administrativne intervencije u spoljnoj trgovini održavali pa čak i povećavali disparitet cena [10]. Kao posledica toga pojedina preduzeća su poslovala pod veoma neravnopravnim uslovima. Proizvođači, čije su cene ili dohoci zaostajali, pokušavali su da sustignu svoje kolege. Savezni zavod za cene je primio 12.800 molbi za povećanje cena u 1961. i 69.000 molbi u 1964. godini [7, str. 107]. Međutim, najvažniji razlog za prelom u trendovima cena 1961. godine leži na drugom mestu. Do 1961. godine lični dohoci su bili sasvim efikasno kontrolisani putem fiskalnih i nefiskalnih metoda (sindikata). Zbog toga su cene bile sasvim stabilne (izuzev u poljoprivredi) a administrativnih kontrola je bilo relativno malo [9, str. 37-41]. Kontrola dohotka ukinuta je 1961. godine, uskoro zatim je došlo do inflacije i uprkos sve veće administrativne kontrole cene su počele da skaču. Nekoliko godina kasnije Institut ekonomskih nauka je predložio da Savezni zavod za cene popusti administrativnu kontrolu cena i da obrati pažnju na kontrolu dohotka [8, str. 41]. Ovaj predlog nije prihvaćen i umesto toga koristila se monetarna politika kao glavno oružje protiv inflacije.

Već 1965. godine privreda je bila sazrela za još jednu radikalnu reformu cena. Cene su bile zamrznute u martu i izvedena je poreska reforma. Razni regresi su bili drastično smanjeni i olak-

šano je poresko opterećenje preduzeća. U toku sledećih nekoliko meseci pripremljena je nova struktura cena. U julu je devalviran dinar, zavedene su nove cene i zamrznute na tom nivou. Relativne cene nekih sirovina, reprodukcioni materijala (električne struje, petroleja, gvođenih i obojenih ruda i metala, hemikalija, drvnih proizvoda i poljoprivrednih proizvoda) i saobraćajnih usluga osetno su povećane. Svetske cene (registrovane u uvozu-izvozu) su uzete kao baza za novu strukturu cena. To je trebalo da omogući brzo uključenje jugoslovenske privrede u međunarodnu podelu rada. Svetske cene su se korigovale naviše ili naniže, uzimajući u obzir akumulacione potrebe pojedinih industrija i druge specifične faktore. Nova carinska tarifa je trebalo da izjednači razlike.

Stabilizacija cena se odvijala prilično lagano, kao što se može videti iz tabele 10.1 Ukidanje kontrole cena je bilo još sporije. Godine 1968. cene su izgledale stabilizovane, ali skoro jedna polovina industrijskih cena je još uvek bila pod kontrolom. Dispariteti između kontrolisanih i nekontrolisanih cena počeli su da se javljaju. Proizvodnja izvesnih industrija imala je tendenciju usporavanja. U 1969. godini cene su ponovo počele da skaču. Izgledalo je da se ponavlja iskustvo od 1964. godine. Reforma od 1965. godine otklonila je najteže disparitete cena, ali je kasnije kontrola cena stvorila nove. Ova igra sa cenama ne izgleda da će se uspešno završiti.

Vodile su se žive diskusije oko odgovarajućeg tipa cena za samoupravnu privredu. Ove diskusije se skoro nisu ni dotakle klasične kontroverzije oko formiranja cena na bazi marginalnih ili punih troškova. Pošto utvrđivanje cena marginalnim troškovima zahteva državnu intervenciju, sasvim je razumljiva nezainteresovanost jugoslovenskih ekonomista za ovaj postupak. Na teoretskom planu se isticalo da je alokaciona efikasnost (koju predstavlja utvrđivanje cena marginalnim troškovima) inferiornija od efikasnosti sa stanovišta rasta (koju predstavlja utvrđivanje cena punim troškovima) što omogućuje poslovnu samostalnost jednog preduzeća [11, glava 2].

Debata se vodila oko pitanja kako treba da se formira cena. Ona je započela 1950. godine kad se B. Kidrič izjasnio za »vrednosnu cenu« [12]. U svojim poslednjim člancima 1952. godine pokojni Kidrič je smatrao da je vrednosna cena ona koja se sastoji od troškova proizvodnje (uključujući lične dohotke) i akumulacije (bruto dohodak) obračunatih u srazmeri sa dohocima. Ove su cene ustvari isprobane u praksi 1953. i 1954. godine. Kidrič je uporedio princip stope akumulacije sa tradicionalnim principom prosečne stope dobiti (dobit proporcionalna investiranom kapitalu je karakteristična za Marksovu cenu proizvodnje) i došao do zaključka da samo onaj prvi odgovara samoupravnoj privredi. Po njegovom gledištu načelo prosečne stope dobiti »predstavlja protivurečnost socijalistički planiranom rukovođenju privrede«, i vodi »u neku vrstu kooperativnog kapitalizma« [13, str. 42, 46]. Jednu deceniju kasnije M. Todorović, koji je kasnije postao sekretar Saveza komunističara — došao je do suprotnog zaključka. On tvrdi da u sistemu

robne proizvodnje, uključujući tu i socijalistički sistem u kome se upotrebljava fiksni kapital cene moraju da dobiju oblik cena proizvodnje. Pošto je kapital u društvenom vlasništvu a proizvodnja se planira, upotreba cena proizvodnje ne može dovesti do istih posledica kao kod *laissez-faire* liberalnog kapitalizma [14, str. 60, 65, 78].

Ma kako to čudno može da zvuči, između Kidriča i Todorovića ne postoji suštinsko razmimoilaženje. Razlike u njihovim gledištima pre svega odražavaju razlike u ekonomskom obrazovanju. U 1952. godini Kidričevo gledište su svi prihvatili, uključujući i Todorovića, dok je teško da bi danas neko bio spreman da ga podržava. Todorovićeve teorije specifične cene proizvodnje (specifične jer je društveno planiranje jedna od njenih osnovnih komponenta) kao ravnotežna cena u jugoslovenskim uslovima prihvaćena je od strane izvesnog broja ekonomista (Z. Pjanić, V. Rakić, I. Maksimović [15] ali sigurno ne od svih. U jednoj žestokoj debati u Sarajevu 1964. godine jedna druga grupa ekonomista — M. Korac, J. Sirotković, S. Dabčević, T. Vlaškalić — iznela je teoriju »dohodne cene« [16]. Po njihovom mišljenju jugoslovensko preduzeće maksimizira dohodak u odnosu na određene utroške. Drugi ekonomisti su izmišljali nove vrste cena: gravitacione (M. Mesarić, 17), normalne, stvarne cene društvene reprodukcije (F. Černe, 77, str. 233), itd. M. Radulović je uspeo da opiše šest raznih teorija cena ove vrste [1, str. 299-326].

Teorija cena je tesno povezana sa teorijom raspodele o kojoj ćemo govoriti u sledećem poglavlju.

11. POLITIKA RASPODELE

Nije uobičajeno da se govori o politici raspodele: Naviknuti smo da govorimo o politici dohotka i o teoriji raspodele. Međutim, videće se dalje da je u jugoslovenskim uslovima i politika raspodele važeći pojam.

(a) Politika ličnih dohodaka

U administrativnom periodu 1945—1952. radnici su bili državni nameštenici klasifikovani u više platnih kategorija prema svojim kvalifikacijama. Direkcije su postavljale radne norme čije prebacivanje je donosilo povećanje plate. Rukovodeće osoblje je dobijalo premije za ispunjenje državnog plana. Raspon plata bio je 1:3,5 [18, str. 6], u poređenju sa 1:16 pre rata [50, str. 56]. Nedostatak materijalnog stimulusa nadoknađivao se moralnim stimulusima kao što su javne pohvale, prelazne zastavice, nazivi udarnika ili novatora. U poslerevolucionarnoj atmosferi ovi stimulusi su bili veoma snažni.

Posle nekoliko godina nedostatak materijalnih stimulusa je postao ozbiljna prepreka efikasnoj proizvodnji. Zbog posleratne ne-

maštine i zbog uravnilovke, do 1953. godine plate činovnika u industriji smanjene su za jednu trećinu a državnih činovnika za jednu polovinu u odnosu na radničke plate i u poređenju sa predratnim nivoima [19, str. 81]. Razne beneficije su bile veće nego dohodak od plata. Ovaj trend se preokrenuo posle 1952. godine. Sindikati su se zalagali za veće diferenciranje po kvalifikacijama. Ekonomisti [31] su tražili povećani udeo raspoloživog dohotka (dohodak posle isplate poreza i doprinosa s kojim preduzeće može slobodno da raspolaže) radi povećanja produktivnosti. H. Wachtel konstatuje da su se diferencijali po kvalifikacijama povećavali do 1961. godine a zatim počeli da opadaju. Prosečni raspon dohotka između najviše i najniže plaćenog posla je sada 1:4 [19, str. 82]. N. Janković smatra da se dohodak od plate povećao na 65 odsto od ukupnog radničkog dohotka u 1965. godini, i na 73 odsto ukupnog dohotka u 1967. godini [20, str. 159]. Namera je bila da tržište samo odredi odgovarajuće diferencijale dohotka i da stimuliše efikasnost povećanjem varijabilnog dela radničkog dohotka. Ovo drugo se takođe smatralo za potrebno da bi se suzbila centralistička raspodela dohotka.

Posle 1952. godine postao je zadatak radničkih saveta da određuju diferencijale nadnica i radne stimulse. Raspodela dohotka između preduzeća i zajednice rešila se na veoma prost način. Na osnovu društvenog plana, određivali su se očekivani dohodak preduzeća i odgovarajući platni fond. Razlika između bruto dohotka (ne uračunavajući amortizaciju) i ličnih dohodaka nazivala se akumulacija i fondovi (AF). Odnos između akumulacije i fondova i ličnih dohodaka nazvan je stopa akumulacije i fondova. Ova stopa se primenjivala na stvarno zarađeni bruto dohodak kako bi se dobili lični dohoci. U poglavlju 10 spomenuto je da se stopa AF smatra za pogodnu socijalističku supstituciju stope dobiti, i to je njegovo teorijsko opravdanje. Bez obzira na vrednost samog argumenta, njegovi praktični efekti su bili dobri. Stopa AF je pomogla da se premosti institucionalni jaz između potpune administrativne kontrole i relativne autonomije preduzeća. Ona je takođe podstakla radnike da racionalizuju utrošak radne snage. U 1953. godini zaposlenost u prerađivačkoj industriji i rudarstvu povećala se za 5 odsto, a produktivnost rada za 6,2 odsto. U 1954. godini, kad je napušten sistem akumulacije i fondova, zaposlenost se povećala za 13 odsto, a produktivnost rada je nešto opala.

Stope akumulacije i fondova naravno nisu bile jedinstvene. Planom od 1952. godine predviđala se stopa od 19 za poljoprivredu a 582 za industriju i rudarstvo. Ova razlika je odražavala već pomenute ciljeve politike cena: industrijske cene bile su inflacionirane da bi se olakšalo prikupljanje akumulacije za investicije. Međutim, čak i unutar prerađivačke grane pojedine industrije su imale različite stope. U industrijama sa visokim stopama nije bilo podsticaja da se smanje troškovi. Pošto se te stope nisu mogle utvrditi sasvim precizno, neki kolektivi su počeli da primaju visoke dohotke. Vlada je reagovala uvodeći porez na »višak platnog fonda« (razliku između standardizovanog i postignutog platnog

fonda). Pošto je standardizovani platni fond proizvod prosečne stope dohotka i broja zaposlenih, preduzeće je povećalo zaposlenost — često sasvim fiktivno — manje kvalifikovanih radnika da bi snizilo poresku osnovu. Vlada je reagovala diferenciranjem oporezivanja prema kategorijama kvalifikacija. Preduzeća su odgovorila time što su veštački izmenila kvalifikacionu strukturu izjavljujući da njihovi radnici imaju veće kvalifikacije.

Stope akumulacije i fondova očevidno nisu bile veoma rafinirani instrument ekonomske politike. One su bile uvedene u verovanju da se one mogu standardizovati za sva preduzeća u okviru jedne industrije. Uskoro su, međutim, morale da se propišu individualne stope za svako pojedino preduzeće. Ovo je zahtevalo direktne administrativne intervencije koje su bile u protivrečnosti sa osnovnim intencijama novog sistema. U 1954. godini sistem akumulacije i fondova bio je zamenjen sistemom takozvanih »obračunskih plata«, koji je trajao sledeće tri godine.

Jugoslovenski ekonomisti su se već duže vremena žalili da preduzeća u svojim ekonomskim proračunima ne uzimaju kamatu na kapital kao stavku u troškovima [21, str. 142]. To je prirodni rezultat činjenice da se kapital davao preduzećima besplatno. Ova praksa je bila obustavljena 1954. godine kad je uveden porez na kapital od 6 odsto. Ovaj porez se smatrao kao cena društvenog kapitala i naplaćivao se na kapital investiran iz fondova preduzeća. Pored toga, preduzeće je moralo da plaća normalnu kamatu na kredite koje daje banka. Isto tako su uvedeni i porezi na dobit i na promet, s tim što je ovaj drugi postao glavni instrument akumulacije. Na taj način instrumenti ekonomske politike su postali raznovrsniji i elastičniji.

Novi sistem je doveo do podele platnog fonda na dve komponente: obračunske plate i varijabilni deo. Obračunske plate su se davale po pravilniku prema kvalifikacionim kategorijama, uzimajući u obzir stvarno utrošeno vreme. Ponovo su se kvalifikacije fiktivno povećale. Uzimanje radnog vremena kao osnove obračuna dovelo je do nepoštovanja radnih normi. Sledeće godine je uveden tarifni pravilnik. Lični dohoci su se određivali društvenim planom. Tarifni pravilnici pojedinih preduzeća predstavljali su vrstu kolektivnog ugovora između preduzeća i sindikata i opštinskih vlasti [18, str. 11]. Obračunavao se i diferencijal efikasnosti i deo dobiti se koristio kao premija za poboljšanje kvaliteta, smanjenje troškova, itd. Pošto se dobit oporezivala (po poreskoj stopi od 50 odsto), preduzeća su nastojala da umanje dobit povećavanjem plata i smanjivanjem normi. Državne komisije za nadnice nisu mogle to da spreče.

U 1957. godini održan je prvi Kongres radničkih saveta. Na Kongresu je zatraženo da se proširi autonomija preduzeća. To je pre svega značilo veću nezavisnost u raspodeli dohotka. Podela dohotka na plate i dobit smatrala se neprikladnom i podsećala je na najamne odnose. Da bi se izišlo u susret tim zahtevima, sistem raspodele dohotka je izmenjen 1958. godine i postignut kompromis.

Tarifni pravilnik je ostao i morao je da bude odobren od strane opštinskih vlasti i sindikata. Dohodak preduzeća tretirao se kao jedinstven i radnički saveti su ga raspodeljivali na plate i doprinose u razne fondove. Razlika između dohotka i obračunskih plata (zvana minimum lični dohodak) progresivno se oporezivala. Takođe se progresivno oporezivao dohodak iznad osnovne plate [32, str. 98-99].

Progresivno oporezivanje je bilo veoma nepopularno. To je isto važno i za spoljno tutorstvo što se ticalo platnih diferencijala. I jedan i drugi bili su ukinuti 1961. godine. Radnički saveti postali su sasvim nezavisni u određivanju plata i u raspodeli dohotka. Progresivno oporezivanje bilo je zamenjeno jednoobraznim porezom od 15 odsto koji se odbijao od plate. Čak je i ovaj porez bio ukinut 1965. godine.

Promene u politici ličnih dohodaka dovele su do drastičnih promena u relativnom učešću faktora. Ako podelimo dodatnu vrednost na bruto dohodak (plate i porez na plate) i bruto rental (amortizacija, kamata, neto prihod i porez na kapital), procentualni udeo ovog drugog (rentala) u industriji i rudarstvu kretao se na sledeći način [23, str. 41]:

1952.	10%	1961.	54%
1953.	11%	1963.	53%
1955.	74%	1964.	50%
1957.	77%	1965.	48%
1959.	67%	1966.	46%
1960.	62%	1967.	45%

Procentualni udeo bruto ličnih dohodaka dopunjava do 100 odsto navedene cifre za rental. U sistemu amortizacije i fondova, amortizacija je bila jedini kapitalni izdatak. Uvođenjem poreza na dobit i poreza na kapital u sistem obračunskih plata drastično se povećala cena kapitala. Postepeno smanjivanje i konačna eliminacija poreza na dobit (koja je implicirala relativno povećanje poreza na lične dohotke) smanjili su udeo bruto rentala na nešto više od polovine dodane vrednosti. Na ove promene nadovezale su se promene cena. Povećanje cena prehrambenih artikala i usluga posle 1960. godine povećalo je nominalne plate; ukidanje raznih regresa u isto vreme a naročito posle 1964. godine omogućilo je smanjenje poreza, što je u izvesnoj meri neutralizovalo efekat povećanja ličnih dohodaka. Sledeći efekat bio je da se snizi udeo bruto rentala na ispod 50 odsto. Prilagođavanje preduzeća na te promene zahtevalo je izvanredan napor rukovodstava. Ali preduzeća su reagovala na njih. Istovremeno sa povećanim opeterećenjima na kapital kapitalni koeficijent (odnos bruto fiksnog kapitala i društvenog proizvoda) u prerađivačkog industriji i rudarstvu spao je sa 3,6 u 1955. na 2,5 u 1964. godini [23, str. 51]. Ako su preduzeća orijentisana na tržište i ako je proizvodna funkcija linearno homogena (što se pokazalo da je prihvatljivo rešenje), elasticitet pro-

izvodnje u odnosu na kapital u poslednjoj deceniji mora da leži negde između 0,45 i 0,62. Stvarni koeficijent elasticiteta je bio 0,48. To se shvatilo kao znak da privreda poštuje zakonitosti tržišta [23, str. 42].

Dok su se primenjivali sistemi plata sa tarifnim pravilnikom i progresivnim oporezivanjem, stvarne plate su zaostajale za povećanjem produktivnosti a cene reproduktionog materijala su bile stabilne. Od 1958. godine stvarne plate su počele da se povećavaju brže nego produktivnost rada, a razlika između te dve serije se proširila naročito u dobu ciklusa u 1961/62. i posle 1964. godine [24, str. 627]. Interesantna kretanja cena koja su nastala spomenuta su u glavi 10. Drugu jednu karakteristiku je primetio Wachtel: diferencijali plata među industrijama nastavili su da se povećavaju, a međuindustrijska struktura plata pokazala se da je funkcija prosečne produktivnosti što je objašnjavalo 80 odsto razlika [25, str. 151, 175]. Sofija Popov je konstatovala visoku korelaciju između stope rasta industrijske proizvodnje i produktivnosti rada ($r = 0,86$), [24, str. 622]. Ako se prikupe svi ti podaci počinje da se javlja sledeće tumačenje.

Sindikati su najavili princip da lični dohoci treba da se povećavaju u srazmeri sa produktivnošću. To je naišlo na široko odobravanje i u stvari princip je dobar kad se primenjuje na privredu kao celinu. No kad se primenjuje na preduzeća, on stvara velike teškoće. U brzo rastućoj privredi pojedine industrije beleže rast po veoma različitim stopama (industrija nafte, po stopi od 19,2 odsto, duvanska industrija 5,1 odsto godišnje u periodu 1952—1966). Na taj način stope rasta produktivnosti rada moraju se prilično razlikovati (11,7 odsto u odnosu na 1,2 odsto). Isto tako lični dohoci moraju da se razlikuju i diferencijali moraju da se povećaju vremenom (novčani prihodi povećali su se 12,8 puta u naftnoj industriji i 8,3 puta u duvanskoj industriji u periodu 1952—1966, [24, str. 630]. M. Korać je konstatovala da su u 1966. godini lični dohoci za istu kategoriju kvalifikacija u najviše i u najniže plaćenim grupama industrije bile u odnosu 2:1 [26, str. 130-33]. Sve je ovo naravno u flagrantnoj protivrečnosti sa principom raspodele prema radu. Zbog toga je A. Bajt primetio da je princip nagrađivanja prema produktivnosti u stvari negacija principa nagrađivanja prema izvršenom radu [38, str. 363]. Autor ovog rada je analizirao kako se dohodak od produktivnosti razlikuje od dohotka od rada. Te razlike predstavljaju (posle odbitka drugih troškova) neku vrstu rente koju ja nazivam rentom tehnološkog progressa [27]. Što je brža stopa rasta, utoliko je značajnija ova renta

V. Rašković [58, str. 230] i drugi predlagali su da se načelo raspodele prema radu zameni načelom raspodele »prema rezultatima rada«. Treba nagrađivati ne proces rada kao takav već rezultate rada. Rašković je podvukao da imperfektnost tržišta u Jugoslaviji dovodi do eksploatacije jedne grupe kolektiva od strane druge, privilegovanije [75, str. 218].

Značenje principa nagrađivanja »prema rezultatima rada« je proširio B. Šefer na interesantan način. Šefer podvlači da se u razvijenim kapitalističkim zemljama slobodno tržišno određivanje plata sve više zamenjuje politikom »podjednaka plata za podjednak rad«. On smatra da se takva politika ne može primeniti u Jugoslaviji jer radnici snose poslovni rizik, tj. oni učestvuju i u prihodima i u gubicima. Rad se ne može automatski nagrađivati; on mora da ima društveno priznanje a to se dešava na tržištu gde razmena determiniše rezultate rada. Princip »podjednaka plata za podjednak rad« može se sprovesti samo u sistemu državnog vlasništva i državnog rukovođenja privredom [76, str. 74—75]. Tako B. Šefer, M. Korać i neki drugi u stvari tvrde da se ovaj princip, koji se smatra marksističkim, može sprovesti u kapitalističkim i etatističkim uslovima, ali ne u samoupravnom sistemu. Neispravnost ovog rezonovanja je očevidna: imperfektnost tržišta ne pruža kriterijum za društveno priznanje nečijeg rada; redistributivni efekti imperfektnosti tržišta mogu se eliminisati i drugim sredstvima a ne samo etatističkim.

(b) Ostali problemi

Na diferencijale dohodaka zbog tehnoloških i drugih renti, nadovezuju se diferencijali usled različitih poduzetničkih sposobnosti pojedinih radnih kolektiva. B. Šefer citira podatke za beogradska preduzeća u 1967. godini kad su se za isti rad u raznim preduzećima plaćale naknade u odnosima 1:3 ili 1:4 [28, str. 434]. Jasno je takve ogromne razlike stvaraju veliki inflacioni pritisak. Postoji tu još jedna posledica. Kapitalno intenzivna preduzeća su mogla da poboljšaju svoje lične dohotke raspodelom jednog dela dobiti u ličnim dohocima. Zbog toga lični dohoci zavise direktno od kapitalne intenzivnosti. No ako se dobit smanjuje, preduzeća postaju sve nezavisnija od spoljnih izvora za finansiranje svojih investicija. To pak stvara nove teškoće koje ćemo razmotriti u glavi 13.

Pored tehnološke rente, klasični oblici rente bili su proučavani u literaturi i primenjeni u praksi [29, 30]. Poljoprivredna renta se u načelu apsorbuje kroz oporezivanje prema katastarskom prihodu. Rudarska renta je nekoliko godina predstavljala zasebnu stavku kod proizvođača sirove nafte i kod rudnika. Međutim, ona je bila utvrđena prilično samovoljno i stvorila regionalne razlike. Stoga je naišla na otpor kod preduzeća i bila je konačno ukinuta. Svo prigradsko zemljište je pripalo opštinama i gradska renta se koristi za opštinske investicije.

J. Dirlam, američki proučavalac jugoslovenskih privrednih prilika, podvlači da se jugoslovenski sistem može smatrati kao sistem u kome radna snaga upošljava kapital, umesto da kapital upošljava radnu snagu kao što je slučaj u kapitalizmu. Društvena svojina kapitala zahteva nešto drukčiji prilaz kapitalnim troškovima u radničkom samoupravljaju nego kod kapitalističkih predu-

zeća. Stope amortizacije se utvrđuju na najnižem a ne na najvišem nivou. Profit se ne oporezuje, a umesto toga predlaže se oporezivanje plata [9]. Porez na kapital je na prvom mestu instrument za alokaciju sredstava i ne mora da bude instrument za prikupljanje prihoda za državu. Država je koristila prihod od oporezivanja kapitala za finansiranje krupnih investicionih projekata kao i za finansiranje fonda za nerazvijene pokrajine. Otpor tim redistributivnim akcijama Savezne vlade je rastao i nedavno je donešena politička odluka da se ukine porez na kapital. Mnogi ekonomisti se ne slažu sa ovom odlukom. Neki smatraju da će ukidanje poreza na kapital, koji predstavlja cenu korišćenja društvenog kapitala, značiti pretvaranje društvenog vlasništva u kolektivno vlasništvo. D. Gorupić i I. Perišin smatraju da cena proizvoda treba da sadrži element rasta [32, str. 114]. To se može postići ako se akumulacija utvrđuje društvenim planom u obliku kamate na poslovni fond. Ali ovaj novac ne sme da prisvoji država; on treba da ostane u preduzeću određen za investicije. Stoga ovu unutrašnju kamatu treba tretirati isto kao amortizaciju. Da bi se neutralizovale oscilacije u poslovanju, minimalna amortizacija i akumulacija se moraju utvrditi kumulativno [33, str. 12, 13]. I. Lavrač tvrdi da se stopa zaštitne kamate može diferencirati prema industrijama i oblastima [34]. S. Popović predlaže da naknada za korišćenje društvenog kapitala treba da predstavlja gro sredstava za razvoj. Pošto se svim faktorima proizvodnje, izuzev radne snage, isplati njihov udeo, preostali neto dohodak se deli među radnicima. Dodatna akumulacija se može dobiti samo od ovog privatnog prihoda, što znači da radnici ostaju vlasnici tog dela kapitala [35]. Slična je pozicija F. Černea koji tvrdi da bi učešće radnika svojim sopstvenim sredstvima u razvoju preduzeća — što znači da bi oni primali odgovarajuće kamate ili dividende — dalo podsticaja racionalnom ponašanju radničkih i rukovodećih tela [36, str. 21]. S druge strane, M. Samardžija smatra da je ovo i ekonomski irelevantno i društveno opasno. Savremeni akcionari učestvuju u profitima svojih korporacija sa veoma malim procentima koji se isplaćuju kao dividende. Pokušaji da se radnici učine suvlasnicima moraju dovesti na kraju do uspostavljanja posebne grupe vlasnika sredstava proizvodnje u društvu [37, str. 145, 303].

Mi sad možemo da pređemo na opšte principe jedne adekvatne politike raspodele. Postoji prilično velika saglasnost u pogledu dva pitanja. (1) Što veći deo stečenog dohotka treba da ostane pod direktnom kontrolom radnog kolektiva. (2) Samo se prihod od rada može razdeliti kao lični dohodak. Ova dva načela znače oštru podelu dohotka na dve komponente: zarađeni dohodak koji prisvajaju radnici i nezarađeni dohodak koji pripada društvu ali ostaje pod kontrolom radničkog kolektiva i upotrebljava se isključivo za investicione svrhe.

Da bi se mogao podeliti neto dohodak u svoje zarađene i nezarađene delove, potrebna nam je teorija faktora proizvodnje. U tom pogledu A. Bajt se drži tradicionalnog pristupa i definiše fak-

tore proizvodnje kao izvore proizvodnih usluga. On nabroja pet takvih izvora: radna snaga, poduzetništvo, izumi, zemljište i kapital [38, str. 351]. Prva tri stvaraju prihod od rada, mada normalno jedan mali deo prihoda od izuma prisvajaju pronalazači. Ova teorija dovodi Bajta u teškoće kad mora da objasni monopolistički prihod. On tvrdi da u tržišnoj privredi monopol učestvuje u dohotku; monopol ne doprinosi proizvodnji ali doprinosi prihodima svih faktora [38, str. 357].

Da bi se izbegli nedostaci tradicionalne teorije, B. Horvat definiše faktore proizvodnje kao tipove uticaja na stvaranje proizvodnje. Faktori moraju da se tako vrednuju da bi proizveli optimalnu alokaciju sredstava. To znači postizanje maksimalnog proizvoda datim sredstvima, ili minimalnog utroška za jedan dati proizvod. Tu imamo četiri faktora: radna snaga, poduzetništvo, kapital i monopol. Prva dva stvaraju zarađeni prihod (plata i dobit), druga dva stvaraju nezarađeni prihod (kamata i renta). Stvaralački organizacioni kao i rutinski rad stvaraju zarađeni dohodak. Dohodak koji potiče od aktivnosti radnog kolektiva kao celine predstavlja poduzetnički dohodak. Kamata na kapital se vrednuje na uobičajeni način i o tome smo već diskutovali. Trebalo bi da se kaže još nešto o morfologiji rente. Renta je cena monopola u smislu da predstavlja višak iznad minimalne cene ponude sredstava. Zemljišna renta se pojavljuje u tri oblika koje je opisao Marks (diferencijalna renta I i II i apsolutna renta), zatim postoji rudnička renta i nešto drukčija gradska renta. Rentu tehničkog progressa — zbog činjenice da neke industrije ekspandiraju brže i uživaju efekte »ekonomije obima« ili imaju veće učešće u opštem tehnološkom napretku, ili i jedno i drugo — već smo ranije opisali. Bajt dodaje rentu od tržišnog monopola koju on definiše kao situaciju kad su prodajne cene iznad normalnih a kupovne cene ispod normalnih [39, str. 93]. Pošto se uzmu u obzir monopoli zemljišta, prirodnih sredstava, tehnologije i tržišta, preostali deo je monopol u užem smislu. Izuzev za ovaj poslednji, cene drugih monopolnih faktora mogu se u načelu utvrditi ili tržišnim mehanizmom (zemljište i rudnici) ili ekonomskom analizom (tehnologija i tržište). Što se tiče ovog drugog, progresivno oporezivanje se može u praksi pokazati efikasnim postupkom. Ako se porezi smatraju pravičnim oni neće umanjiti ponudu faktora, a to je način na koji definišemo rentu [11, glava 3, 4, 6].

Stvarna poslovna praksa i zakonske mere se ne drže ovih principa. Praksom vezivanja ličnog dohotka za novčanu produktivnost prisvaja se znatan deo nezarađenog dohotka. Iste posledice nastaju iz činjenice da se rudnička renta ubraja u nediferencirani dohodak i da ne postoji progresivno oporezivanje. Novim zakonom o raspodeli dohotka u preduzećima od 1968. godine uračunava se prihod od kapitala investiranog u druga preduzeća u nediferencirani prihod kolektiva-investitora. P. Jurković je to nazvao dosta sumnjivim teoretskim rešenjem [40, str. 50]. Uopšte uzev, raspodela dohotka prema radu je cilj do kojega se još nije stiglo.

12. SPOLJNOTRGOVINSKA POLITIKA

(a) Osnovna kretanja

Predratna trgovinska struktura je bila prilično prosta. Prehrambeni i drugi poljoprivredni proizvodi su predstavljali oko jedne polovine ukupnog jugoslovenskog izvoza. Jednu petinu izvoza sačinjavalo je drvo a drugu petinu obojene rude i metali [4, str. 408; 42, str. 144]. Na taj način skoro 90 odsto prihoda od izvoza dolazilo je od ta tri sektora koji proizvode sirovine i polupreradevine. Odmah posle rata strategija razvoja se sastojala u (1) proširenju eksploatacije prirodnih bogatstava u ta tri sektora, i (2) u korišćenju prihoda od izvoza za finansiranje uvoza opreme i reprodukcioni materijala. Takođe se očekivalo da će (3) Sovjetski Savez pružiti veliku pomoć u ubrzavanju ekonomskog razvoja. Drugi deo programa je bio uspešno izveden, udeo potrošačke robe u uvozu smanjen je sa 22 odsto od pre rata na svega 11 odsto u periodu 1947—1951 [43, str. 59]. Prvi i treći deo su naišli na neočekivane teškoće.

Zbog opadanja per capita poljoprivredne proizvodnje i usled brze industrijalizacije, umanjili su poljoprivredni viškovi za izvoz i na taj način i ukupni obim izvoza. Uskoro je postala moda da se raspravlja o pitanju da li Jugoslavija postaje stalni neto uvoznik poljoprivrednih proizvoda [44]. Nacionalizacija strane imovine je nametnula novi teret na bilans plaćanja. S druge strane, reparacije za ratnu štetu u velikoj meri su ostale neisplaćene, naročito od Zapadne Nemačke i Mađarske. Odmah posle rata oko 75 odsto spoljne trgovine se obavljalo sa Sovjetskim Savezom i njegovim istočnoevropskim saveznicima. U godinama 1947—1948, udeo trgovine sa tim zemljama se stabilizovao na oko 50 odsto za izvoz i 42 odsto za uvoz. Sredinom 1948. godine zloglasna rezolucija Kominforma je označila završetak dobrih odnosa. Već 1949. godine sovjetska grupa je smanjila trgovinu na jednu trećinu a 1950. godine je potpuno obustavila. Sovjetski Savez i njegovi saveznici su zaveli bojkot na sve odnose sa Jugoslavijom.

Na taj način, zemlja je bila odsečena potpuno od Istoka. Ona je bila isto tako odvojena i od Zapada. Ona nije uživala olakšice koje su zapadne zemlje davale jedna drugoj. Nije bila uključena u Maršalov plan i ostala je izvan GATT-a. Drugim rečima, bila je usamljena u neprijateljskom svetu. Petogodišnji plan industrijalizacije, prožet sa toliko nada, tek je bio započet kad su iznenada svi ugovori poništeni a isporuke opreme i materijala prestale da stižu. Trgovina je opadala:

	1948.	1949.	1950.	1951.	1952.	1953.	1954.	1955.	1956.	1965.
Izvoz	100	79	74	64	87	80	102	99	122	328
Uvoz	100	95	86	114	115	106	103	130	142	311

Izvor: *Jugoslavija 1945—1964.*, str. 77, *SGJ—1959.*, str. 121.

Devizne rezerve su spale sa 43 odsto vrednosti uvoza u 1937. godini na 12 odsto 1948., i na 4 odsto u 1952. godini [45, str. 186]. Lična potrošnja je opadala. Izdaci na odbranu iznosili su 20 odsto nacionalnog dohotka. Dve teške suše, u 1950. i zatim u 1952. godini postale su neočekivani saveznici Kominforma i smanjile su poljoprivrednu proizvodnju za 25 odsto ispod predratnog proseka. Situacija je izgledala beznadežna. Zbog toga je Staljin očekivao predaju.

Međutim, naši narodi nisu navikli da se predaju, oni se mnogo bolje snalaze u otporu. Oni su se oduprli i prve dve godine se borili tako reći sasvim sami. Investicioni planovi su bili izmenjeni, trgovina je bila usmerena prema zapadu, čak je i ekonomski sistem bio izmenjen. Od 1951. godine počela je da pritiče ekonomska pomoć iz inostranstva, najviše od SAD. Ona se uglavnom sastojala od hrane, sirovina i vojnog materijala. Ta pomoć je iznosila 38 odsto ukupnog uvoza u 1951. godini a u toku sledeće decenije se postepeno smanjivala do nule.

Kriza je uskoro prebrođena i privreda je ušla u period neviđenog rasta. Krupne investicije prvog petogodišnjeg plana počele su da donose rezultate u brzom proširenju industrijske proizvodnje. Nova poljoprivredna politika je uskoro dovela do fenomenalnog rasta poljoprivredne proizvodnje. Izvoz je prestizao uvoz. Godine 1954. uspostavljeni su prvi trgovinski kontakti sa istočnoevropskim zemljama. Posle Hruščovljeve posete Beogradu radi pomirenja 1955. godine ponovo su uspostavljeni normalni trgovinski odnosi i tako je nađeno dragoceno tržište za povećani izvoz [53, str. 40]. U narednoj deceniji izvoz se povećao 3,3 puta, tj. dvaput većom stopom nego za svet kao celinu.

Ovaj razvoj je bio suviše dobar da bi trajao dugo. Godine 1957. stvoreno je Zajedničko tržište u Rimu. Dve godine kasnije osnovana je EFTA u Stokholmu. Skoro sve zapadnoevropske zemlje su postale članice jedne ili druge trgovinske grupe. Istočnoevropske zemlje su pristupile SEV-u, obrazovanom 1949. godine, ali koji stvarno funkcioniše tek od 1954. godine. Jugoslavija se ponovo našla usamljena. Isprva to nije mnogo smetalo. Ali postepeno se međuzonska trgovina u sva tri područja počela brzo da povećava i da utiče na trgovinu sa trećim zemljama. To se naročito odnosilo na Zajedničko tržište, najvažnijeg trgovinskog partnera Jugoslavije. Na zemlje Zajedničkog tržišta otpada 30 odsto jugoslovenskog izvoza, 38 odsto uvoza i dve trećine finansijskih transakcija. Ova trgovina je posebno osetljiva zato što se između jedne trećine i jedne polovine jugoslovenskog izvoza zemljama Zajedničkog tržišta sastoji od poljoprivrednih proizvoda. Redovne i varijabilne uvozne carine u Zajedničkom tržištu iznose prosečno 50 odsto jugoslovenskih eksportnih cena, a za govedinu čak i do 60—70 odsto, što očevidno ne može da podstiče izvoz. Kad su varijabilne zaštitne stope (prelevmani) bile prijavljene GATT-u, rečeno je da je to izuzetni instrument a da carinska tarifa ostaje osnovni instrument. Međutim, u stvari varijabilne stope su 2,5 puta veće od redovne tarife, menjaju se dnevno, nedeljno i tromesečno, i predstavljaju stalni instrument totalne zaštite [46, 47].

Jugoslavija je reagovala na ovu novonastalu situaciju nastojanjem da poveća trgovinu sa zemljama u razvoju. Ovaj pokušaj je naišao na ograničeni uspeh. Uvoz iz zemalja u razvoju povećao se na maksimum 14,1 odsto jugoslovenskog uvoza u 1964. godini i sa tim zemljama je ostao stalni višak u bilansu plaćanja [48]. Posle toga uspostavljeni su tešnji odnosi sa GATT-om, Jugoslavija je isprva bila posmatrač, zatim je postala pridruženi član GATT-a 1959. godine kad je takođe donela Zakon o carinama. Godine 1961. zavedena je privremena carinska tarifa a naredne godine Jugoslavija je postala privremeni član GATT-a. Godine 1965. uvedena je nova i stalna carinska tarifa, i godinu dana kasnije GATT joj je odobrio puno članstvo.

Prišlo se takođe i SEV-u. Njegovi članovi apsorbuju skoro jednu trećinu jugoslovenske trgovine. Godine 1964. Jugoslavija je postala posmatrač u SEV-u. Pregovara se o specijalnim ugovorima sa Zajedničkim tržištem.

Od svih zemalja u razvoju, Indija i UAR čine jednu trećinu jugoslovenske trgovine sa zemljama u razvoju. U godini 1966. šefovi te tri zemlje su započeli akciju koja je postala poznata kao tripartitna saradnja. Tim sporazumom, koji je bio ratifikovan 1968. godine, obuhvaćeno je 500 proizvoda na koje se primenjuju preferencijalne stope od 50 odsto, a takođe je predviđena i industrijska saradnja. Takođe je predloženo — ovog puta od strane ekonomista a ne od političara [50, str. 33] — da se obrazuje podunavsko trgovinsko područje. Ako bi se to pokazalo kao moguće, očekivalo se da bi se to područje moglo proširiti ka severu i ka jugu. Okupacija Čehoslovačke je učinila tu zamisao utopijskom, bar za sada.

Nastojanja da se razviju ekonomski odnosi sa što više zemalja i spoljna politika nesvrstavanja omogućili su Jugoslaviji da uspostavi trgovinu sa 120 zemalja. Ta trgovina je ne samo geografski razbacana već je i raznolika u odnosu na razmenjene proizvode. Kao rezultat toga nastala je teorija »kapilarne trgovine«. V. Pertot smatra da male količine umanjuju tržišne teškoće, a S. Obradović dodaje da veoma raznolika trgovina umanjuje rizik od poslovnih fluktuacija. Empiričko istraživanje daje izvesnu podršku ovoj hipotezi. P. Mihajlović konstatuje da je koncentrisani predratni izvoz u velikoj meri zavisio od spoljnih oscilacija, dok se takva zavisnost ne pojavljuje posle rata [51, str. 77]. Kapilarna trgovina ima i svoje nedostatke. Obradović ističe da ona povećava troškove plasmana i podržava Bićanića koji je stajao na gledištu da je koncentracija izvoza preduslov za permanentnu eksportnu poziciju na svetskom tržištu [52].

Brži rast posle 1955. godine doveo je do dubokih strukturnih promena. Udeo izvoza robe i usluga u društvenom proizvodu povećao se sa oko 13 na oko 20 odsto. Jugoslovenski udeo u svetskoj trgovini se udvostručio, ali pošto je još uvek ispod 1 odsto, on time podržava teoriju kapilarnosti. Udeo ona tri tradicionalna sektora prirodnih resursa u izvozu umanjeno je sa 90 na 50 odsto

[42, str. 144]. Sirovine i prerađevine su izmenile mesta u strukturi izvoza (od 55 : 6 u 1939. na 13 : 50 u 1968. godini). Nekad samodovoljna seljačka privreda je danas samo stvar od istorijskog interesa. Nju je zamenila relativno otvorena industrijalizovana privreda koja aktivno učestvuje u razvijanju svetskog tržišta.

(b) Prolog

Kruto centralno planiranje u periodu 1945—1951. zahtevalo je državni monopol u spoljnoj trgovini. Domaće tržište je bilo potpuno odsečeno od spoljnog sveta. Kurs dinara je bio čisto knjigovodstveni instrument bez ekonomskog značaja. Uvozna i izvozna trgovina su se odvijale po propisanim domaćim cenama. Fond za izjednačavanje cena, osnovan 1946. godine, kompenzirao je izvoznike za razlike između domaćih i izvoznih cena. Svaka transakcija se obavljala po zasebnim deviznim kursovima. To je bilo dosledno principu rentabilnosti po svaku cenu koji se primenjivao na domaćem tržištu. Izvoznici su morali da predaju svoj devizni prihod Narodnoj banci koja je, sa svoje strane, zadovoljavala potrebe uvoznika. Spoljnotrgovinska preduzeća su delovala kao agenti Ministarstva spoljne trgovine i morala su da izvršavaju planove uvoza i izvoza. Planovi su bili definisani u fizičkim terminima i stoga trgovci nisu bili zainteresovani za cene i druge trgovinske uslove. Taj sistem je bio prost i dosledan ali ne vrlo efikasan. A ipak, u burnim posleratnim godinama on je izvršio svoj zadatak.

Najznačajniji događaj u tim godinama bio je Kominformov ekonomski bojkot. U to vreme bile su objavljene pojedinosti o poslovanju mešovitih sovjetsko-jugoslovenskih društava i izazvale veliko ogorčenje. Izvestan broj tih društava bio je obrazovan sa deklarisanim ciljem da pomogne razvoj u zemlji. Kapital se ulagao sa podjednakim udelima, prihodi su se delili podjednako. Rusi su postavljali svoje ljude za direktore, insistirali na preferencijalnom tretmanu i protivili se jugoslovenskoj finansijskoj kontroli. Sve je to suviše podsećalo na predratna iskustva sa stranim kapitalom i mešovita društva su postepeno bila likvidirana. Ali problem je bio mnogo komplikovaniji; ekonomski odnosi među socijalističkim zemljama su bili uzdrmani.

U jednom interesantnom članku od 1949. godine M. Popović, tadašnji član vlade a sada predsednik Savezne skupštine, objasnio je stav koji je tada zauzet [54]. Kad se na svetskom tržištu susretu jedna manje razvijena i jedna više razvijena zemlja, one će razmenjivati robu sa različitim sadržinama rada. Produktivnija zemlja će prisvojiti više rada nego što ga daje. To znači eksploataciju. Osim toga, ako se u mešovitim preduzećima dobit deli prema uloženom kapitalu, uvodi se princip raspodele dohotka koji je tuđ socijalizmu i kao rezultat toga pojavljuje se eksploatacija u još jednom obliku. »Po principima socijalizma — kaže Popović — celokupni višak vrednosti, odnosno celokupan profit što ga je dru-

štvo dobilo pošto je robu prodalo na svetskom tržištu pripada proletarijatu koji je tu vrednost stvorio...« [54, str. 108].

Na takve teorije, i ne sasvim neočekivano, ruski pregovarači su reagovali prilično lakonski: trgovlja — trgovlja, a družba — družba (trgovina je trgovina, a prijateljstvo je prijateljstvo). Ali za Jugoslaviju, koja je tada tek izišla iz revolucije, socijalizam je značio više nego trgovina; te dve stvari nisu se mogle stavljati na isti nivo. Na ekonomske odnose među socijalističkim zemljama gledalo se kao na odnose raznih područja unutar jedne zemlje. Razvijene socijalističke zemlje imale su obavezu da pružaju pomoć manje razvijenim zemljama kako bi ubrzale njihov rast i omogućile im da dostignu isti nivo razvoja u što kraćem vremenu [53, str. 39; 54, str. 70].

To nisu bile apstraktne ideje; one su se primenjivale u odnosu na Albaniju. Jugoslovenski i albanski partizani borili su se zajedno za vreme rata i odnosi između te dve zemlje bili su veoma tesni. Kao razvijenija zemlja, Jugoslavija je odašiljala stručnjake i materijal u Albaniju. Bile su ukinute carine i novčane jedinice su dobile istu nominalnu vrednost. Pokušaji da se stvori jedinstveni sistem cena nisu uspeli jer su razlike u produktivnosti između te dve zemlje bile suviše velike. Ali one su nastavile da trguju po svojim unutrašnjim cenama, što je značilo da je Albanija izvozila po albanskim cenama a uvozila po jugoslovenskim cenama (ove druge su bile nešto niže u proseku od albanskih). U ovoj supstituciji tržišnih cena sa odnosnim domaćim cenama, Popović vidi eliminaciju eksploatacije karakteristične za mehanizam svetskog tržišta [54, str. 128]. U stvari, međutim, ovaj zaključak ne proističe automatski. Da bi se iznašlo da li je i koliko Albanija imala koristi, trebalo bi da se obračuna celokupna trgovina po albanskim, jugoslovenskim i svetskim cenama i da se uporede vrednosni agregati. A da bi se razmena učinila ekvivalentnom u odnosu na radnu snagu, morala bi da se primeni međusektorska analiza. Druga jedna politička mera je imala mnogo jasnije implikacije. Albanija je dobila beskamatne zajmove za neodređeno vreme. To je bila prva pojava sada već dobro poznatih programa pomoći za nerazvijene zemlje.

Bugarska je takođe bila zemlja s kojom je Jugoslavija namepravala da eliminiše carine pa čak i da obrazuje konfederaciju. Jugoslavija je odustala od bugarskih reparacionih obaveza za ratnu štetu, i posle Bledskog sporazuma od 1947. godine nade su porasle u obe zemlje. Nekoliko meseci kasnije Staljin je započeo svoj napad, i uskoro su sve tekovine propale i sve nade zakopane. Nekađašnji prijatelji su postali neprijatelji.

Kominformov ekonomski bojkot i potreba da se finansira petogodišnji plan prinudili su Jugoslaviju da uspostavi odnose sa svetskim tržištem kapitala. Zbog ideoloških razloga i zbog nepovoljnih iskustava sa zapadnim kapitalom pre rata i sovjetskim kapitalom posle rata, zajednička akcionarska društva i mešovita društva su bila nepoželjni oblik uvoza stranog kapitala. Zajmovi su

ostali jedna moguća alternativa. Ali zajmovi isto tako mogu nepovoljno da utiču na ekonomsku i političku samostalnost jedne zemlje. Da se to ne bi desilo, V. Guzina je u jednom referatu koji je predstavljao opšte gledište u to vreme predložio da se spoljna trgovina odvija prema ekonomskom planu i da se obezbedi određeni obim i struktura izvoza [55, str. 71]. Guzina je takođe smatrao da je autarhija i nemoguća i nepoželjna, i zalagao se za razvoj otvorene ali kontrolisane socijalističke privrede. Te ideje su bile karakteristične za spoljnotrgovinsku politiku u sledećoj deceniji.

(c) Tri koraka ka slobodnoj trgovini

Već sredinom 1951. godine, nove ekonomske misli su zahvatile sektor spoljne trgovine. Kao i obično, eksperimentisanje sa tržištem je započelo sa poljoprivrednim proizvodima. Izvoznici neke poljoprivredne robe bilo je dozvoljeno da prodaju svoje devizne prihode po ceni koja se dobijala množenjem zvaničnog kursa sa faktorom 7. Time je nagovešten novi zvanični kurs koji je utvrđen prvog januara 1952. godine, od US \$ = 300 dinara (stari kurs je bio \$ 1 = 50 dinara). Izvoznici su dobili retenciju kvotu od 50 odsto sa kojom su mogli da uvoze šta su hteli i da prodaju uvezenu robu po slobodnim cenama.

Prelaz sa potpunog državnog monopola na sistem slobodne trgovine nije bio prosta stvar. Raspravljalo se o raznim alternativama. U jednom važnom članku u početku 1952. godine D. Avramović, sada funkcioner Svetske banke, smatrao je da se fiksni devizni kurs a posebno njegova isključiva upotreba ne mogu praktikovati u socijalističkoj privredi. Da bi se obezbedio minimalni obim i potrebna struktura izvoza i uvoza — u skladu sa proizvodnim i investicionim ciljevima, fiksni devizni kurs treba da bude zamenjen ili fizičkom alokacijom robe ili sistemom mnogostrukih kurseva. Ovaj drugi je više u skladu sa socijalističkom privredom. Pošto inostrane cene stalno osciliraju i pošto puna zaposlenost i visoka stopa privrednog rasta zahtevaju stabilnost, treba da postoji egalizacioni fond koji bi apsorbovao suviše jake oscilacije. Stoga, ne samo da postoji potreba za višestrukim deviznim kursovima već oni isto tako treba i da osciliraju. Kapitalistički princip fiksnog deviznog kursa uz poslovne fluktuacije treba da bude zamenjen socijalističkim principom višestrukih oscilirajućih kurseva uz ekonomsku stabilnost i porast [56].

Zatim su sve te ideje isprobane. U julu te iste godine stavljen je u dejstvo sistem od 17 koeficijenata za egalizaciju cena. Ti koeficijenti, primenjeni po eksportnim cenama obračunatim po zvaničnom kursu, varirali su od 0,8 (za izvoz poljoprivrednih proizvoda) do 4,0. Na uvoz opreme i sirovina primenjivani su niski koeficijenti kako bi se njihove cene održavale na niskom nivou.

Isto kao i na domaćem tržištu, predviđao se visok stepen liberalizacije u spoljnoj trgovini, ali za razliku od one na unu-

trašnjem tržištu, liberalizacija spoljnotrgovinskog sistema se pokazala mnogo težim zadatkom. Pre svega — i opet u suprotnosti sa domaćim tržištem — cena deviza je bila postavljena suviše nisko. Već u 1951. godini stvarni prosečni izvozni devizni kurs je bio 354 dinara za jedan dolar, a u 1952. godini se povećao na 585 dinara, što je bilo skoro dva puta više nego zvanični kurs. Prosečni uvozni kurs je prilično zaostajao (\$1 = 440 dinara). Jevtini uvoz je vršio pritisak na platni bilans. Devizna rezerva od 4 odsto uvoza učinila je ekonomsku intervenciju nemogućom. Nije ni čudo što novoosnovano devizno tržište DOM (devizno obračunsko mesto) nije funkcionisalo. Isprva izvoznici su morali da prodaju svega 55 odsto banci, a preostalih 45 odsto, koji su predstavljali njihovu retenciju kvotu, mogli su da koriste za uvoz čega žele ili da prodaju uvoznici u DOM-u. Već u oktobru retenciona kvota je bila snižena na 20 odsto, a to je značilo smrtni udarac za DOM. Naredne godine stope DOM-a su se podigle na nivo 6,8 puta viši od zvaničnog kursa. Stvarni prosečni kursevi su isto tako porasli.

Godine 1954. izvršen je niz očajničkih pokušaja da se spase sistem. Obračunski kurs je povećan na 632 dinara po dolaru. Koeficijenti su bili revidirani i primenjivani po stopama DOM-a a ne po zvaničnom kursu. Dobiti u DOM-u bile su striktno oporezovane. Primenjen je bio i niz drugih komplikovanih procedura. Stope DOM-a su se približile novim obračunskim stopama, na šta su vlasti i ciljale. Pa ipak uvoznici sirovina nisu mogli da konkurišu u DOM-u za devize i stoga su za njih organizovane posebne prodaje. Time je bio smanjen iznos raspoloživih deviza na otprilike jedan odsto potražnje. Retenciona kvota bila je smanjena na svega jedan odsto. Cene deviza su skočile i već 1960. godine su dostigle nivo koji je bio 12,3 puta veći od zvaničnog kursa. Narodna banka je zamenila izvoznike kao isključivi prodavac deviza [45, str. 301-315].

Prvi pokušaj slobodne trgovine propao je jer je početna cena deviza bila utvrđena suviše nisko, početne rezerve bile su suviše male, udeo slobodnog tržišta u deviznoj ponudi bio je suviše mali, a disparitet između domaćih i stranih cena suviše velik. »Bilo bi teško da se nađu negde drugde na svetu takve relativne cene kao što su postojale u Jugoslaviji 1955. godine«, primetio je V. Meichsner: jedna traka za pisaću mašinu (2.800 dinara) košta koliko jedan par cipela, koji košta koliko dva metra vunene tkanine, koji iznose jednu trećinu prosečne činovničke plate, što je ravno dvodnevnom pansionu u prvoklasnom hotelu u nekom turističkom mestu, koji koštaju isto kao 56 šišanja kose, što odgovara mesečnoj kiriji jednog petosobnog stana [57, str. 193]. Postojala su istovremeno tri razna devizna kursa: zvanični kurs, redovni kurs i zasebni DOM kursevi. Meichsner je predložio da se broj koeficijenata postepeno svede na svega dva, jedan za industrijske i jedan za poljoprivredne proizvode. Godine 1957. M. Frković je izračunao koliko stvarni devizni kursevi raznih grupa proizvoda odstupaju od prosečnog stvarnog kursa od \$1 = 779 dinara. Pokazalo se da se in-

dustrijski izvoz i prehrambena roba, oprema i nevidljiv uvoz subvencioniraju po stopama između 21 i 35 odsto, da se primenjuju eksportne takse između 16 i 21 odsto za izvoz poljoprivrednih proizvoda, drveta i nevidljivi izvoz, i zaštitna stopa od 105 odsto za uvoz potrošne robe [58].

Već 1960. godine postalo je jasno da spoljnotrgovinski sistem mora da se iz temelja izmeni. D. Čehovin je procenio situaciju sa tri konstatacije. Preduzeća se stimulišu da zahtevaju povećanje koeficijentata, a ne da se takmiče na svetskom tržištu. Koeficijenti prestaju da budu pasivni instrumenti izravnavanja i u stvari postaju aktivni instrumenti za povećanje dispariteta cena. Kalkulacija rentabilnosti je postala praktično nemoguća [43, str. 125]. Ž. Mrkušić je podvukao da će u privredi u kojoj su cene izvoza elastične a cene uvoza nisu, uvek postojati tendencija da se izvozni kursevi udalje od uvoznih kurseva. To je iziskivalo fizička ograničenja na uvoz [45, str. 297]. Dogodilo se i jedno i drugo. Veći uvozni kursevi su neibežno proizveli inflacione pritiske — putem ponude novca, kao što je Avramović već bio upozorio [56, str. 24].

Recesija koja je započela 1960. godine pogoršala je situaciju i to je navelo vlasti da preuzmu reformu 1961. godine. Ovog puta obezbeđena je stranim zajmovima znatna količina deviza. Ali ponovile su se druge dve greške iz reforme od 1952. godine. Novi obračunski kurs bio je postavljen suviše nisko (750 dinara za jedan dolar; stvarni izvozni kurs 1960. godine je bio 981 dinar, a 1961. godine je skočio na 1021 dinar [63]), a disparitet cena se korigovao samo u nekoliko slučajeva.

Strategija reforme može se opisati na sledeći način. Napušteni su višestruki kursevi a koeficijenti su zamenjeni carinskom tarifom. Umesto deviznih kurseva koji su varirali između 500 i 1200 dinara za dolar, uspostavljen je jedinstven kurs od 750 dinara bez ikakve zaštite za poljoprivredu i šumarstvo, sa zaštitom od 10-40 odsto za potrošačku robu i 17-60 odsto za opremu i druge industrijske proizvode. Izvoz je bio slobodan i bio je podržavan premijama i smanjenjem poreza. Izvoznici su morali da prodaju devize Narodnoj banci, ali u većini slučajeva mogli su da otkupe nazad 7 odsto prodatog iznosa za svoje sopstvene potrebe. Jedna petina uvoza bila je liberalizovana, a za ostatak su uvedene robne kvote ili devizne alokacije.

Uskoro su se ispoljili nedostaci takvog rešenja. Izvoz je bio usporen a uvoz je ubrzan. Da bi se održao deficit platnog bilansa pod kontrolom, povećana su ograničenja na uvoz i 1964. godine carinska zaštita je povećana sa 20 na 23 odsto. Izvoz je bio stimulisan uslovljavanjem alokacije deviza izvozom. Izvozni regresi i poreske olakšice su se brzo širile. Uskoro se pojavio ponovo stari sistem višestrukih kurseva sa svim svojim nedostacima [59].

Ova se situacija pogoršala činjenicom da je otprilike jedna polovina jugoslovenske spoljne trgovine bila orijentisana na klirinške zemlje, najvećim delom na SEV. I uvoz i izvoz sa zemljama SEV-a je mnogo nestabilniji nego sa konvertibilnim tržištem [71].

I uvozne i izvozne cene na tržištima SEV-a su više nego na svetskom tržištu. Pored toga lako je izvoziti na ova tržišta a teško je uvoziti sa njega, dok je slučaj obrnut sa tržištima konvertibilne valute. Pošto je za oba ova tržišta postojao jedinstveni kurs razmene, posledice su bile očevidne. Uvoznici su bili orijentisani na zemlje konvertibilne valute, a izvoznici na tržište klirinške valute. Deficit platnog bilansa sa onim prvim brzo se povećao, dok se pojavio neiskorišćeni višak u trgovinskom bilansu sa ovim drugim. Konjunktura od 1964. godine proizvela je neizdržljiv pritisak na platni bilans. Te iste godine ciklus se izmenio. Recesija je podstakla organe ekonomske politike da preuzmu još jednu reformu 1965. godine.

Ovoga puta struktura domaćih cena je radikalno izmenjena, kao što je objašnjeno u poglavlju 10. Stvarni izvozni kurs 1964. godine bio je 1050 dinara, a očekivalo se da će porasti 1965. godine na 1200 dinara, te je novi zvanični kurs utvrđen na $\$1 = 1250$ dinara. Na taj način su izbegnute dve fatalne greške iz dve prethodne reforme.

Dodatni element u ovom rešenju sastojao se u sniženju carinske zaštite sa 23,3 odsto da 10,5 odsto uz tradicionalnu diferencijaciju stopa od 5 odsto za sirovine do 21 odsto na potrošačku robu [61]. Potrebne količine deviza su obezbeđene saradnjom sa Međunarodnim monetarnim fondom.

Ambicije reforme bile su velike. D. Anakioski, jedan od direktora Saveznog zavoda za plan, ovako je izneo ciljeve reforme: jugoslovenska privreda mora da se uključi u svetsko tržište. Trgovina treba da se postepeno liberalizuje i dinar da postane konvertibilan. Izvoz treba da se poveća u odnosu na uvoz omogućavajući prikupljanje znatnih deviznih rezervi. Deficit u platnom bilansu se mora eliminisati [60, str. 71].

Novi spoljnotrgovinski režim je stupio na snagu 1967. godine. Skoro jedna četvrtina uvoza bila je liberalizovana a retencionna kvota je u većini slučajeva ostala 7 odsto. Za ostalo uveden je komplikovani sistem stimulacija i restrikcija, kako bi se postigla poželjna regionalna distribucija trgovine. Jedna kategorija uvoza sa konvertibilnog područja bila je uslovljena kupovinom određenog iznosa klirinške valute [62]. Ukinute su eksportne premije i regresi. Čvrsta monetarna politika je imala za cilj da održava stabilne cene, da smanji unutrašnju potražnju i da prinudi preduzeća da izvoze.

I ovog puta novi režim nije uspeo da dovede do željenih rezultata. Posle početne eksplozije izvoza i smanjenja uvoza koji su u 1965. godini stvorili mali višak u bilansu plaćanja, uvoz je počeo da se povećava brže nego izvoz. Usporena je unutrašnja potražnja, ali se isto odnosilo na izvoz. Deficit u bilansu plaćanja se ponovo pojavio i počeo da raste. Nagomilavali su se neprijatni viškovi klirinške monete. Vratili su se i diferencijalni kursevi razmene. Dinar je bio stabilan na turističkom tržištu — dinarska valuta se mogla kupovati po kursovima bliskim zvaničnom kursu na

svim menjačnicama — ali ispod površine vršila se tiha devalvacija. Nijedan od ciljeva koji je izneo Anakioski nije bio postignut.

Način na koji je izvršena reforma slobodne trgovine nije impresionirao profesionalnim kvalitetima. Ali u tom pogledu Jugoslavija nije jedinstvena u svetu danas. Najpopularniji metod traženja rešenja izgleda da je metod pokušaja i pogrešaka. On ima svoje nedostatke, ali ako se primenjuje sa dovoljno upornosti, on takođe može da proizvede korisne rezultate. Ja sam dosad iznosio samo nedostatke, a sada bih se ukratko osvrnuo i na rezultate. Od 1952. godine raspon između ekstremnih stvarnih kurseva (koji proističu od stvarnih prihoda izvoznika i stvarnih plaćanja uvoznika) znatno je sužen. Stvarni kursevi su postali znatno stabilniji. Pozitivna razlika između stvarnih izvoznih i stvarnih uvoznih kurseva od 303 dinara u 1955. godini pretvorila se u negativnu razliku od 100 dinara u 1967. Umanjene su državne intervencije u skoro svim spoljnotrgovinskim poslovanjima. Između jedne petine i jedne četvrtine uvoza je čvrsto i potpuno liberalizovano, ili direktno ili preko retencionih kvota i drugih aranžmana. Turistički dinar je stabilna i konvertibilna valuta. Pozornica je pripremljena za poslednji — ako tako nešto postoji u ekonomici — napad na slobodnu trgovinu i konvertibilnost.

(d) Polemika o tome šta da se radi dalje

Teškoće sa trećom reformom nisu bile baš neočekivane. Ž. Mrkušić, A. Čičin-Šain i drugi ekonomisti ocenjivali su razne vladine ciljeve kao nedostižive s obzirom na politiku koja se vodila. Uskoro se razvila živa diskusija koja se usredsredila na tri teme: zaštita, priroda kurseva razmene i konvertibilnost.

I. Fabine je smatrao da svaka zaštitna politika treba da bude udružena sa nekim programom razvoja. Zemlje u razvoju nailaze na ozbiljna uska grla u proizvodnim kapacitetima i nestašicama materijala i finansijskih sredstava. Stoga, za razliku od razvijenih zemalja čija je zaštitna politika usmerena na izmenu strukture cena i dohodaka, zemlje u razvoju moraju da imaju zaštitnu politiku koja bi bila orijentisana na promene u strukturi proizvodnje. Glavni cilj tarifne politike je da zaštiti nacionalnu proizvodnju stvaranjem povoljne diferencijacije unutrašnjih cena u odnosu na cene na svetskom tržištu. Postoje, međutim, tri važna zadatka koje carinska politika ne može da ispuni. Ona ne može da reguliše obim uvoza, ona ne može da postigne željenu strukturu uvoza i ona ne može da reguliše regionalnu distribuciju trgovine [64, 65]. Za te stvari treba da se nađu drugi instrumenti.

Jasno je da su vladine administrativne intervencije jedno moguće rešenje. To, međutim, nije prihvatljivo kao dominantna alternativa u jugoslovenskim uslovima. Zatim, odgovarajući sistem kurseva mogao bi da ostvari bar jedan deo tog posla. Ovaj sistem bi mogao da bude zasnovan na jedinstvenom kursu ili na višestrukim kursovima, a kurs ili kursevi mogli bi da budu ili fiksni ili

promenljivi. Od ovih elemenata mogu se obrazovati četiri glavne kombinacije i izvestan broj varijacija. Na jednoj krajnosti imali bismo jedinstveni fiksni kurs a na drugoj promenljive višestruke kurseve.

U toku debate Institut za spoljnu trgovinu je zapazio jednu nedoslednost u tradicionalnom pristupu. Politika jedinstvenog kursa obično nameće eliminaciju višestrukih kurseva kod izvoza, dok se kod uvoza oni zadržavaju u obliku carinske tarife. U stvari, međutim, ekonomsko opravdanje za višestruke kurseve je isto za obe komponente spoljne trgovine [59, str. 75] Ž. Mrkušić i O. Kovač iz Instituta ekonomskih nauka predložili su da se fiksni kurs učini elastičnim primenom takvih komponenata kursa razmene kao što su sniženje poreza, preferencijalne prevozne tarife i slično. Njima su, međutim, direktne izvozne subvencije neprihvatljive, po svoj prilici zato što se boje proširenja samovoljnih državnih intervencija [50, str. 34]. Što se tiče uvoza, Fabinc je primetio da fiksna carinska tarifa ne sprečava njihovu elastičnu primenu (odgovarajućom definicijom carinske vrednosti ili uvođenjem klauzula ograničenja [64, str. 38]). Mogu se takođe primeniti i drugi instrumenti, kao što je carinska taksa za registraciju. Stoga čak i ako se izabere fiksni kurs kao baza sistema, stručnjaci se zalažu da on bude elastičan u oba smisla: da bude vremenski promenljiv i da se može diferencirati u odnosu na fiksni standard. Opravdanje za ovaj pristup već je dao D. Avramović u navedenom referatu od 1952. godine: planska privreda ne može da trpi da se spoljni ekonomski uslovi i fluktuacije automatski prenose na unutrašnje tržište. To sad ponavlja U. Dujšin koji se zalaže ne samo za elastične već i oscilirajuće kurseve [66, str. 593]. Ž. Mrkušić je istakao da ako se ide za ravnotežom u bilansu plaćanja, stalno će morati da se usklađuju ili kurs razmene ili unutrašnje cene. Pošto unutrašnja stabilnost ima glavni prioritet, fleksibilnost spoljne vrednosti novca se javlja kao prirodna posledica [74].

Vlada je odlučila da bazira svoju politiku na utvrđenom kursu. Ova odluka je naišla na otpor. Fiksni kurs znači vladine intervencije koje su nepopularne. Promenljivi kursevi nose rizik nestabilnosti koji vlada nije bila spremna da preuzme. Čičin-Šain je smatrao da taj rizik ne može biti tako veliki, da promenljivi kursevi zahtevaju mnogo manje rezerve i mnogo manje stroge uslove u pogledu finansijske discipline, organizacije tržišta itd. [67]. Nekoliko godina ranije, G. Macesich, američki ekonomista jugoslovenskog porekla, takođe se zalagao za promenljive kurseve. On je smatrao da bi »takav sistem poslužio da se privreda zemlje uključi efikasnije u svetsku privredu time što bi brzo saopštila planerima kad su učinjene greške u planiranju. Korekcija grešaka ne bi morala da zavisi od povremenih promena u krutim zvaničnim kursovima razmene« [72, str. 202].

S druge strane, Ž. Mrkušić je smatrao da bi promenljivi kursevi podstakli špekulaciju i doveli da destabilizacije. On se pozvao na kanadske eksperimente u toku 12 godina sa promenljivim kur-

sevima koji su doveli do restrikcije jedne polovine uvoza [73]. Čičin-Šain je istakao da bi špekulacija mogla da se izbegne ako bi preduzeća bila prinuđena da prodaju devize čim ih zarade. Očevidno je da bi kretanje kapitala zahtevalo posebnu kontrolu.

Promenljivi kursevi podrazumevaju postojanje deviznog tržišta. Vlada se bojala da bi to moglo da znači ponavljanje neuspeha DOM-a. S druge strane, preduzeća i privredne komore su zahtevale povećane retencione kvote. Stručno javno mnjenje je podržavalo tržište, mada ne za sve valute. Pošto je zemlja imala hronični višak u trgovini sa klirinškim područjem kao celinom i sa većinom pojedinih zemalja klirinškog područja, izgledalo je preporučljivo da se počnu tržišne operacije sa tim valutama [50, str. 34]. To bi značilo promenljive kurseve za oko jednu polovinu deviznog priliva. Sledeća faza bi mogla da se odnosi na konvertibilne valute, a na kraju bi se proglasila spoljna konvertibilnost dinara.

Čičin-Šain je proučavao pozitivne i negativne strane prilaznja punoj konvertibilnosti putem spoljne konvertibilnosti, tj. ispunjavajući član VIII ugovora sa Međunarodnim monetarnim fondom, ili putem unutrašnje liberalizacije. On navodi sledeća tri razloga u korist spoljne konvertibilnosti: (1) dinar može da postane rezervna deviza, što bi značilo beskamatni kredit za jugoslovenski uvoz; (2) zemlje klirinškog područja bi mogle da nađu za shodno da likvidiraju svoje klirinške deficite kako bi nagomilale konvertibilni dinar, i (3) finansijski prestiž Jugoslavije bi se povećao. On smatra, međutim, da ti razlozi nisu naročito ubedljivi. Čak i kad bi imao punu konvertibilnost, dinar se verovatno ne bi držao kao rezervna deviza u znatnim količinama, a budući da su klirinški deficiti strukturni, oni se ne bi izlečili finansijskim merama. S druge strane, spoljna konvertibilnost zahteva znatne rezerve i teže se postiže ukoliko je veći stepen unutrašnje liberalizacije [68, 69]. Liberalizacija bi dovela do manjih zaliha — zalihe su notorno visoke u jugoslovenskoj privredi — što bi značilo znatnu uštedu u devizama i poslovnom kapitalu.

Kasnije u debati stručno mišljenje se okrenulo u pravcu spoljne konvertibilnosti. Ž. Mrkušić je smatrao da u stvari Jugoslavija održava spoljnu konvertibilnost sa zemljama konvertibilnog područja. Ako jugoslovenski trgovci plaćaju stranim izvoznicima njihovom sopstvenom valutom, to je isto kao kad bi oni vršili plaćanja eksterno konvertibilnim dinarom. Zvanično proklamovanje spoljne konvertibilnosti bi dovelo do veće finansijske discipline, većeg uticaja svetskog tržišta na unutrašnje troškove proizvodnje i isto tako do izvesnih deviznih ušteda jer strani izvoznici ne bi insistirali na konvertiranju dinarskog salda odmah u svoju sopstvenu valutu [70]. Ekonomski institut u Zagrebu istakao je da bi spoljna konvertibilnost olakšala multilateralizaciju trgovine sa zemljama SEV-a [41, str. 191].

Kao što je već primećeno, Jugoslavija ne pripada ni jednom od trgovinskih područja u Evropi i politički je nesvrstana. Zbog toga je ona naišla na znatne teškoće u trgovini sa svojim susedima.

Međutim, zašto se ova pozicija slabosti ne bi pretvorila u poziciju snage? Zemlja koja je prošla kroz nerazvijenost, centralno planiranje i tržišnu organizaciju i koja je ekonomski i politički nesvrstana mogla bi možda da postane poželjno ekonomsko stecište za sva tri različita sveta. Ako je to tako, onda je spoljna konvertibilnost svakako jedan od preduslova da posrednička uloga jugoslovenskog tržišta postane privlačna za njene partnere sa zapada, istoka i nerazvijenog juga [69, str. 82].

NOVAC, BANKARSTVO I JAVNE FINANSIJE**13. BANKARSTVO I MONETARNA POLITIKA**

Mnogo se eksperimentisalo u jugoslovenskoj privredi. To se odnosi na područje novca više nego na bilo koje drugo.

Bankarstvo se može organizovati na centralizovani i decentralizovani način. Decentralizacija može da bude (1) regionalna, (2) funkcionalna, ili (3) i jedna i druga. Centralizacija može biti (1) apsolutna, ili (2) parcijalna. Stoga postoje pet mogućih organizacionih rešenja. Sva su ona bila isprobana.

(a) Bankarstvo za centralno planiranu privredu

Prema Institutu za finansije, u socijalističkoj privredi u 1949. godini novac je bio instrument koji su državne vlasti koristile da vrše raspodelu društvenog proizvoda u srazmeri prema radu svakog radnika, da uspostave ekonomske odnose između preduzeća i da vrše kontrolu nad njihovom delatnošću. Novac je takođe bio sredstvo akumulacije i instrument kontrole nad ispunjenjem plana [1, str. 63]. Bankarski sistem je imao da obezbedi novac sa takvim osobinama.

Jugoslavija je od predratnog vremena nasledila izvestan broj privatnih i državnih banaka. Privatne banke bile su eliminisane do 1947. godine, a državne su bile reorganizovane. Narodna banka bila je potomak Srpske narodne banke osnovana 1883. godine. Bivša Državna hipotekarna banka — naslednik državne banke osnovane u Srbiji 1962. godine (Uprava fondova) — nastavila je rad kao Državna investiciona banka. Poljoprivredna banka od 1929. godine nastavila je da funkcioniše na istom području. Takođe je postojala Zanatska banka, a s obzirom na ambicije programa industrijalizacije, smatralo se za korisno da se obrazuje i posebna Industrijska banka.

Rat se još nije bio završio kad je započeo proces osnivanja regionalnih banaka: šest republika — šest republičkih banaka.

Za zemlju koja je težila centralnom planiranju, sve te banke nisu predstavljale celishodan aranžman. U septembru 1946. godine započela je konsolidacija bankarskog sistema. Sve postojeće banke bile su integrisane u Narodnu banku, kojoj su bile poverene kratkoročne transakcije, i Državnu investicionu banku koja je imala da radi sa investicijama i stranim zajmovima. Pored toga što je radila sa kratkoročnim kreditom, Narodna banka je bila emisiona banka, vršila je opšte bankarske i posredničke poslove za vladu i služila kao blagajnik za čitavu privredu. U 1948. godini sistem dve banke izgledao je preterano centralizovan. Pošto su u to vreme mesna preduzeća i poljoprivredne zadruge igrale specijalnu ulogu, osnovano je 89 komunalnih banaka i šest regionalnih državnih banaka za finansiranje poljoprivrednih zadruga. Komunalne banke su bile univerzalne banke: one su finansirale lokalne budžete, davale kratkoročne i dugoročne zajmove, prikupljale uštedevine, kontrolisale ispunjenje plana mesnih preduzeća. Banke su naplaćivale kamatu od 1 odsto što je u stvari bila provizija za njihove usluge. Nije se smatralo za pogodno da se u socijalističkom sistemu naplaćuje kamata kao cena za kapital.

Pošto je mnogo lakše kontrolisati finansijske transakcije koje se vrše preko bankarskih računa nego one koje se vrše u gotovom, već su 1945. godine sva preduzeća i druga pravna lica morala da imaju žiro račune kod banke. Uskoro se oko devet desetina plaćanja vršilo bez upotrebe gotovine. To je bio jedan od trajnih rezultata ranog perioda bankarskog razvoja. Plaćanja preko bankarskih računa se razvilo u jedinstveni sistem unutrašnjih plaćanja, usmerenog kroz mesne filijale Narodne banke. On je obuhvatio sve banke, pošte, preduzeća, državne fondove i znatan deo privatnog sektora, povezao je sve monetarne tokove privrede u jedan jedinstveni skladni sistem [2, str. 366].

U mnogim aspektima početni jugoslovenski monetarni sistem je bio kopija sovjetskog modela. To se naročito odnosi na tri instrumenta novčane kontrole: planiranje kredita, distribuciju gotovine (kaseni plan) i automatsko naplaćivanje faktura.

Planiranje kredita je jedini instrument koji je nadživeo administrativnu fazu. Do 1950. godine planiranje kredita je značilo prosto sabiranje kreditnih potreba pojedinih preduzeća. To su radili organi planiranja. Banka je imala da izvrši te planove na jedan rutinski način. Kasnije su se kreditni planovi pretvorili u kreditne bilanse, što je značilo da su potrebe bile usklađene sa sredstvima. Banke su postale odgovorne za sastavljanje kreditnih bilansa. [3, str. 172]. Planirani iznos kredita za pojedina preduzeća dobio se podelom proizvodnog zadatka na individualne koeficijente obrtara a zatim oduzimajući poslovni fond preduzeća [2, str. 366].

Glavna svrha kasenih planova bila je da se kontrolišu prihodi (pre svega u trgovini na malo, ugostiteljstvu i putničkom transportu) i izdaci (u glavnom za lične dohotke i isplate seljacima) koji se vrše u gotovini [4, str. 145-146]. Kaseni plan se izrađivao za teritorijalne jedinice i za posebne novčane tokove

i tako je davao korisne informacije o prihodima i rashodima stanovništva i o raznim kanalima kojima je novac kružio u privredi. Ali to je bio dosta krut instrument koji se nije mogao mnogo koristiti izvan centralnog planiranja i stoga je bio napušten 1951. godine.

Da bi se povećala finansijska disciplina, preduzećima je bilo zabranjeno da daju jedno drugom finansijske kredite. Automatsko naplaćivanje faktura je služilo istoj svrsi. Banka bi automatski odobrila prodavčev račun čim je roba isporučena a zatim bi razdužila kupčev račun. Na taj način, nije se moglo praktikovati uzajamno kreditiranje. Plaćanja su vršena bez teškoća. Ako na kupčevom računu nije bilo novca, automatski se pružao kredit. To je, naravno, značilo da su se krediti davali preko granica postavljenih kreditnim planom. Isprva takva pitanja nisu suviše zabrinjavala planere; važni su bili fizički ciljevi a ne novčani tokovi. Druge posledice su bile već više zabrinjavajuće. Ukupni obim kredita zavisio je više od dužnika nego od banaka. Neophodna disciplina je bila dovedena u pitanje. Prodavci se nisu brinuli da li su njihovi kupci likvidni i takođe su imali običaj da ne obraćaju dovoljnu pažnju na rokove isporuka, asortiman i kvalitet robe. Kupcima nije smetalo da prikupljaju suvišne zalihe. Posle izvesnog vremena nehajni kupci su bili stavljeni na »crne liste«, njihovi bankarski računi su bili blokirani i u mnogim slučajevima bili su izvođeni pred sud. Mehanizam automatskog plaćanja je prestao da funkcioniše i 1951. godine bio je zamenjen slobodnim ugovaranjem među trgovinskim partnerima [5, str. 21].

(b) Učenje kroz praksu

Koji bankarski sistem odgovara samoupravnoj privredi? Centralizovan ili decentralizovan? Oko toga su se vodile žive diskusije. E. Neuberger je proučio glavne argumente u prilog jedne ili druge alternative [6]. Bez obzira koliko su ti argumenti sami po sebi mogli da budu na mestu, vlada je odlučila da ne reskira ništa. Niko nije mogao da bude siguran kako će se ponašati preduzeća pod radničkom upravom. Izgledalo je preporučljivo da decentralizacija na tržištu za robu i usluge bude praćena strogom centralizacijom u finansijskoj sferi. Svi drugi instrumenti kontrole — primetio je J. Pokorn — imali su da se zamene kontrolom i nadzorom banke [7]. U martu 1952. godine Komunalne banke su prestale da postoje a druge banke su se spojile sa Narodnom bankom u jednu jedinstvenu džinovsku banku sa 550 filijala i 16.000 službenika.

Da bi se kontrola učinila što efikasnijom, poslovni fond preduzeća je bio prenesen na banku. Preduzeća su imala da plaćaju izvesnu kamatu koja je imala za cilj da ih podstakne da štede kreditni novac.

Kratkoročna kamatna stopa se diferencirala prema brzini obrta sredstava i kretala od 2 odsto za proizvodnju nafte i poljoprivredu do 7 odsto za električne centrale. Ovaj raspon je smanjen

na 5 do 7 odsto 1953. godine. On je ponovo povećan 1954. godine a stope su se diferencirale na nešto različit način (za razne vrste kredita). Eksperimentisanje sa kamatnim stopama se produžilo i kasnije, i 1956. bilo je 25 kategorija aktivnih kamatnih stopa [5, str. 183].

Tzv. »društveno knjigovodstvo« predstavljalo je jedan trajni rezultat reforme od 1952. godine. Banka je uspostavila specijalna konta — isprva ukupno 13 — za sve važne transakcije svakog preduzeća. Sve promene koje su se dešavale na tekućim računima preduzeća bile su knjižene ovde. Na taj način (1) banka i vlada su imale najnovije informacije, (2) banka je bila u stanju da vrši strogu kontrolu; ona je mogla da obustavi svaku nepravilnu isplatu, što je naročito bilo važno u odnosu na lične dohotke; (3) banka je kontrolisala ispunjavanje poreskih i drugih obaveza preduzeća prema državi. Ovaj sistem je kasnije bio uprošćen, broj posebnih računa se postepeno smanjio i banka je počela više da se oslanja na kvartalne knjigovodstvene izvode preduzeća. Ovaj zadatak je postao čisto rutinski uvođenjem standardizovanog knjigovodstva koje je bilo obavezno za sva preduzeća. Godine 1959. društveno knjigovodstvo sa svojim sistemom žiro računa za čitavu privredu bilo je odvojeno od Narodne banke i pretvoreno u nezavisnu društvenu službu. Uz pomoć računara ova služba je postala veoma efikasna. Nešto kasnije se pokazalo da monopol SDK na platni promet ne sprečava preduzeća da čuvaju svoja finansijska sredstva kod banaka koje ona izaberu. Danas svako pravno lice koje stiče dohodak ima žiro račun kod Službe društvenog knjigovodstva (i plaća proviziju) dok u isto vreme ima tekući račun kod druge banke (i prima kamatu na pologe).

Jedan od važnih problema koji je imala da reši sveobuhvatna Narodna banka bio je pravilni postupak prilikom davanja kratkoročnih kredita. U tim danima romantičnog verovanja u mogućnost izmišljanja prostih instrumenata za rešavanje problema — kao što je stopa akumulacije i fondova — koji bi eliminisali samovolju birokratskog aparata, banka je zaposlila nekoliko matematičara i dala im zadatak da izmisle odgovarajuću formulu za pružanje kredita. Godine 1952. objavljena je knjižica sa više takvih formula [8]. One su bile zasnovane na koeficijentima obrta kredita i odnosima prodaja prema troškovima. Pošto su parametri u formuli mogli da se proračunavaju samo kao neka vrsta proseka, uskoro se ispostavilo da su neka preduzeća dobijala više kredita nego što im je trebalo, dok su druga oskudevala u novcu koji im je bio potreban radi održavanja proizvodnje. Ove formule su napuštene i 1953. godine, iznos datog kredita je zavisio od maksimalnog kvartalnog kredita koji je preduzeće koristilo prethodne godine. To je išlo u prilog prošlogodišnjim dužnicima a na štetu dobrim privrednicima i stoga je moralo da se napusti. Ali ideja nekog mehanizma za automatsko obračunavanje kredita nije bila napuštena. U 1954. godini Banka je probala kreditne licitacije. M. Vučković objašnjava da su kreditne licitacije neka vrsta socijalističkog kreditnog tržišta gde su se sastajali ponuda i potražnja novca i od-

ređivali opšte uslove davanja kredita [5, str. 38]. Banka je očekivala da će se manje rentabilna preduzeća uzdržavati od traženja zajmova jer ne bi bila u stanju da podnesu velike kamatne stope. Ispostavilo se upravo da su manje rentabilna ili nerentabilna preduzeća bila spremna da ponude i najviše kamatne stope — čak do 17 odsto — jer su smatrala da je kredit jedino moguće rešenje za njihove probleme. Banka je tada utvrdila marginalnu kamatnu stopu na 7,5 odsto. Ali to je bila negacija čitave zamisli licitacije. Uskoro se kredit pružao automatski svakom preduzeću koje je ispunjavalo formalne uslove licitacije. Pošto su se svi automatski instrumenti pokazali neefikasni, u 1955. godini Banka se vratila na tradicionalnu bankarsku praksu individualnog procenjivanja svake molbe za kredit.

Već 1954. godine utvrđene su bile dve činjenice: (1) novi ekonomski sistem je funkcionisao dobro u celini, ali (2) centralizovanoj banci još mnogo šta je nedostajalo. Čim je to postalo jasno, započela je regionalna i funkcionalna decentralizacija. Jedno od glavnih opravdanja za decentralizaciju bila je društveno-ekonomska neusklađenost između samoupravljanja na robnom tržištu i državnog monopola na finansijskom tržištu. M. Vučković podržava guvernera Narodne banke koji je izjavio da će u decentralizovanom bankarskom sistemu funkcija kredita biti podvrgnuta kontroli društvenog samoupravljanja a ne birokratske uprave [5, str. 86]. Komunalne banke sa svim njihovim različitim aktivnostima su ponovo uspostavljene. Banke su morale da drže rezerve kod Narodne banke do 30 odsto sredstava po viđenju i 100 odsto investicionih sredstava. U toku sledeće tri godine otvorene su još tri specijalizovane savezne banke: jedna spoljnotrgovinska banka, jedna investiciona banka i jedna poljoprivredna banka. Narodna banka je oslobođena investicionih i nekih drugih bankarskih radnji. Svakom bankom upravljao je upravni odbor čiji su članovi delimično naimenovani od organa koji su osnovali banku a delom izabrani od strane bančinog osoblja u srazmeri 2:1.

Pošto su sve ove promene izvršene, izgledalo je celishodno da se preduzećima vrata obrtna sredstva. To je bilo učinjeno 1956. godine i time se sistem stabilizovao zasada. Obrtna sredstva nisu se vraćala besplatno. Preduzeća su imala da plaćaju kamatu od 6 odsto.

(c) Bankarstvo za samoupravnu privredu

Trebalo je da prođe osam godina dok privreda nije naučila kako da operiše sa nekoliko osnovnih finansijskih mehanizama. U finansijskom sistemu još uvek nije postojao adekvatan institucionalni sistem. Trebalo je da prođe još osam godina dok nisu počeli da se naziru obrisi takvog jednog sistema.

Nedostatke bankarskog sistema kakav je bio do 1960. godine ovako je opisao V. Holjevac [11]. Filijale Narodne banke bile su

neefikasne, neimaginativne, angažovane na raspodeli planskog povećanja kredita i na izvršavanju odluka iz centrale. Komunalne banke su pale pod potpunu kontrolu mesnih vlasti koje su često onemogućavale sprovođenje zdrave poslovne politike rentabilnih i sigurnih investicija. Savezna vlada se često neposredno mešala u bankarstvo imobilizirajući neke vrste uloga ili stvarajući deficit koji nije u skladu sa društvenim planom. Da bi se prevazišli ti nedostaci, preduzet je niz reformi. Kao i u periodu posle 1952. godine, reforme su sprovedene u dvogodišnjim intervalima počevši sa 1961. godinom.

Te godine komunalne banke su postale osnovne i univerzalne kreditne institucije. Da bi se odstranio monopolistički uticaj političkih vlasti, dve trećine članova upravnih odbora banaka postavljali su radnički saveti preduzeća koja su se nalazila na teritoriji banke. Zatim se pojavilo osam regionalnih banaka. One su imale da služe kao posrednici između komunalnih banaka — koje su bile obavezne da drže rezervu od 5 odsto kod njihovih odnosnih regionalnih banaka — i Narodne banke. To je bio nesrećni aranžman jer je prouzrokovao raspadanje nacionalnog kreditnog tržišta na šest republičkih tržišta sa različitim poslovnim uslovima, itd. [17, str. 53]. Ova greška je bila ispravljena četiri godine kasnije.

Godine 1962. obrazovana je jedna interesantna nova institucija. Ona se zvala Zajednički rezervni fond preduzeća. Prema D. Dimitrijeviću, zajedničke rezerve su neka vrsta polufinansijskog posrednika. Obrazovane na opštinskom i republičkom nivou, Zajedničke rezerve su davale kredite onim preduzećima koja su imala gubitke, koja nisu konkurentna, nalaze se u finansijskim teškoćama i ne ispunjavaju uslove za redovni bankarski kredit [34, str. 19].

U toku više od jedne decenije jugoslovenska bankarska praksa — i monetarna teorija — održavale su fundamentalnu razliku između finansiranja osnovnih i obrtnih sredstava. To je imalo svog smisla u centralno planiranoj privredi, ali je dovelo do pogrešne politike u tržišnim uslovima. Uvidelo se da obrtna sredstva nisu homogena: ona se sastoje od jednog konstantnog dela koji se može i treba finansirati kao fiksni kapital, i jednog promenljivog dela koji je stvarno svrha kratkoročnih kredita. Godine 1961. preduzeća su konsolidovala fondove osnovnih i obrtnih sredstava u jedinstveni poslovni fond. Celokupna likvidna imovina mogla je da se koristi i za tekuća plaćanja i za investicije.⁹ Da bi se povećala finansijska nezavisnost preduzeća, očekivalo se da ona finansiraju konstantni deo obrtnih sredstava iz svojih sopstvenih fondova i da

⁹ Preduzeća su ipak bila obavezna da pored žiro računa održavaju još pet računa kod Službe društvenog knjigovodstva. Ovi računi (za amortizaciju, nerazdeljeni dohodak, zajedničku potrošnju, i za dve vrste rezervi) održavani su prema posebnim pravilima sa ciljem da se podstaknu preduzeća da se ponašaju poslovno (14). Zasebni računi su naravno smanjivali mogućnost racionalnog korišćenja novca pošto se ovaj nije mogao slobodno prenositi sa jednog računa na drugi. Međutim, postepeno su eliminisani zasebni računi.

se oslanjaju na bankarske kredite samo za promenljivi deo. Ali to nije bilo dovoljno za jednu potpunu kreditnu politiku.

Sledeći se problem postavljao pred rukovodioce: kako uobličiti jednu elastičnu kreditnu politiku sa minimumom administrativnih alokacija u uslovima nepostojanja tržišta novca i kapitala. Oni su odlučili da se posluže tzv. kvalitativnom kontrolom koja je imala da reguliše potražnju za kreditima. Ta nova politika bila je uvedena 1963. godine i jedan od njenih tvoraca, N. Miljanić, guverner Narodne banke, detaljno ju je objasnio u knjizi koju je objavio godinu dana kasnije [17]. Prema Miljaniću, finalna potrošnja treba da se finansira iz stvorenog dohotka. To znači da obrazovanje zaliha treba da se finansira od akumulacije. Deficit u državnom budžetu mogao bi da se upotrebi kao izvor novog novca, ali to nije poželjno jer u odsustvu novčanog tržišta, raspodela takvog novca vrši se neuredno i ne može se kontrolisati. Miljanić čak insistira na tome da se Savezni budžet u svakom slučaju uravnoteži [17, str. 31]. Ovakav zahtev, mada se ne može braniti teoretskim postavkama, ima u praksi izvesna opravdanja s obzirom na ponekad gotovo neodgovorno deficitno finansiranje državnih organa. U zvaničnom dokumentu Narodne banke dodaje se da je u slučaju recesije bolje da se poveća (selektivno) količina novca nego da se ide na budžetski deficit [25, str. 28]. Pošto u jugoslovenskoj privredi ne postoji kejnzijska zamka likvidnosti, ovo je tvrđenje sasvim na mestu.

Novi novac trebalo bi da se koristi u prvom redu za finansiranje prometa robe. Stoga se kredit daje na bazi nekog dokaza (fakture, menice) da je roba prodana (od strane proizvođača) ili kupljena (od strane trgovca). Kredit se ne može davati za prodaju krajnjim potrošačima (državi, investitorima, potrošačima). Izuzetno od tog pravila i na osnovu posebne procene od strane banke krediti se mogu takođe davati za sezonske zalihe i zalihe koje se nagomilavaju zbog okolnosti izvan moći preduzeća. (U stvari kredit za zalihe, ne samo da nije bio izuzetak već je tako reći dostigao nivo kredita za promet robe) [17, str. 72]. Pored ove prve kategorije kredita, koja stvara neku vrstu neutralnog novca, krediti mogu takođe da igraju aktivnu ulogu u podržavanju proizvodnje. To su krediti za specifične poduhvate, uglavnom za izvoz, poljoprivrednu proizvodnju i plasman. Miljanić je takođe zapazio i jednu teškoću u svom sistemu. Poslovne operacije zahtevaju da preduzeće uvek ima na raspolaganju izvestan iznos novca. Taj novac je deo stalnih obrtnih sredstava ali pošto je novac, ne bi trebalo da se finansira iz dohotka. S druge strane, ako se finansira kreditima, oni očevdno ne mogu biti kratkoročni. Miljanić smatra da bi »revolving« krediti mogli da budu rešenje [17, str. 88].

Ovaj sistem je trajao četiri godine i doneo dobre rezultate. Preduzeća su unapred znala kakve uslove treba da ispune da bi dobila kredit od banke. Komunalne banke su znale da će dobiti kredit od Narodne banke ako ispune propisane uslove. Ali je taj sistem imao i svojih slabosti. B. Mijović, jedan od direktora Na-

rodne banke, ističe da kvalitativna kontrola (uslovi, svrha, trajanje i vrste kredita) ne bi mogla sasvim da postigne cilj kvantitativnog regulisanja izdavanja novca. Narodna banka je morala prestatu da izdaje detaljne i obimne instrukcije koje su postale veoma glomazne. Pošto se svi praktični slučajevi nisu mogli predvideti i regulisati unapred, rešavanje graničnih slučajeva je dovelo do znatnih teškoća. Česte institucionalne promene u privredi stvarale su dopunske teškoće [18, str. 73 i 112]. Već 1967. godine kreditni sistem je bio sazreo za novu reformu. Ovog puta glavni predmet monetarne kontrole bilo je izdavanje a ne traženje kredita. Selektivna kontrola je bila usklađena u okviru jednog sistema kvantitativnog usmeravanja.

Tri tipa kredita — investicioni, poslovni i potrošački — bili su osnov za donošenje zakona kojim se uspostavljaju tri tipa banaka: investicione banke za finansiranje osnovnih sredstava i stalnih obtnih sredstava, komercijalne banke za izdavanje kratkoročnih kredita, i štedionice koje rade sa potrošačkim kreditima. Na tabeli 1 prikazane su najnovije organizacione izmene [16, str. 78].

Tabela 13,1

Banke u Jugoslaviji

Novembar 1964.		Juni 1967.	
Vrsta banke	broj	Vrsta banke	broj
Komunalne banke	206	Komercijalne banke	61
Republičke investicione banke	8	Mešovite banke	39
Specijalizovane savezne banke	3	Investicione banke	11
Ukupno	217	Ukupno	111

Organizacione izmene odražavaju promenu politike. (1) Savezne, republičke i komunalne banke su nestale. Sve banke u načelu mogu da obavljaju poslove na čitavoj teritoriji zemlje. Do ove deteritorijalizacije je došlo posle čestih žalbi zbog uskog lokalizma i nezdravih političkih pritisaka od strane mesnih i republičkih vlasti. (2) Tržišna orijentacija banaka dovela je do procesa koncentracije kojim je prepolovljen ukupan broj banaka u toku svega tri godine. Do kraja 1968. godine broj banaka je još smanjen na 74. Ovaj broj treba uporediti sa 700 privatnih banaka pre rata. Ali najvažnija je bila (3) promena u osnivanju i upravljanju bankama. Tu je najzad nađeno rešenje koje je bilo dosledno sa organizacijom ostalog dela privrede.

Banku sada osnivaju preduzeća i društveno-političke zajednice (savezne, republičke i opštinske) kao ravnopravni partneri. Da bi bila nezavisna poslovna preduzeća, banke imaju svoj sopstveni kapital koji se zove kreditni fond. Osnivači ulažu svoj kapi-

tal u kreditni fond banke i postaju akcionari. Potrebno je da se nađu najmanje 25 osnivača za jednu banku kako bi se sačuvala suštinski servisna funkcija banke. Bankom upravljaju preduzeća i društveno-političke zajednice u srazmeri sa iznosom kapitala koji su investirale u kreditni fond. Akcionari imaju pravo na dividende u zavisnosti od poslovnog uspeha. Te dividende se ne mogu raspodeliti kao lični dohoci već se mogu koristiti samo za formiranje kapitala. Da bi se sprečila monopolizacija, nijedan akcionar ne može imati više od 10 odsto ukupnog broja glasova u skupštini banke bez obzira koliki je iznos kapitala uložen. Isto tako nijednom preduzeću ili društveno-političkoj zajednici se ne može uskratiti pravo da ulažu u jednu određenu banku i da učestvuju u njenom upravljanju. Skupština banke se sastoji od ulagača i predstavnika kolektiva banke. Ona postavlja izvršni odbor, direktora i njegovog zamenika. Izvršni odbor sprovodi opštu poslovnu politiku banke. Kreditni odbor rešava pojedinačne molbe za kredit izuzev u nekim posebnim slučajevima. Da bi se obezbedilo objektivno i stručno poslovno procenjivanje molbi, kreditni odbor je sastavljen od bankarskih stručnjaka. Nameštenici banke imaju svoja samoupravna tela koja rukovode raspodelom ličnih dohoda, korišćenjem raznih fondova, kadrovskim pitanjima itd., a preko predstavnika u izvršnom odboru i skupštini učestvuju u upravljanju bankom.

Pošto je obrazovana mreža komercijalnih banaka, Narodna banka je prekinula svoje direktne poslovne kontakte sa preduzećima i postala je centralna banka u tradicionalnom smislu reči.¹⁰⁾ U svojoj funkciji usmeravanja novčanih tokova u 1961. godini Narodna banka je imala na raspolaganju sledeće instrumente [12, str. 95—104]:

1. Emisija novca
2. Prodaja deviza
3. Utvrđivanje uslova za davanje kratkoročnih kredita od strane komunalnih banaka
4. Zakonski obavezne rezerve komunalnih (kasnije komercijalnih) banaka kod Narodne banke. Gornja granica bila je utvrđena na 35 odsto odgovarajućih uloga
5. Granice-kamatnih stopa (u praksi 8 do 12 odsto)
6. Ograničavanje u korišćenju nekih vrsta uloga. Ovaj instrument se koristio često i bezobzirno, što je mnogo ljutilo vlasnike fondova. I. Perišin je istakao da su u periodu 1954—1962., između 34 i 45 odsto ukupnih uloga bili na taj način blokirani [13].
7. Specijalni krediti koje Narodna banka daje drugim bankama. Ti krediti su korišćeni za finansiranje otprilike jedne polovine svih kratkoročnih kredita koje komercijalne banke daju svojim klijentima

¹⁰⁾ E. Neuberger je proučio ulogu centralnih banaka u okviru tri tipa ekonomskih sistema, jedan od kojih je bio jugoslovenski sistem pre 1961. godine (9).

8. Politika potrošačkih kredita

9. Konsultacije i preporuke.

U poređenju sa tradicionalnim bankarstvom, neki od navedenih poslova izgledaju suvišni, ali jedan važan element nedostaje: nema mesta za tzv. politiku otvorenog tržišta pošto (bar za sada) nema obveznica. Instrument broj 7 obavlja taj posao. Novi novac se stvara specijalnim kreditima i obezbeđuje se likvidnost komercijalnih banaka. Ako banka želi da smanji preteranu likvidnost (da bi izbegla plaćanje pasivne kamate), ona može to da učini otplaćivanjem svog kredita Narodnoj banci.

Kao što je već pomenuto, reformom od 1967. godine kontrola traženja kredita je smanjena kontrolom davanja kredita, i stoga je funkcija Narodne banke morala da se uskladi na odgovarajući način. Instrumenti 3 i 6 bili su napušteni a postojeći iznos specijalnih kredita više se nije mogao povećavati. Dodato je nekoliko novih instrumenta:

10. Reeskontni kredit, koji se upotrebljava kao instrument globalne i selektivne kontrole. On iznosi oko 12 odsto svih komercijalnih kredita. Da bi stekla pravo na ovu vrstu kredita, komercijalna banka mora da ispuni dva uslova: (a) njena ukupna dugovanja kod Narodne banke ne smeju da budu veća nego njeni ulozi po viđenju; (b) najmanje jedna polovina kratkoročnih kredita mora da se sastoji od kredita sa rokom otplate manjim od tri meseca. Uslov (b) je specijalni tip zahteva za likvidnošću stvorenog za jugoslovenske uslove gde postoji ogroman pritisak na izvore kratkoročnih kredita za investicione zajmove.

11. Eskontna stopa.

12. Kvantitativno ograničenje kredita kao izvanredna mera.

Ovo je impresivan arsenal oruđa koje, ako se nepravilno upotrebljava, može da nanese znatnu štetu. U odeljku (e) videćemo kako se to može desiti.

U 1967. godini u okviru Udruženja banaka formirano je svakodnevno tržište kao svojstvena berza za ponudu i potraživanje kratkoročnog kapitala. U nuždi banke mogu da dobiju kredit za period od manje od 15 dana [16, str. 81]. U vreme pisanja ovih redova Savezna skupština je usvojila paket finansijskih zakona kojima se između ostalog predviđa da se ulozi u kreditnom fondu jedne banke mogu prodati poslovnoj javnosti ali ne društveno-političkim zajednicama ili samim bankama. Ova dva događaja mogu se smatrati počecima berze — ali naravno, na jugoslovenski način.

Ovaj odeljak treba završiti osvrtom na monetarno planiranje. Na bazi pouzdanih i najnovijih informacija od SDK, uspostavljen je jedan moderni sistem računa finansijskih tokova. Od 1967. godine ovaj sistem se takođe koristi za godišnje i mesečno monetarno planiranje, umesto staromodnih kreditnih bilansa. Njegov autor, D. Dimtrijević, dao je tehničko objašnjenje metoda koji se koriste u tom sistemu [26].

(d) Finansiranje investicija

Količina stručne literature o finansiranju investicija je u obrnutoj srazmeri sa nezadovoljstvom zbog stanja stvari na ovom području. Teško je shvatiti zašto je to tako. Možda je to zato što se ni monetarni teoretičari, ni stručnjaci za fiskalnu politiku, niti pak (uglavnom fizički) planeri ne osećaju nadležni za to pitanje. U svakom slučaju finansiranje investicija je već odavno jedna od slabih tačaka u ekonomskoj politici, pa ipak dosad nije preduzeto ozbiljno proučavanje tog problema. Stoga ću organizirati izlaganje na opisivanje stvarnog stanja.

Formiranje kapitala može se finansirati fiskalnim sredstvima, tj. iz oporezivanja, ili iz sopstvenih fondova preduzeća, bankarskim kreditima ili putem raznovrsnih obveznica. U Jugoslaviji su se otprilike po tom redu isprobavale razne vrste finansiranja investicija.

Početkom 1945. godine vlada je obrazovala Fond za Rekonstrukciju čija su se sredstva sastojala od konfiskovanih ratnih profita¹¹⁾ i od prodaje robe koju je isporučivala UNRRA. Uskoro su otpisani zajmovi koje je dao Fond i formiranje kapitala se finansiralo na budžetski način, tipičan za centralno planiranu privredu. Investiciona sredstva su se raspoređivala prema planu i davala preduzećima iz budžeta besplatno. Preduzeća nisu smela da prodaju osnovna sredstva, ona su mogla samo da ih prenesu na druga preduzeća dobivši prvo dozvolu za to. Pošto je država bila jedini vlasnik kapitala a cene u svakom slučaju nisu igrale veliku ulogu, ovaj aranžman je bio dosledan sa sistemom uopšte.

Prelomna 1952. godina je najavila važne promene. Savezni budžet kao izvor investicionih sredstava zamenjen je Fondom za osnovnu kapitalnu izgradnju. Investiciona sredstva su se još uvek davala bez obaveze plaćanja, ali je stvaranje Fonda dovelo do podele budžeta na dva zasebna dela: jedan se odnosio na administrativne izdatke a drugi se sastojao od raznih investicionih i intervencionih fondova. To je i ostala stalna karakteristika jugoslovenskog budžeta.

U 1952. godini savezna vlada je skoncentrisala skoro sva investiciona sredstva u ovaj Fond. To je imalo za cilj da se dobije u vremenu radi pripreme sveobuhvatnije reforme. Već su sledeće godine obrazovani fondovi za kreditiranje investicionih delatnosti. Preduzeća su uspostavila svoje sopstvene investicione fondove finansirane dohotkom koji im je bio ostavljen planom. Obe ove mere su dovele do znatne decentralizacije finansiranja investicija. Ovaj sistem je stekao trajni oblik 1954. godine kad su bili obrazovani društveni investicioni fondovi na svim nivoima, saveznom, republičkom, sreskom i opštinskom. Od onda pa do najnovijih reformi, društveni investicioni fondovi su davali zajmove

¹¹⁾ U sličnim uslovima posle prvog svetskog rata, vlada je imala velike teškoće u zavedenju poreza na ratne profite i jednom kad je taj zakon bio usvojen, on se nije mogao sprovesti (35, str. 168—82).

preduzećima, dok su se investicije u neprivrednom sektoru (za škole, bolnice, državne zavode itd.) i dalje finansirale iz državnog budžeta. Obrazovanje društvenih investicionih fondova — koji su imali tendenciju da se sa vremenom umnožavaju — imalo je interesantnih posledica. Pošto su svi nivoi vlade bili pod stalnim teškim pritiskom da investiraju, a fondovi su bili odvojeni od budžeta, njihova sredstva su često bila daleko veća nego što je bilo predviđeno društvenim planom. U periodu 1955—1960. obim investicija je za 20 odsto premašio cilj utvrđen društvenim planom [19, str. 2157].

Reforma od 1954. godine donela je dve druge važne novine. Jedna od njih sastojala se u prenošenju osnovnih sredstava na preduzeća. Za privilegiju korišćenja društvenog kapitala, ona su imala da plaćaju kamatu od 6 odsto, koja je 1965. godine bila snižena na 4 odsto. Kamata je morala da se plaća na kapital bez obzira na izvor finansiranja. Ova kamata kao i otplate zajmova sačinjavale su sredstva opšteg investicionog fonda kojim je rukovala savezna vlada. Kamatna stopa na društveni kapital se diferencirala već prema ciljevima politike cena i prema kapitalnoj intenzivnosti određenih grupa industrija. Njen raspon je bio od blizu nule za poljoprivredu do jedan odsto za energetiku i proizvodnju uglja, dva odsto za saobraćaj, četiri odsto za crnu metalurgiju, i šest odsto za većinu drugih industrija. Na taj način je teret kamate, kao postotka neto produkta, bio ravnomernije raspodeljen među raznim industrijskim grupama. Prosečna kamatna stopa je 1961. godine i 1966. godine iznosila 2,8 odsto odnosno 1,3 odsto u odnosu na kapital i 3,8 odsto odnosno 2,4 odsto u odnosu na neto proizvod [20, str. 23].

Druga novina se odnosi na investicione licitacije. Postoje četiri vrste odluka o raspodeli investicija: 1) iznos ukupnih investicija, 2) raspodela investicionih ulaganja među sektorima privrede, 3) raspodela među firmama unutar jednog sektora i 4) tehnološke varijante u jednom preduzeću [21, str. 103].

Ovu poslednju odluku donosi preduzeće, a prve dve su utvrđene planom. Pošto su utvrđeni prioriteta a investicije raspodeljene na razne grupe industrija, raspodela među preduzećima može se vršiti licitacijom. To je stara ideja iz udžbenika. U raznim tekstovima o socijalističkoj ekonomici sa neoklasičnom pozadinom mogu se naći ovakve vrste konstatacija: »U načelu molioći se klasifikuju prema visini kamatne stope koju nude i ako dvojica ponude istu stopu, prednost se daje onome koji nudi kraći rok otplate. Banka bi išla po redu dok se ne bi iscrpeo iznos određen za ovu licitaciju, ili kategoriju u okviru licitacija, a svako bi onda plaćao onu kamatnu stopu koju bi ponudio prvi intramarginalni molilac.« Ovo u stvari nije izmišljen citat već E. Neubergerov opis stvarnih investicionih licitacija u Jugoslaviji [21, str. 93]. Teoretski, naravno, ovaj sistem bi se mogao poboljšati na razne načine. Mogla bi se primeniti diskriminacija cenama da bi se iscedio celokupni neekonomski prihod sadržan u razlici između ponuđene i

isplaćene kamatne stope, ili bi se jedinstvena ponuda mogla zamisliti rasporedom ponuda. Ovaj eksperiment nije bio veoma uspešan u praksi. Uskoro se pokazalo da ta dva kriterijuma cena — kamatna stopa i rok vraćanja — nisu dovoljna. Stoga su dodati i drugi kriteriji: postotni udeo učešća sa sopstvenim sredstvima (diferenciran prema industrijama i kretao se od nule za električnu energiju do 80 odsto za prerađivačku industriju), najkraći rok izgradnje, najniži troškovi po jedinici proizvodnje i regionalni efekti [2, str. 372; 62, str. 220]. Pokazalo se da su sledeći bili glavni nedostaci licitacija. Potrebno je i dosta vremena i dosta troškova da se pripremi molba za kredit. Licitacije se vrše u širokim rasponima vremena koji mogu i da ne odgovaraju potrebi preduzeća za investicionim fondovima. Kao i u slučaju kreditnih licitacija, preduzeća su bila spremna da ponude visoke kamatne stope samo da bi obezbedila zajam. Ona se nisu mnogo brinula o budućim otplatama jer je tradicija besplatnog društvenog kapitala još uvek bila veoma živa i jer je izgledalo očevidno da se nijedna veća fabrika ne može zatvoriti »tek zato što se ne može vratiti zajam«. Stoga su vlasti zadužene za društvene investicione fondove morale da veoma pažljivo ispituju svaki slučaj, kao što bi učinile čak i bez licitacija. Prema Neubergerovim procenama, najviše jedna trećina svih investicija se dodeljivala putem licitacija. U takvim okolnostima licitacije su postepeno prerasle u staromodnu administrativnu distribuciju investicija iz državnih fondova.

Licitacije su pretrpele neuspeh. Merila koja su se koristila za dodeljivanje investicija iz društvenih investicionih fondova nisu bila veoma transparentna — još jedan razlog za nedostatak analitičke literature — i uvek su bila pod jakim uticajem političkih obzira. Kao rezultat toga pojavile su se »političke fabrike«. Svi važni investicioni projekti su uspeli nekako da se pomnože šest puta, po jedan za svaku republiku. Osim toga, društveni investicioni fondovi su apsorbovali dve trećine ukupnih investicionih sredstava i — zbog zahteva za učešćem — direktno su kontrolisali još i veći udeo ukupnih investicija. Neefikasnost i birokratska kontrola nisu bili sasvim u skladu sa samoupravnim težnjama privrede. Preduzeća su zahtevala povećanje svog učešća u finansiranju investicija. Podaci o stvarnom razvoju u karakterističnim godinama dati su u tabeli 2.

Znatno udeo investicionog novca u društvenom investicionom fondu dobio se putem poreza. Kad su 1962. godine ti »doprinosi društvenom investicionom fondu« bili povišeni za 50 odsto [15], nastala je opšta povika protiv »eksproprijacije«. Zahtevalo se da se ukine »državni kapital«. Dve godine kasnije ukinuti su doprinosi društvenim investicionim fondovima, a sredstva su vraćena u bankarske kreditne fondove. Zbog toga su se bankarski investicioni zajmovi tako naglo povećali 1964. godine. Polazno načelo reforme od 1965. godine bilo je da se ostavi na raspolaganju preduzeća veći udeo njihove akumulacije i na taj način da se ograniči uloga društveno-političkih zajednica u investicionim odlukama [22, str. 3222]. Otišlo se suviše daleko u pravcu decentralizacije

Tabela 13.2

Sastav investicija u osnovnim sredstvima prema izvoru finansiranja
(isključujući privatne investicije)

	1948.	1951.	1952.	1953.	1954.	1955.	1960.	1962.	1964.	1966.	1968.
Društveni fondovi i budžeti	99	98	98	87	74	64	52	59	36	16	16
Federacija	60	50	95	71	50	47	37	30	7	6	9
Republike	27	41	2	11	12	9	7	9	8	3	3
Opštine i srezovi	12	7	1	5	12	8	18	20	21	7	4
Radne organizacije	1	2	2	13	26	35	37	38	32	46	37
Privreda	1	2	2	13	26	27	31	30	26	39	31
Neprivreda	—	—	—	—	—	8	6	8	6	7	6
Banke	—	—	—	—	—	1	1	3	32	39	47

Izvori: 1948—1955., Jugoslovenski pregled, 15/1963., str. 2167
1960—1968., Statistički bilten SDK, 3/1969., str. 68—69

jer se tražilo da se čak i krupni kapitalno-intenzivni projekti (energetika, saobraćaj) takođe finansiraju iz kapitala koncentrisanog u bankama.

Uloga federacije u investicijama svedena je na rukovanje fondom za nerazvijena područja iz koga se svake godine davalo nerazvijenim oblastima blizu dva odsto nacionalnog dohotka u vidu investicionih fondova. Takođe su se znatno smanjili republički i opštinski fondovi. No s izuzetkom kratkotrajnog povećanja odmah posle reforme, učešće preduzeća je stagniralo. Kao što pokazuje tabela 2, desilo se to da su federacija i banke prosto zamenili mesta u finansiranju investicija.

U uslovima hroničnog viška potražnje za investicionim sredstvima, banke su lako mogle da zauzmu dominantnu ulogu. Ukupan iznos redovne i kaznene kamate mogao je da se popne čak i na 18 odsto. Prva recesija — koja se u stvari i desila odmah posle reforme — neizbežno je umanjila investicione fondove preduzeća i učinila ih još zavisnijim od banaka. D. Vojnić ističe da su u 1968. godini otplate bankarskih zajmova iznosile 111 odsto čiste dobiti preduzeća [23, str. 89].

Sa skoro jednom polovinom investicionih sredstava pod svojom kontrolom banke su se učvrstile kao dominantna snaga na investicionom tržištu. Šta treba da se učini da bi se očuvala nezavisnost preduzeća? Odgovor svakako nije prost. Sadašnja diskusija se uglavnom vodi oko mogućih poboljšanja tržišta kapitala. U 1963. godini državne obveznice postale su prenosive. Godine 1968. pojavile su se prve obveznice preduzeća. U 1969. godini izmišljene su bankarske akcije. Ovaj autor je predložio da se uvedu akcije bez prava kontrole [24]. Tržište vrednosnih papira moglo bi da obezbedi bar jedan deo kapitala izvan kontrole banaka. Podsticani su udruživanje sredstava i zajednička ulaganja. Posle ukidanja društvenih investicionih fondova, kamata na društveni kapital je postala obična taksa na kapital koja je oticala u državni budžet. Donesena je politička odluka da se što pre ukine ova taksa na kapital. Sad se predlaže da se ova kamata — u iznosu od oko jedne osmine poslovnih investicija — da preduzećima kao sredstva rezervisana za investicije (tj. tretirala bi se isto kao amortizacioni fondovi). Ne treba se iznenaditi ako se uskoro izvede još jedna reforma u ovom području. Pošto se do izvesne mere adekvatno organizovalo tržište novca, njegov dvojnik, tržište kapitala, sigurno neće još dugo zaostajati.

(e) Monetarna politika

U centralno planiranoj privredi neuravnoteženost tržišta se ogleda u fizičkim nestašicama, a u tržišnoj privredi se vidi u inflaciji. Davnašnja rasprava o pravim uzrocima inflacije ponovno je izbila među jugoslovenskim ekonomistima, naročito posle 1961. godine.

Monetarni teoretičari, ne sasvim neočekivano, videli su izvor svih nevolja u stihijskom povećanju ponude novca. M. Čirović je tvrdio da se privreda prilagođava preteranoj ekspanziji kredita i ponude novca putem povećanja cena robe [27, str. 183]. Slično tome, M. Vučković je smatrao da je inflacija u suštini proizvod preterane potrošnje. Pošto novi novac povlači za sobom novu potražnju koja nije popraćena ponudom, nastaje neuravnoteženost tržišta koja stvara skokove cena. Preterana ekspanzija kratkoročnih kredita je posledica sledeće rđave prakse: kratkorčni krediti se upotrebljavaju (naravno sasvim nepravilno) za dugoročne investicije, za nekurentne zalihe, za pokrivanje gubitaka, za finansiranje budžetskih deficita i za finansiranje poreza na svim nivoima uprave [28, str. 128—29]. Ova poslednja praksa je verovatno jugoslovenski izum na ovom području. Zbog prilično potpune budžetske decentralizacije, lokalna uprava nastoji što više da iscedi svaki mogući dinar iz »svojih« preduzeća. U prvim danima novog ekonomskog sistema opštine su to mogle da čine takvim oporezivanjem koje je ostavljalo preduzeća bez para. Ovu pojavu su opisali Miljanić i Vučković još 1956. godine [29, 3]. Tako su u 1954. godini, u jednoj jedinici godini, opštine uspele da povećaju svoje budžetske prihode za 98 odsto [3, str. 173]. Da bi se odazvala tim patriotskim zahtevima, preduzeća su morala ili da povećaju cene ili da traže kredite, ili i jedno i drugo. Krediti su se davali bez teškoća jer se pravovremeno plaćanje poreza uvek smatralo za prvi prioritet. Pošto se budžetski sistem nešto poboljšao, umanjena je samovolja u oporezivanju, ali kad su bile u nuždi opštine su prosto odlagale plaćanje za robu i usluge koje su kupovale. To čine i danas republike i federacija. Stoga nije čudo da privreda nema mnogo poverenja u svoju upravu i da nastoji da se oslobodi svake »birokratske kontrole«.

Mada je istina da je kredit bio ekscesivan a da ponuda novca nije bila u skladu sa stabilnim cenama, to ne znači da su cene posledica a kredit uzrok inflacionog procesa. Ova hipoteza je bila proverena u Institutu ekonomskih nauka i pokazalo se da ili nije bilo uzročnog odnosa između kredita i cena ili je postajala neznatna negativna korelacija: veći krediti — niže cene. O ovom paradoksu biće još reči nešto kasnije.

Cene se obično određuju promenama u dohocima, i stoga je inflacija u najvećem broju slučajeva inflacija u troškovima. Kao što je već rečeno (u glavi 10), izgleda da su dohoci funkcija kapitalnog intenziteta, tehnološke rente i institucionalnog monopola (banaka, osiguravajućih društava). Povećanje ličnih dohodaka u privilegovanim radnim organizacijama započinjalo je povećanje ličnih dohodaka u čitavoj privredi, a kadgod cene ne mogu da izdrže povećanje troškova, one skaču. A. Bajt dodaje da visoki stepen kontrole cena povećava pritisak viška potražnje na slobodnom delu tržišta, koji onda dovodi do povećanja cena, i da neefikasno planiranje investicija dovodi do neadekvatne strukture proizvodnje zbog čega je u poluzatvorenoj privredi teško uskladiti potražnju [30, 61].

Privredni ciklusi komplikuju stvari još više. U Jugoslaviji se cene formiraju na prilično čudan način. Amortizacija i kamata na društveni kapital predstavljaju fiksne elemente. Plate, kao svuda, ne mogu se menjati naniže. Iz razloga koji su objašnjeni u sledećem poglavlju, svi porezi su povezani sa ličnim dohocima i variraju u srazmeri sa njima. Pošto plaćanje poreza uživa prvenstvo, može se desiti — i dešava se — da se ukupni iznos prikupljenog poreza poveća prilikom najniže tačke depresije. Konačno, otplate zajmova predstavljaju dodatni fiksni element. Stoga, čim nastane malo usporenje u proizvodnji, preduzeću je nemoguće da pokrije troškove i ono mora ili da trpi gubitke ili da — poveća cene.

Prilikom recesije samoupravno preduzeće neće otpustiti radnike. Stoga se proizvodnja nastavlja i nagomilavaju se zalihe. Akumulacija zaliha se finansira iz dobiti i kredita. Kad se ova dva izvora iscrpe, njih će zameniti nedobrovoljni trgovinski krediti i povećanje cena. Sto se tiče inflacionog pritiska, možemo očekivati povećanje cena pri kretanju nadole, a stabilne cene pri kretanju nagore. Ova očekivanja su potvrđena na slici 5.1.

Ova analiza — rezultat istraživanja Instituta ekonomskih nauka — nije bila poznata u vreme kad su nastale monetarne reforme. Tradicionalno gledište na inflaciju da »suviše mnogo novca juri suviše malo robe« bilo je široko prihvaćeno. Smatralo se da je trebalo samo smanjiti ponudu novca pa će se privreda stabilizovati. Pod stabilizacijom se podrazumevala isključivo stabilizacija cena. U programu reforme od 1965. godine čak se i ne spominju ciljevi zaposlenosti. Devizna reforma, članstvo u GATT-u i saradnja sa Monetarnim fondom smatrali su se kao međunarodna obaveza održavanja stabilnog dinara. Dinar se morao održati stabilan po svaku cenu — zadatak koji bi danas teško čak i Torijevska vlada preduzela, ali koji je bio bezazleno započet u privredi koja nije imala pojma šta to može da znači. Politika nestašice novca imala je da bude jedini instrument za postizanje stabilnosti cena. Bilo je sumnji u pogledu preporučljivosti takve politike, ali kritičari su bili ućutkani i ta politika je sprovedena. Ona se pokazala fatalnom. Pošto cene variraju u obratnom smislu u odnosu na ciklus, antiinflaciona monetarna politika je značila anti-anticikličnu politiku, politiku stalne i neposredne destabilizacije.

Kako se kretala monetarna politika za poslednjih osam godina analizirali su V. Holjevac [31] i I. Perišin [32], onedavno guverner Narodne banke. U narednom tekstu ja ću se uglavnom oslanjati na njihov rad i na istraživački rad obavljen u Institutu ekonomskih nauka.

U 1960. godini ciklus je dostigao gornju prekretnicu (vidi sliku 5. 1). To je prošlo nezapaženo, ali su zapažena povećanja cena. Analitički postupak koji se koristi u takvim situacijama sastojao se iz upoređenja između »robnih fondova« (društveni produkt u realnom obliku) i »kupovnih fondova« (lična i opšta potrošnja i investicije u vidu novca) koju je omogućivala dobra i ažurna statistika. Razlika između njih se tumačila kao preterana ponuda

novca. U 1960. godini ta razlika je bila znatna i zahtevala je monetarna ograničenja. Pored toga, u 1961. godini, za vreme recesije, preduzeta je monetarna reforma sa svrhom da unese nešto poslovne discipline. Preduzeća su bila prinuđena da povećaju udeo svojih sopstvenih fondova u ukupnom obrtnom kapitalu koji im je stajao na raspolaganju. Ovaj udeo je podignut sa 7,8 odsto u 1960. godini na 22,4 odsto u 1961. godini; ova se operacija finansirala iz akumulacije, što je značilo manje investicija [15]. Recesija se pogoršala, maloprodajne cene su nastavile da skaču po stopi od 6 do 9 odsto, zalihe su se nagomilavale po stopi od 20 do 25 odsto godišnje, te su vlasti odlučile da zavedu restriktivnu monetarnu politiku. Posledica toga bila je da se jedno preduzeće za drugim našlo u nemogućnosti da izmiri svoje dugove i uzajamna zaduženost se povećavala stopom od oko 50 odsto godišnje. Saveznoj vladi nestao je novac i ona je zatražila veliki kredit kod Narodne banke; ta »besparica« — novi izraz koji je nastao — morala da se leči povećanjem kredita. Sve je to, naravno, uništilo kreditni bilans. Na završetku godine ponuda novca bila je dvaput veća nego što je bilo predviđeno. V. Holjevac se tužio zbog nedostatka novčane discipline i činjenice da je Narodna banka izgubila kontrolu nad proširenjem kredita [31, str. 36]. Ali usled toga ciklični pad je zaustavljen a stopa rasta je povećana.

Kretanje nagore nastavilo se čitave 1963. godine i, pored svog suvišnog (sa stanovišta monetarnog planera) novca u privredi, cene su začudo ostale stabilne; cene industrijskog repromaterijala su porasle za jedan, a maloprodajne za 4 odsto. Već do kraja te godine to kretanje se razvilo u konjunkturu, industrijska proizvodnja se povećavala stopom od 15 do 20 odsto godišnje, a povećavao se i deficit u platnom bilansu. Nekoliko meseci kasnije ciklus je dostigao gornju prekretnu tačku i u drugoj polovini 1964. godine recesija je već bila u punom jeku. Svi simptomi recesije od 1961. godine ponovili su se a isto tako i monetarna politika. U drugoj polovini 1964. godine i početkom 1965., obavezne rezerve su podignute do zakonske granice od 35 odsto, preduzeća su bila prinuđena da koriste akumulaciju za povećanje obrtnog kapitala, investicione banke su morale da upotrebljavaju jednu četvrtinu svojih zajmova za finansiranje obrtnog kapitala, a smanjeni su potrošački krediti. Sve ovo, zajedno sa neredom koji je stvorila reforma cena, umanjili su ukupnu potražnju i porast proizvodnje sa oko 15 odsto u 1964. na oko 4 odsto krajem 1965. godine. Pošto je poreska reforma ostavila saveznu vladu bez novca, ona je morala da pribegne znatnom deficitnom finansiranju, što je opet poremetilo monetarno planiranje. Ali kretanje naniže bilo je zaustavljeno u toku perioda od četiri kvartala, i pojavili su se svi simptomi koji obično karakterišu obrtanje ciklusa nagore. Međutim, ovog puta Narodna banka je imala u rukama jako oruđe i rešila se da ga upotrebi protiv »preterane« likvidnosti.

Iz nekih razloga, koji nisu objašnjeni u dokumentima, Narodna banka je uspostavila pravilo da likvidne rezerve komercijalnih banaka koje se drže kod Narodne banke ne smeju da iznose više

od 6 odsto novčanih uloga po viđenju [32, str. 515]. Te rezerve su iznosile oko 10 odsto u drugoj polovini 1966. godine. Pošto su »kupovni fondovi« bili znatno veći nego »robni fondovi« — što se odražava u povećanjima cena — izgledalo je očevidno da privreda ima suviše mnogo novca. Narodna banka je smanjila svoje specijalne kredite komercijalnim bankama i stavila je apsolutan limit na njihova kreditna poslovanja. Još više su smanjeni potrošački krediti. U 1967. godini izvoz je bio usporen, i stoga je bilo odlučeno da se još više deprimira unutrašnja potražnja kako bi se povećao izvoz. Kao što se moglo očekivati, to izvozu nije mnogo pomoglo — u stvari njegov porast je uskoro pao ispod nule, uprkos selektivnim eksportnim kreditima — ali su likvidne rezerve snižene na 5 odsto, čak i niže nego što je bilo predviđeno.

Kao rezultat ove antiinflacione politike porast proizvodnje je snižen na minus dva odsto, što se nije desilo od informbirovskih dana. Ovaj autor je izračunao da su gubici usled pogrešne monetarne politike iznosili 11 odsto društvenog proizvoda. I. Perišin je konstatovao da je bruto akumulacija snižena sa 43 odsto bruto nacionalnog produkta u 1964. godini na 30 odsto u 1967. godini [32, str. 517]. Nezaposlenost se brzo povećavala. Međutim, stabilnost cena ipak nije bila postignuta, (vidi tabelu 10.1).

Novi sistem regulisanja ponude pokazao se veoma efikasan u reduciranju ponude novca na željeni nivo. Ovaj zaključak je izveden iz gornjeg opisa njegovog praktičnog dejstva, ali se može takođe ilustrovati nizom pokazatelja. Ako obračunamo odnos ponude novca prema 100 dinara transakcija (izraženih kao zbir društvenog proizvoda i mateijalnih troškova) dobijaju se sledeći podaci [33, str. 63]:

1957.	15,3	1963.	19,4
1958.	15,3	1964.	18,3
1959.	14,5	1965.	14,9
1960.	15,1	1966.	12,3
1961.	15,3	1967.	11,4
1962.	18,7	1968.	13,1

U toku tri godine posle 1964. relativna ponuda novca je spala na manje od dve trećine svog prvobitnog nivoa. Moglo bi se pomisliti da to znači samo udvostručavanje brzine prometa novca. Ali to nije tačno; nedostatak bankarskih kredita kompenziran je nedobrovoljnim trgovinskim kreditima. Ovi su iznosili 69 odsto kratkoročnih bankarskih kredita u 1964. godini, 138 odsto u 1967. godini, a do sredine 1969. godine pemašili su bankarske kredite skoro dva puta.

Vredno je zapaziti još jednu činjenicu. Slika 5.1 pokazuje da su se periodi konjunktura u poslovnim ciklusima desili 1960. i 1963. godine, a periodi recesije u 1961. i 1967. godini. Gornja tabela pokazuje jasno u kojoj meri je monetarna politika sinhronizovana sa ciklusima: u periodu konjunktura ponuda novca bila je obilna

dok je u recesiji vođena politika nestašice novca. Prema tome monetarna politika je bila važan destabilizirajući faktor koji je ometao privredu da ne koristi svoje potencijale rasta.

U drugoj polovini 1967. godine došlo je do oživljenja i ubrzani rast se nastavio kroz 1968. do 1969. godine. Cene su se stabilizovale za neko vreme, zalihe smanjile, izvoz povećao u 1969. godini a monetarna politika je imala relativno lak posao da podržava ove povoljne trendove. Ostaje da se vidi da li su monetarne vlasti — i monetarni teoretičari — primili pouku na znanje i da li će biti u stanju da izbegnu iste greške kad ove tendencije budu prestale.

14. JAVNE FINANSIJE I FISKALNA POLITIKA

(a) Budžet za centralno planiranu privredu

U toku prve dve posleratne godine, nova država je nastojala da se izvuče kako ume sa nasleđenim finansijskim sistemom. Opoprezivanje je bilo poboljšano na dva načina. Pre rata značajan izvor prihoda za državni budžet dolazio je od poreza na promet na potrošačku robu. To je predstavljalo veliko opterećenje za siromašnije slojeve stanovništva. Osim toga, progresivnost oporezivanja dohotka bila je blaga (do 32 odsto) a postojalo je nekoliko vrsta poreza za razne izvore prihoda. Na taj način ljudi sa više izvora prihoda — tj. bogatiji ljudi — mogli su lako da izbegnu plaćanje visokog poreza. Prirodno je bilo što je nova revolucionarna vlada izvršila potrebne korekcije. Porez na promet je smanjen (sa 62,8 odsto državnog budžetskog prihoda u 1939/40. godini na 46,5 odsto u 1946. godini), a posebni porezi su bili zamenjeni jedinstvenim porezom koji se primenjivao na celokupni lični dohodak po povećanim stopama [1, str. 25]. Međutim, uskoro se ponovo pojavilo neravnomerno oporezivanje i još 1969. godine B. Jelčić je smatrao da diferencirano poresko opterećenje za isti lični dohodak raznih poreskih obveznika znači negaciju načela proklamovanih i garantovanih zakonom [67, str. 159].

Kad je započeto centralno planiranje 1947. godine, finansijski sistem zemlje morao je da se radikalno izmeni. U starom sistemu državni budžet je finansirao rad javne administracije i neke društvene službe. To je odgovaralo administrativnom karakteru stare države. Nova socijalistička država — prema konstataciji Instituta za finansije [1, str. 16] — deluje kao organizator celokupne privrede. Ciljevi se svake godine razrađuju ekonomskim planom a budžet treba da ih odražava finansijski. Svaki planski organ ima svoj sopstveni budžet koji je sastavni deo opšteg budžeta. Zbir svih finansijskih planova svih ministarstava, tj. svih industrija, predstavlja ankes budžeta. Na taj način, budžet postaje finansijski plan celokupne privrede [1, str. 11; 36, str. 170]. Budžet je iznosio

64 do 83 odsto nacionalnog dohotka [37, str. 126]. Oko jedne polovine budžetskog prihoda se trošilo na investicije.

R. Radovanović navodi četiri principa na kojima se zasnivao takav budžet. (1) Centralizacija svih sredstava jedne društveno-političke zajednice (opštine, sreza, okruga, pokrajine, republike, federacije), u budžetu njihovih uprava. (2) Budžetsko finansiranje svih društvenih delatnosti. Što se tiče poslovnih preduzeća, samo su neto prihoda ulazili u budžet. (3) Koncentracija budžeta svih društveno-političkih zajednica u saveznom budžetu da bi se obezbedilo centralno usmeravanje u izvođenju najvažnijih zadataka. To je poznati princip budžetnog monizma. (4) Kao posledica (3) fondovi se raspodeljuju među raznim organima u skladu sa njihovim priznatim potrebama i bez obzira na njihove budžetske potencijale. Niži organi moraju da izvršavaju opštu politiku a viši organi da obezbeđuju potrebna sredstva. To je imalo najmanje jednu negativnu posledicu.

Niži organi nisu bili zainteresovani da štede sa svojim fondovima. Umesto da nastoje da prošire proizvodnju u svojim teritorijama, oni su povećavali svoje budžetske izdatke i vršili pritisak na više organe da nađu potrebna sredstva [38, str. 1112].

U takvom sistemu porezi su čisto tehnički način usmeravanja bruto dobiti u budžet [39, str. 29]. Cena proizvoda sastoji se iz proizvodnih troškova, dobiti i poreza na promet. Dobit je obično mala stavka i uglavnom se ostavlja preduzeću. Ako je pojedina planirana dobit veća nego prosečna, polovina te ekstra dobiti mora da se unese u budžet višeg administrativnog organa. Planski gubici se pokrivaju iz viših administrativnih budžeta. Ako je postignuta dobit veća nego planirana, polovina razlike se ostavlja preduzeću kao stimulus. Porez na promet služi uravnoteženju administrativno utvrđene cene. Pošto se on primenjuje na svu robu i plaća čim se roba isporuči, on se takođe koristi kao indikator napretka u izvršenju plana.

Da bi se našlo mesta za promenljivi faktor produktivnosti u tako krutoj strukturi cena, izričito se planiralo kao posebna stavka »sniženje pune cene koštanja«. Ovo sniženje se delom uplaćivalo u budžet i na taj način je stvorena prilično neobična nova vrsta poreza. Konačno, razne vrste cena, o kojima se govorilo u poglavlju 10 a, stvarale su tzv. komercijalnu dobit koja se uglavnom utapala u budžet.

U 1949. godini ove četiri stavke su bile (u milijardama dinara): porez na promet 66,6, udeo dobiti 4,6, sniženje pune cene koštanja 3,8, a udeo komercijalne dobiti 13,1 [39, str. 96]. Porez na promet je, naravno, predstavljao najveći deo budžetskog prihoda.

Najveći deo budžetskog prihoda je dolazio iz privrednog sektora. Porez koji je plaćalo stanovništvo postepeno se umanjivao, sa 22,4 odsto od svih prihoda u 1946, na 19,7 odsto u 1952. godini. Stoga je politika oporezivanja stanovništva bila nadahnuta vanporeskim obzirima. Godine 1950. ukinut je porez na prihod stečen u državnom sektoru (i tek 1960. godine on je bio ponovo uveden).

To nije igralo veliku ulogu zbog postojeće uravnilovke. Ali porez na prihod je zadržan za privatni sektor uz prilično oštru progresiju. Za seljake poreske stope su porasle na 70 odsto u 1947. godini i do 90 odsto u 1948. godini, u poređenju sa jedinstvena tri odsto za članove seljačkih radnih zadruga [1, str. 34]. Ova poreska politika je bila nadahnutu idejom klasne borbe i imala za cilj da privoli seljake da stupe u zadrugu.

Politika strogog oporezivanja seljaka i zanatlija nastavila se i kasnije i zbog istih razoga. U poljoprivredi ona je obustavljena posle druge agrarne reforme 1953. godine, kojom je smanjena maksimalna veličina poljoprivrednih imanja na deset hektara i time isključena mogućnost kapitalističkog razvoja. Godine 1954. uvedeno je oporezivanje na bazi katastarskog prihoda*, a poreska stopa je snižena. Obe ove mere su se pokazale stimulativnim. Interesantno je primetiti da R. Radovanović gleda na porez na katastarski prihod kao instrument sa zadatkom da zameni obavezni otкуп, obezbeđujući u isto vreme da će se proizvesti određeni minimum prinosa [44, str. 91]. Takođe nije postojala mogućnost kapitalističkog razvoja ni u zanatstvu, jer zanatlije ne mogu da upošljavaju više od pet radnika. Međutim, javno mnjenje je smatralo da je privatna privreda nešto loše i nepoželjno. Poreske stope su osetno snižene tek 1963. godine [62, str. 33]. Politika pritiska nastavila se sve do diskusija o vlasništvu u 1967. godini analiziranih u glavi 9. U međuvremenu znatno je smanjen broj zanatskih radnji, što je dovelo do ekonomskih teškoća.

(b) Eksperimentisanje porezima

Posle Francuske revolucije 1789. godine — primetio je J. Lovčević — Konstituenta je ukinula porez i zamenila ga doprinosima. Posle Jugoslovenske revolucije u Zakonu o porezima usvojenom 1946. godine kaže se da je porez »doprinos... koji se daje državi za ekonomski razvoj, kulturni napredak... i za održavanje državnog aparata« [40, str. 34]. Uprkos protestima stručnjaka za javne finansije**, izraz je ostao. Od 1952. godine preduzeća plaćaju doprinose (pri čemu je porez na promet izuzetak) a pojedinci poreze. Na neki način doprinosi proističu iz društvene imovine a porezi iz privatne imovine. Posle poreske reforme od 1965. godine doprinosi su postali sinonim za direktni porez ili porez na lični dohodak a izraz porez se upotrebljava za razne oblike poreza na promet ili poreza na imovinu. Zbrka oko termina nije mnogo važna, ali je nedostatak stručne spreme u stvaranju odgovarajućeg poreskog sistema bio i te kako važan. U periodu 1952—1965. pore-

* Katastarski prihod je vrednost prosečnog prinosa jedne određene kategorije zemljišta pri prosečnim vremenskim uslovima i prosečnom načinu obrade zemlje.

** U fiskalnoj teoriji razlikuju se porezi, doprinosi i takse. Porez je obavezno plaćanje u načelu ni za kakvu specifičnu uslugu. Doprinos predstavlja plaćanje za specifičnu uslugu i u principu pokriva troškove. Taksa je plaćanje za specifičnu uslugu na inicijativu platioca, ali ne mora da ima veze sa stvarnim troškom.

ski sistem je bio pet puta manjan sa očevitim posledicama što se tiče bar efikasnosti u poslovanju.

U godini 1952—1953. sistem stopa amortizacija i fondova — o čijoj racionalnosti se diskutovalo u glavi 11 — predodredio je sistem oporezivanja. Društveni doprinos se plaćao državi iz akumulacije i fondova dobivenih primenom jedne stope, propisane društvenim planom, na neto produkt preduzeća. Taj doprinos je sadržao uplate za socijalno osiguranje, bio je srazmeran ličnim dohocima i uplaćivao se po jedinstvenoj stopi od 45 odsto. Plate iznad propisanih normi oporezivane su po stopi koja se naglo povećavala. Zakonom je predviđen i porez na ekstra-dohodak, ali zbog tehničkih teškoća on se nije nikad primenjivao [39, str. 97]. Porez na promet je jako smanjen i iznosio je 9 do 14 odsto budžetskog prihoda [41, str. 14]. Njegov zadatak je bio da absorbuje monopolsku dobit i da utiče na formiranje cena [42, str. 62].

Sistem stopa akumulacija i fondova doprineo je uklanjanju administrativnih veza između preduzeća i planskih vlasti, ali se uskoro srozao na administrativno određivanje stopa akumulacija i fondova za svako pojedino preduzeće. Morao je da bude zamenjen sistemom koji je dejstvovao više tržišno. Nije bilo jasno kako da se stvori takav jedan sistem. Izgledalo je preporučljivo da se koristi iskustvo tradicionalnih tržišnih privreda. Umesto neto produkta, dobit je postala osnova oporezivanja u toku četiri naredne godine (1954—1957). Lični dohoci su postali deo proizvodnih troškova. Dobit se oporezivala po jedinstvenoj stopi od 50 odsto. Druga polovina bruto dobiti se koristila za doprinose društvenim investicionim fondovima, za dodatke osnovnim platama, za fondove preduzeća i za neke druge svrhe. Lični dohoci iz dobiti bili su povezani sa doprinosima za mesne budžete, što je predstavljalo neku vrstu progresivnog oporezivanja ličnih dohodaka. Bio je predviđen i porez na monopolsku dobit ali on se nije nikad primenio jer se pokazalo nemoguće utvrditi koji je deo dohotka isključivo rezultat rada kolektiva. Udeo preduzeća (plate i neraspodeljena dobit) postepeno se povećavao na jednu trećinu stvorenog neto proizvoda, (neto proizvod sadrži i porez na promet) [39, str. 99].

U ovom periodu zavedena su dva interesantna nova poreza. Rudnici, hidrocentrale i neka druga preduzeća imala su da plaćaju rentu. Zanatlije i seljaci morali su da plaćaju porez na iznajmljenu radnu snagu. Ovaj poslednji porez bio je kvantitativno beznačajan (jer je svega jedna osmina zanatlija i skoro niko od seljaka iznajmljivala radnu snagu) ali je služio kao podsetnik da najamni rad znači eksploataciju.

Lični dohoci kao deo proizvodnih troškova smatrali su se nepogodnim za samoupravni sistem. Stoga je novi sistem, lansiran 1958. godine, bio zasnovan na raspodeli ukupnog dohotka preduzeća. To je predstavljalo vraćanje sa dobiti na neto produkt (umanjnjen za porez na promet i neke druge stavke). Takođe je došlo i do terminološke promene: plate su se zamenile ličnim dohotkom. Ovaj sistem uz mnoge promene trajao je do 1964. godine.

Glavni porez, koji je tek posle 1961. godine bio premašen porezom na promet, bio je doprinos iz dohotka. Stope su bile progresivne do 80 odsto. Poreska progresija je 1961. godine bila zamenjena jedinstvenom stopom od 15 odsto i super-porezom od 25 odsto. U međuvremenu desile su se nove stvari. Pojavila se zamisao da se povežu kolektivna potrošnja i društveni standard za veličinu ličnih dohodaka koji se stiču u jednom određenom području. Za tu svrhu određeni su doprinosi budžetu iz platnog fonda. U 1958. godini ti doprinosi su bili progresivni, u 1959. naplaćivana je jedinstvena stopa od 11 odsto, a zatim 1963. godine povišena na 15 odsto. U 1964., neke poreske stope su bile smanjene, a porezi na rudnike i doprinosi društvenim investicionim fondovima ukinuti. Ukidanje poreskih stopa dovelo je do ponovnog uvođenja progresivnog ličnog poreza [39, str. 207]. Na taj način bile su pobrkane ekonomske funkcije poreza na platni fond i poreza na lične dohotke. Udeo preduzeća u svom neto proizvodu povećao se na otprilike jednu polovinu.

Da bi se ovaj udeo još više povećao, poslednjom reformom od 1965. godine ukinuti su svi doprinosi iz dohotka preduzeća. Udeo u neto produktu skočio je na oko dve trećine. Od onda se oporezivanje preduzeća oslanja isključivo na porez na platni fond. Ako uračunamo doprinose za socijalno osiguranje, radna snaga je postala oko 60 odsto skuplja nego što je bilo potrebno. To je imalo ozbiljne posledice. Pre 1960. godine sistem oporezivanja je stimulirao štednju kapitala [43]. To je i bilo racionalno u privredi sa viškom radne snage. Posle 1964. godine porezi su stimulisali praksu ušteda na radnoj snazi. Preduzeća su na to reagovala: ugali se zamenjivao naftom, gajenje pamuka ili stoke bilo zamenjeno proizvodnjom žita, itd., i hiljadama radnika je postalo suvišno. Osim toga jedinstvene stope su unele nezgodnu krutost i imale tendenciju da intenzifikuju cikluse. Konačno su ukidanje progresivnog oporezivanja plata posle 1958. godine i dizanja kontrole plata 1961. godine značila eliminisanje dve važne kočnice inflacionih pritisaka. Mi smo već spomenuli posledice toga.

Eksperimentisanje sa porezima još nije završeno. Šta se može reći kako treba razraditi jedan pogodan sistem oporezivanja? U raznim prilikama Institut ekonomskih nauka je davao predloge u tom pogledu i oni se mogu ovako sumirati. Ujednačavanje raspodele ličnih dohodaka može se postići već poznatim progresivnim porezom na lične dohotke. Nema potrebe da se oporezuje dobit, a još manje da se oporezuje progresivno, pošto je kapital u društvenoj svojini. Ali postoji potreba da se oporezuje fond ličnih dohodaka i to da se oporezuje progresivno. Da bi se to učinilo, lični dohoci bi trebalo da se standardizuju primenom obračunskih ličnih dohodaka za pojedine kategorije kvalifikacija (sistematizacija kvalifikacija ne bi smela da se ostavlja samim preduzećima, isto kao što sami đaci ne izdaju školska svedočanstva). Suočen sa izborom ili da izgubi najveći deo »viška platnog fonda« putem oporezivanja ili da upotrebi taj novac za razvoj, radni kolektiv će često da se opredeli za ovo drugo. Time se staje na put povećanjima

ličnih dohodaka u najrentabilnijim preduzećima — koja su stalno gurala plate naviše — i povećavaju njihove investicije, dok se pri tom povećava ponuda njihovih proizvoda u odnosu na potražnju i snižavaju cene. Radna snaga treba da bude što jeftinija (za preduzeće, naravno a ne za radnike) da bi se stimulisala radointezivna proizvodnja. Ako se izvesni porezi još uvek pokažu potrebni, oni se mogu nametnuti preduzećima po jedinstvenoj stopi. Takvi »doprinosi iz dohotka« mogu se smatrati kao samoupravni pandan poznatom porezu na dodanu vrednost.

Dok su direktni porezi dobivali malo pažnje u stručnoj ekonomskoj literaturi, opširno se diskutovalo o porezu na promet. I s punim pravom. On je prošao kroz sve poreske reforme kao jedan od glavnih poreza. Od 1954. godine udeo poreza na promet u ukupnom budžetskom prihodu kretao se između 29 i 43 odsto [44, str. 28]. Do 1964. godine pojavilo se šest vrsta poreza na promet [45]. Porez na promet proizvođača nasleđen je iz doba centralnog planiranja. On se nametao na oko 250 proizvoda po stopama koje su se kretale između 2 i 81 odsto; on je bio sadržan u proizvođačevim cenama, predstavljao deo bruto prihoda preduzeća i prikupljao se prilikom fakturisanja. On se lako i brzo sakupljao — čak i pre nego što su fakture bile isplaćivane — i vlada se za njega zalagala. On se takođe koristio i kao instrument politike cena. Da bi se stvorili samostalni izvori za opštinske budžete, 1956. godine uveden je opštinski porez na promet. Godine 1961., usled ukidanja progresije u oporezivanju priroda preduzeća, državi su ponestala sredstva i ona je zavela opšti porez na promet od jedan odsto. To je bio višefazni porez i imao za cilj da smanji broj posrednika između proizvođača i krajnjih potrošača; međutim, izgleda da ovaj efekat nije bio postignut [62, str. 47]. Postoje takođe porez na promet za specifične proizvode, uslužni porez na promet i taksa za prenos imovine i druge vrste ličnih poslova.

Porez na promet proizvođača bio je oštro kritikovan. I vlada i preduzeća su ga zloupotrebljavali kao instrument za formiranje cena. U toku dvanaest godina njegova stopa je menjana skoro stotinu puta [46, str. 4]. On je zahtevao da preduzeće ima velike količine obrtnog kapitala. On je imao tendenciju da remeti cene a to isto je činilo i višefazni opšti porez na promet. U slučaju izvoza morali su da se obračunavaju i vrše odbici ranije obračunatog poreza. Zbog svih tih razloga ove dve vrste poreza na promet su bile ukinute a 1965. godine su bile zamenjene porezom na promet na potrošačku robu u maloprodaji, koji se dodavao maloprodajnim cenama, naplaćivao direktno od kupaca i prikupljao čim se roba prodavala. Ali porez na maloprodajni promet ne može se često menjati i ne može se diferencirati za razne proizvode. Stoga je njegova korist kao instrumenta formiranja cena bila dosta ograničena. On se sada uglavnom upotrebljava kao instrument za prikupljanje budžetskog prihoda.

(c) *Budžet za samoupravnu privredu*

Što je sveobuhvatniji, to više budžetu odgovara centralno planirana privreda. Idealno sve finansijske transakcije privrede treba da budu regulisane budžetom. U samoupravnoj privredi je obratno. Ovde bi budžet trebalo da bude ograničen na što manji sektor privrede, kako ne bi ometao ekonomske delatnosti radnih kolektiva. Idealno, budžet bi trebalo da pokriva samo delatnosti raznih državnih ustanova. U tom pogledu reforma od 1952. godine započela je tri važna kretanja. Ona su se odnosila na organizaciju neprivrednog sektora u privredi, na stvaranje radnih društvenih fondova i na decentralizaciju budžetskih prihoda i rashoda.

Jugoslovenska tradicija je stvorila jasnu razliku između preduzeća i ustanova. Prva su poslovne institucije, a druge se finansiraju od budžeta i otprilike odgovaraju ustanovama koje ne rade za dobit u SAD i drugim zemljama. Pošto ustanove zavise od budžeta, tj. od državne administracije, za svoje prihode, jasno je da tu samoupravljanje nije imalo velike šanse da se razvija. Stoga ustanove koje (a) vrše javne službe i (b) mogu da se finansiraju delimično ili potpuno prodajom svojih usluga* odvojene su u jednu specijalnu grupu »ustanova sa samostalnim finansiranjem«.

Uskoro je postalo očividno da postoje dva iz osnova različita tipa javnih službi: jedna (državna administracija, sudstvo, policija, odbrana) koja obavlja razne administrativne usluge društvu, i druga (prosveta, nauka, zdravstvo itd.) koja povećava dobrobit članova društva. Izgledalo je celishodno da se oni prvi finansiraju iz budžeta (»javni izdaci«) i da se organizuju na manje-više tradicionalni način, ali je ovaj drugi (»kolektivna potrošnja«) zahtevao različit pristup. M. Hanžeković je predložio da se porez upotrebljava radi finansiranja prvog a doprinosi za ovaj drugi [44, str. 17].

Zatim, dok je slobodno tržište moglo i dalje da postoji za kratkoročno poslovanje preduzeća, pokazalo se preporučljivo da se zadrži znatna centralna kontrola na području formiranja kapitala. Ali finansiranje investicija je moralo da bude na bazi kredita a budžetsko finansiranje je značilo davanje bez obaveze vraćanja. Na taj način su investiciona sredstva odvojena od budžeta i usredsređena u investicione kreditne fondove. Budžetom su se i dalje finansirali investicioni projekti u vanprivrednom sektoru (škole, bolnice, itd.).

1952. godine socijalno osiguranje se takođe izdvojilo iz budžeta. Ova odluka je bila motivisana činjenicom da socijalno osiguranje može da deluje efikasno kao nezavisna društvena služba *pod režimom društvenog samoupravljanja*. Ovo pitanje je značilo da su rukovodeća tela sastavljena od predstavnika raznih društvenih interesa (lekara, socijalnih radnika, građana, vladinih predstavnika).

*) Zakonom od 1959. godine taj uslov je preformulisano u ustanove organizovane prema načelima društvenog samoupravljanja. Ustanove su se prekrstile u »samostalne ustanove«. Godine 1965. dobile su status radnih organizacija sa istim samoupravnim pravima kao i preduzeća.

Uskoro su počeli da se množe razni fondovi (za stambenu izgradnju, za unapređenje poljoprivrede i šumarstva, za puteve, za kulturne delatnosti, za prosvetu, itd.). Većina ovih fondova imala je svoja samostalna upravna tela i dobijala je svoja sredstva iz posebnih dohodaka ili iz budžeta. M. Hanžeković je predložio sledeće trostruke klasifikacije [44, str. 13]:

(1) fondove za investicije ili za finansiranje javnih službi;

(2) fondove za finansiranje bez obaveza vraćanja ili za davanje kredita;

(3) sa samostalnim telima ili bez njih. Određene tendencije su se pojavile sa daljim razvojem. Kreditni fondovi bili su uglavnom preneseni na banke. Fondovi bez samostalnih upravnih tela upotrebljavaju se kao instrumenti (često privremeni) budžetskog finansiranja za posebne svrhe. Treća kategorija, stalni fondovi sa nezavisnim samoupravljanjem, predstavljaju novost.

Fond socijalnog osiguranja je stvorio presedan. Tim primerom je deceniju kasnije pošla prosveta. Isprva, kao što je primetio T. Konevski, to je bila samo transmisija u budžetskom finansiranju [47, str. 163]. Ali godine 1967. obrazovane su Zajednice obrazovanja da rukuju tim fondovima. Skupštine na opštinskim i republičkim nivoima izglasavaju novac koji će se dodeliti fondovima obrazovanja. Zajednice obrazovanja — samoupravna tela sastavljena od predstavnika škola, istaknutih ličnosti u kulturnom životu, državnih ustanova — vrše distribuciju novca utvrđujući usluge koje razne prosvetne ustanove treba da izvrše. 1969. godine obrazovane su Zajednice za naučni rad. One upravljaju fondovima za istraživački rad obrazovanim 1960. godine. Zajednice su prikazane na kvazi-tržišnom sektoru šeme 6.1.

Hanžeković ističe da su 1965. godine fondovi apsorbovali 8,8 odsto a ustanove 14,2 odsto nacionalnog dohotka, koji je morao da se uklopi u opšti budžetski rashod koji je iznosio 20,1 odsto nacionalnog dohotka [44, str. 14]. Ustanove dobijaju oko jedne trećine svog dohotka prodajom usluga direktnim kupcima (tržištu), 50 do 60 odsto njihovog dohotka dolazi iz raznih fondova (kvazi-tržište) a svega jedna desetina potiče iz budžetskih subvencija. Takva struktura prihoda omogućila je neprivrednim (ali ne i bezprofitnim jer one zarađuju) ustanovama da steknu priličnu samostalnost. One su takođe uspostavile tešnje odnose sa kupcima svojih usluga i sa ostalim delom privrede. Moglo bi se pitati da li postoji neka ekonomska delatnost u koju bi mogli da se angažuju arheološki fakultet, muzej ili umetnička galerija? Postoji, mada možda ne sasvim direktno. Turističke agencije i hoteli bi mogli biti — i u stvari i jesu — zainteresovani u finansiranju razvoja jednog arheološkog nalazišta, lokalnog muzeja ili umetničke galerije. Ponekad postoje i okolišni putevi da se postignu izvesni ciljevi, ali da bi se izbegla državna kontrola i povećala samostalnost, cena toga možda i nije previsoka. A ipak postoje i drugi troškovi. T. Konevski ističe neke od njih [47, str. 128—65]. Da bi se upravljalo jednim fondom; potrebno je da se uspostavi admini-

strativni aparat. Za razliku od poslovnih preduzeća na tržištu, škola ili bolnica se nalaze u inferiornom položaju kad pregovaraju o zaključenju ugovora sa fondovima. Komercijalizam može da ima i stvarno ima štetne posledice na takvim područjima kao što su kultura, prosveta, nauka ili zdravstvo. Potrošač može da bude — a često i jeste — žrtva. Pošto je suviše rano da se proceni funkcionisanje ovog sistema, možemo se samo pozvati na mudrost starih Grka u pogledu organizacije ljudskih poslova: umerenost, bez krajnosti.

Stvaranje fondova i uspostavljanje ustanova koje se same finansiraju predstavljaju dva vida decentralizacije. Kao posledica toga udeo budžetskog prihoda u nacionalnom dohotku smanjen je sa jedne trećine 1952. godine na jednu petinu 1967. godine. Treći vid decentralizacije odnosio se na raspodelu dohotka među budžetima raznih društveno-političkih zajednica. Federacija je postepeno prenosila svoje odgovornosti za razne društvene službe na republike i opštine. Usled toga udeo saveznih izdataka u ukupnom budžetskom rashodu je spao sa 74 odsto u 1952. na 53 odsto u 1968. godini. Tendencije su se preokrenule u poređenju sa razvojem u drugim zemljama.*

Raspodela budžetskih prihoda među raznim budžetima je prilično komplikovan tehnički problem. Ništa manje nego pet zakona je pokušalo da to reše u periodu 1952—1965. i sa ograničenim uspehom. Teoretski postoje dve mogućnosti: odvajanje prihoda i zajednički prihodi. Oba su bila isprobana u raznim vremenima.

Posle 1952. godine budžetski monizam centralno planske privrede bio je zamenjen budžetskim pluralizmom koji mnogo bolje odgovara samoupravnoj privredi. Raniji budžetski sistem bio je zasnovan na učešću u zajedničkim приходима, s tim što su viši državni organi određivali uslove učešća. Da bi niže budžetske jedinice postale samostalnije u razvijanju izvora prihoda na svojim sopstvenim teritorijama, izgledao je pogodniji sistem zasnovan na razdvajanju izvora dohotka. Tako su izvori prihoda bili dodeljeni budžetima na raznim nivoima. Jedino je federacija imala pravo da uvodi nove poreze, ali čim bi se zaveli, porezi su morali odmah da se namene specifičnim budžetima ili fondovima. U principu svaka jedinica je morala da pokrije troškove svojim sopstvenim приходима. Ovaj princip se nije sprovodio u celini, ali je to ipak bila velika promena u odnosu na raniju praksu. U dvema karakterističnim godinama republike i opštine su sticale svoje prihode na sledeće načine [49, str. 445]:

*) U SAD udeo federalnog prihoda u ukupnom budžetskom dohotku povećao se sa 42 odsto u 1890. godini na 75 odsto u 1954. godini; u Švajcarskoj federalni izdaci su iznosili jednu polovinu kantonskih rashoda od 1913., i 111 odsto u 1958. godini (48. str. 10).

	1948.	1954.
sopstveni prihodi	53,7%	72,5%
učešće u zajedničkim приходима	43,3%	22,5%
savezne subvencije	3,0%	5,0%

Uz mnoge izmene ovaj sistem je trajao devet godina (1952—1959). On je imao dva glavna nedostatka, koje su opisali R. Radovanović [38, str. 1115] i K. Bogoev [48, str. 188—90]. Izvori koji su se dodeljivali nižim jedinicama nisu bili dovoljni da pokriju priznate potrebe. Deficiti su bili znatni i pokrivali su se učestvovanjem u приходима i subvencijama. O regresima se pregovaralo iznova svake godine, zbog čega su niže jedinice bile uvek zavisne od viših vlasti. Zatim, nedostatak objektivnih kriterija dodeljivanja otvorio je proces cenjkanja. Iz oba ta razloga taj sistem nije uspeo da stvori stabilnost i pruži stimulus.

U periodu 1960—1964. budžetski sistem je ponovo bio zasnovan na participaciji. Posebni izvori su bili dodeljeni samo federaciji (oni su pokrivali 90 odsto njenih prihoda) i opštinama (oko 20 odsto njihovih prihoda). Republike i srezovi nisu imali posebne izvore. Učešće svih jedinica bilo je određeno federalnim i republičkim zakonima. Više teritorijalne jedinice nisu mogle samovoljno da biraju sa sebe povoljnije izvore. Da bi se otklonio još jedan izvor samovolje, stope učešća nisu se diferencirale prema izvorima kao ranije, već se primenjivala jedinstvena stopa učešća za sve izvore prihoda. Stope učešća su povećavane za manje razvijene zajednice, a ako to nije bilo dovoljno onda su davane i subvencije. Povećani udeli i subvencije su se određivali na bazi fondova potrebnih za izvođenje »obaveznih zadataka i službi«. Međutim, pošto nisu bili uspostavljeni objektivni kriterijumi, u taj proces se uvukla već poznata samovolja. U 1960. godini svega 9 odsto, a naredne godine svega 3,6 odsto svih opština bile su u stanju da zadovolje svoje potrebe na redovan način [48, str. 205]. Otprilike jedna polovina svih opština morala je da se oslanja i na povećano učešće i na subvencije. Ono što je trebalo da bude korektivna mera pokazalo se da je glavni instrument za balansiranje budžeta nižih jedinica.

Poreskom reformom od 1965. godine ponovo je uveden princip odvajanja. Izvori se dodeljuju na sledeći način. Porez na lični dohodak i porez na promet mogu da nametnu sve društveno-političke zajednice. Osim toga, porez na imovinu pripadao je opštini, porez na nasledstvo republikama a carine federaciji. Opštine i republike su ovlašćene da samostalno odlučuju kakve prihode da uvedu za svoje teritorije i da utvrđuju poreske stope. To su dve mere bezbednosti. Savezna vlada može privremeno da utvrdi granice za poreske stope koje postave republike i opštine. Opštine i republike su zakonski obavezne da sarađuju međusobno u utvrđivanju nivoa svojih prihoda kako bi obezbedile građanima ravnopravnost. Republike i pokrajine imaju pravo na savezne subvencije

ukoliko je njihov per capita prihod ispod jugoslovenskog proseka i ukoliko su se iscrple sve mogućnosti prikupljanja prihoda putem oporezivanja ličnih dohodaka u skladu sa ekonomskim potencijalom njihovog stanovništva [50].

Ovog puta je kriterijum za subvencije nešto preciznije definisan. Ali on je isto tako bio i kritikovan. Hanžeković tvrdi da približno podjednak budžetski prihod po glavi stanovništva ne može da bude pogodno merilo. Umesto toga pogodno definisani, nužni i opravdani izdaci trebalo bi da predstavljaju osnovu za alokacije [44, str. 7]. U stvari ovo izgleda da je glavni problem jugoslovenskog budžetskog sistema. Per capita dohodak u SR Sloveniji je 5,4 puta veći nego u SAP Kosovu. Opštinski budžetski prihodi su naravno još neujednačeniji: u godini 1965. najrazvijenija komuna u Sloveniji je dobijala per capita prihod skoro šesnaest puta veći nego najmanje razvijena komuna na Kosovu. Ovako ekstremne razlike su morale da upropaste sve planove u kojima kriterijumi alokacija nisu bili precizno definisani. Konevski podvlači da u novom sistemu više od jedne polovine komuna u Srbiji moraju da zavise od subvencija, što je nespojivo sa filozofijom samoupravljanja [47, str. 116].

Godine 1968. vlada je zatražila od jednog naučnog instituta da prouči ovaj problem. Jedna grupa pod rukovodstvom P. Sicherla pripremila je obiman izveštaj [51]. Sicherl konstatuje da iako su razlike između razvijenih i nerazvijenih oblasti u per capita dohotku ekstremne, razlike u nepoljoprivrednom prihodu po radniku su male. On upotrebljava jedan specijalni statistički metod koji je pronašao njegov kolega B. Ivanović [52] da utvrdi da je distanca između razvijenih i nerazvijenih oblasti znatno veća u ekonomskoj sferi nego u sferi društvenog standarda. U jednom kasnijem članku Sicherl tvrdi da je lakše smanjiti distancu u ovoj drugoj sferi (u smislu obezbeđenja usluga) nego u per capita nacionalnom dohotku [53]. Sicherl je uzeo za osnovu za obračunavanje subvencija obračunski budžetski prihod koji on definiše kao prihod koji se dobija primenjivanjem prosečnih jugoslovenskih poreskih stopa na stvarne poreske izvore u toj oblasti. Dilema oko toga da li ta politika treba da bude zasnovana na izjednačavanju potreba ili prihoda rešava se u prilog prihoda, iz razloga što je teško odrediti potrebe na objektivni način i što je to takođe nespojivo sa filozofijom decentralizovanog odlučivanja. Tome je usledila duga i komplikovana diskusija oko najcelishodnijeg metoda određivanja standardnog prihoda. Razlika između standardnog i obračunskog prihoda treba da se pokrije saveznom subvencijom. Sicherlov izveštaj je bio pretresan u vladinim i skupštinskim odborima ali dosad još nije doneo nikakve praktične rezultate.

(d) Komunalna privreda

U svakodnevnom životu svaki čovek se pojavljuje u dvojnem svojstvu kao proizvođač i kao građanin. Stoga će i neposredna

demokratija imati dva vida: jedan koji se odnosi na radno mesto, a drugi koji se odnosi na teritoriju gde građanin živi. Kao članovi radnih kolektiva ljudi se angažuju u samoupravljanju. Kao stanovnici gradova i sela oni upravljaju svojim poslovima uspostavljajući mesne samouprave. Teritorijalno udruženje koje odgovara kolektivu na radnom mestu je komuna.

U Jugoslaviji postoji jaka tradicija opština još od dana narodnooslobodilačkog rata. Narodnooslobodilački odbori, kao tela lokalne uprave, funkcionisali su sa velikom samostalnošću, inicijativom i snalažljivošću u snabdevanju partizanske vojske i organizovanju svakodnevnog života u oslobođenim područjima. Svakako nije slučajno što su se prvi narodni odbori i prvi odbori radničkog upravljanja jednovremeno pojavili u jesen 1941. godine u rudarskom gradu Krupanj. Narodni odbori su nastavili da postoje i posle rata, ali tada kao sastavni deo jednog krutog centralizovanog sistema. Sistem je bio zasnovan na principu demokratskog centralizma, koji je značio da viši organi mogu da ponište odluke narodnih odbora.

Ova praksa bila je radikalno izmenjena sudbonosne 1952. godine. Princip demokratskog centralizma je zamenjen principom kontrole zakonitosti [54, str. 24]. Sreski narodni odbori su postali organi samouprave a opštinski narodni odbori organi mesne uprave. Sreski narodni odbori su imali skupštine sa dva doma: jedan koji se sastojao od političkih predstavnika i drugi od predstavnika proizvođača. Sledeći presudni korak je nastupio tri godine kasnije. Zakonom o samoupravljanju od 1955. godine proglašeno je da je komuna »osnovna političkoteritorijalna organizacija samoupravljanja od strane radnog naroda i osnovna društveno-ekonomska zajednica stanovništva na njenoj teritoriji«. Ustav od 1963. godine unekoliko je izmenio frazeologiju time što je proglasio opštinu za »osnovnu društveno-političku zajednicu«. Na razvoj komunalnog sistema uticao je mnogo istorijski primer koji je 1871. godine postavila Pariska komuna, »koja je konačno pronašla politički oblik u kome se može izvršiti emancipacija rada« (Marks). Korisno je zapaziti, kao što ističe D. Milivojević, da komuna nije zamišljena kao oblik inače već poznate mesne uprave. To je zajednica onih koji žive, rade i proizvode, zadovoljavajući svoje osnovne potrebe i ostvarujući svoja građanska i samoupravna prava u određenoj teritoriji [55, str. 8]. Neko vreme srezovi su zadržali izvesne koordinacione funkcije a zatim su postepeno odumrli.

Pošto je opština teritorijalno udruženje, jedan od prvih problema bio je da se odredi veličina te teritorije. Problem je bio rešen praktičnim eksperimentisanjem u toku jedne decenije. U skladu sa centralnim planiranjem postojala je hierarhija upravnih nivoa. Postojala su tri ispod nivoa republike: oblast, srez i mesni narodni odbor. 1951. godine oblasti su nestale. Orijentacija na tržišnu privredu učinila je nepotrebnom preteranu administrativnu rasparčanost (bilo je više od 7.000 mesnih narodnih odbora), i stoga je 1952. godine prepolovljen broj mesnih narodnih odbora

i na njihovo mesto došle su opštine. Da bi se mesna uprava približila građanima, 1955. godine opština je postala osnovna samoupravna jedinica. Međutim, pošto je opština imala da obavlja širok niz funkcija, njena teritorija je morala da se poveća. Na tabeli 1 prikazan je proces teritorijalne transformacije. Svaki novi zakon o teritorijalnim izmenama — primetio je E. Pusić — bio je najavljen kao poslednji i konačni [63, str. 245].

Tabela 14.1

Broj teritorijalnih jedinica mesne samouprave
(na kraju godine)

	1948.	1952.	1955.	1967.
Mesni odbori/zajednice	7967	—	—	4968*
Opštine	—	4052	1479	501
Srezovi	427	351	107	—

* 1965.

Izvori: *Jugoslavija 1945—1954.*, str. 35—36, *SGJ—1968.*, str. 62, *Jugoslovenski pregled*, 1965., str. 3296.

Opštinska teritorija je sve više rasla i do 1967. godine prosečni broj stanovnika u opštini (40.000 u 1967. godini) skoro je dostigao veličinu sreza na početku tog procesa (48.000 u 1952. godini). Srez je postao suvišan i nestao je. Opština je postala efikasnija ali i manje samoupravna. Zbog toga je novim Ustavom predviđeno obrazovanje mesnih zajednica. One su zamišljene kao samoupravne zajednice građana u seoskim i gradskim naseljima koje se bave svim delatnostima u vezi sa zadovoljavanjem potreba građana i njihovih porodica. J. Đuričić opisuje tri funkcije mesne zajednice: ona je (a) oblik samoupravljanja koji obuhvata tradicionalne političke delatnosti, (b) jedinica gradskog planiranja i (c) organizacija koja se brine za društveni standard, komunalne službe itd. [56]. E. Pusić je prilično skeptičan u pogledu nekog značajnijeg doprinosa mesnih zajednica u samoupravljanju. Po njegovom mišljenju njihove delatnosti su suviše ograničene da bi bile posebno privlačne građanima a u modernim gradskim uslovima teritorijalna bliskost sama po sebi ne stvara naročito aktivne društvene veze [63, str. 243]. U Jugoslaviji ima 27.706 naselja i već 1965. godine statutima opština predviđeno je stvaranje 4.968 mesnih zajednica (7,7 odsto opština nije u to vreme obrazovalo mesne zajednice). Izgledalo je da je organizacioni krug zatvoren: opštine su zamenile srezove a mesne zajednice su zamenile mesne narodne odbore. Ali je u tom procesu stečeno mnogo društvenog iskustva.

Pored toga što obavlja funkciju tradicionalne mesne uprave, koja obuhvata mesnu politiku, komunalije, prosvetu, socijalno staranje, itd. opština je takođe odgovorna i za druge vidove mesnog života. D. Miljković ovo objašnjava detaljno. Od opštine se

očekuje da uskladi individualne i društvene interese. Ona je odgovorna za društvenu imovinu, bilo da je ona pod njenom kontrolom ili da »pripada« preduzećima. Ona se brine za ekonomski razvoj i kulturni napredak. Ona usklađuje sve ekonomske, društvene i političke delatnosti na svojoj teritoriji, priprema društveni plan i omogućava građanima da učestvuju u procesu društvenog odlučivanja [57, 66]. Ali opštinsko samoupravljanje je kontradiktorna institucija — primetio je J. Đorđević — ona nosi u sebi snage unifikacije i dezintegracije [10, str. 202]. Uskoro će obe ove snage doći do izražaja.

Zakonu od 1955. godine prethodile su obimne diskusije o funkcijama opštine. U referatu podnetom na godišnjoj skupštini srpskih ekonomista 1954. godine, J. Davičo je tvrdio, a prisutni su se složili, da samoupravno preduzeće nije stimulirano da stvara veliki kapital. Po njegovom mišljenju velike investicije bi značile stvaranje novog preduzeća koje bi isto tako bilo pod radničkom upravom i stoga ne bi mogla da mu se nametne dominacija. Iz tog razloga Davičo je smatrao da je komuna »prirodni investitor u našim okolnostima« [58, str. 192]. Kao što pokazuje tabela 13.2, opštine su zaista postale veliki investitori. Godine 1964., kad je dostignut maksimum, 25 odsto svih investicija u osnovna sredstva finansirale su opštine (i srezovi). 1959. godine su stekle pravo da osnivaju svakovrsna preduzeća, da sprovode integracije ili da vrše likvidacije [48, str. 129]. Međutim, poslednja privredna reforma se skoro isključivo oslonila na preduzeća u pogledu investicija tako da je već 1968. godine udeo opštine u investicijama smanjen na 4 odsto. Ali time su ostale nedirnuti druge ekonomske funkcije opštine. U slučajevima neuspeha jednog preduzeća opština snosi znatan deo finansijske odgovornosti. Opština takođe daje garancije za kredite i zajmove koje daju banke preduzećima na njenoj teritoriji.

Za ljude naviknute na centralno planiranje, tj. na administrativne metode u upravljanju privredom, bilo je teško da se zamisli zaista slobodno tržište. Oni su bili rešeni da se otarase državne kontrole. Izgledalo je očevidno da se taj cilj najbolje može postići ako se namesto nje zavede opštinska kontrola. Samoupravna opština će reći preduzećima šta da rade i kako da se ponašaju. U 1954. i 1955. godini opštine su bile ovlašćene da utvrđuju potrebe preduzeća i da vrše raspodelu njihovog dohotka posle saveznog poreza. Pošto su opštine imale pravo da odrede svoj udeo u dohotku i pošto su bile samostalne u budžetiranju rashoda, opštine su oporezivale prihode preduzeća više nego što su ona mogla da izdrže. Posledica toga bio je opšti skok cena, kao što je prikazano na tabeli 10.1 i grafikonu 5.1. 1956. godine prava opštine na oporezivanje ponovo su bila regulisana saveznim zakonom [59, str. 113—16; 48, str. 166].

Postepeno se došlo do toga da se revidiraju romantična gledišta o zajednicama bez sukoba — mesnim ili drugim. Nade su bile uperene u pravcu jednog bezličnog tržišnog mehanizma. Oče-

kivanja su ponovo bila malo neopravdana. Ali bar ljudi su bili spremni da se uče na iskustvu. Preduzeća su stekla veliku meru samostalnosti i prešla su opštinske granice. Komunalne banke koje su se pojavljivale u periodu 1948—1964. postale su komercijalne banke. Pristupilo se mnogo serioznije komunalnoj privredi, samoupravljanju i životu. Stvarna ekonomska, društvena i politička važnost opština nije se umanjila mada su u poslednje vreme republike pokazale tendenciju da se mešaju u komunalne finansije.

U jednoj odličnoj studiji K. Bogoev daje osvrt na razvoj komunalnih finansija [48]. U tom kontekstu može se izbliže sagledati jedan teški fiskalni problem, a to su dovoljna finansijska sredstva za administrativne i naročito za socijalne službe. Bogoev i Petrović ističu da je rezolucija Savezne skupštine od 1967. godine o javnim izdacima i kolektivnoj potrošnji (koji zajedno sačinjavaju »opštu potrošnju« po jugoslovenskoj terminologiji za razliku od privatnog finansiranja potrošnje) zahtevala da se takvi izdaci povežu sa ekonomskim potencijalima dotičnog područja [48, str. 179; 65, str. 57]. Kasnije je novi Ustav insistirao da princip uložnog rada bude kriterijum ubiranja poreza koji bi se primenjivao na formiranje prihoda društveno-političkih jedinica. Poreski zakoni su protumačili ova dva principa da znače da porez treba da se prikuplja u srazmeri sa ličnim dohotkom. Iz tog razloga je proporcionalni porez na platni fond povećavao svoj značaj, dok 1964. godine nije postao jedini porez koji plaćaju preduzeća. Pošto je kolektivna potrošnja vrsta lične potrošnje koja se kolektivno finansira, izgledalo je pravilno i pravično da se ona poveže sa ličnim dohocima stečenim na određenoj teritoriji. Porez na platni fond postao je još privlačniji kad je bilo rešeno da se on uplaćuje u budžet opštine gde ljudi žive a ne gde rade ili gde se nalazi centrala preduzeća. Tek od nedavno počelo je da se diskutuje o slabostima poreza na platni fond i o pogrešnom rezonovanju na kome je bio zasnovan.

Ja bih završio ovo poglavlje kratkim osvrtom na glavne delatnosti opština. Šta opštine rade najbolje se vidi iz pregleda budžetskih rashoda, prikazanih na tabeli 14.2.

Tabela 14.2

Budžetski izdaci u 1966. godini

	Ukupni izdaci	Federacija	Republike i pokrajine	Opštine
Ukupni izdaci	100	45,8	19,4	34,8
Prosveta	100	0,1	21,5	78,4
Nauka i kultura	100	5,3	58,1	36,6
Socijalno staranje i zdravstvo	100	52,0	11,6	36,4
Komunalne službe	100	—	16,2	83,8
Državna administracija	100	—	16,2	83,8
Narodna odbrana	100	99,7	—	0,3
Infrastrukturne investicije	100	5,3	38,8	55,9

Izvor: (50, str. 71)

Komunalne delatnosti, prosveta, infrastrukturne investicije i javna administracija su delatnosti koje opština kontroliše više nego republika ili federacija. Bogoev ističe da je opštinsko učešće u ukupnim budžetskim izdacima među najvećim na svetu 29—35 odsto ili 50 odsto bez narodne odbrane u Jugoslaviji, u poređenju sa 30 odsto u Zapadnoj Nemačkoj, 20 odsto u Švajcarskoj, 22 odsto u Austriji i 20 odsto ili 35 odsto bez odbrane u SAD) [48, str. 329]. Ostaje još da se vidi da li je ovaj udeo dostigao svoju gornju granicu.

(e) Fiskalna politika

Dodajem ovo poglavlje radi potpunosti, ali bi ono moglo i da se izostavi. Ma kako to čudno izgledalo, ali u Jugoslaviji ne postoji fiskalna politika. U stvari to je sasvim u skladu sa verovanjem u odsustvo — ili sa ignorisanjem prisustva — privrednih ciklusa.

Fiskalna politika može da utiče na ukupnu potražnju preko prihodne ili rashodne strane budžeta. Prihod — putem oporezivanja — priznat je kao zakoniti instrument fiskalne politike u teoriji koji se ponekad koristi i u praksi. Proizvođački porez na promet se ponekad koristi da utiče na opšti nivo cena kako bi apsorbirao suvišnu kupovnu moć. Inače mnoge poreske izmene su izvršene da bi uticale na pojedine cene ili da bi povećale raspolaganje preduzeća sa svojim dohocima, bez namere da utiču na agregatnu potražnju. U izvesnoj meri selektivna smanjenja poreza na promet su ponekad imala efekat stabilizacije cena.

Savezna vlada je ponekad zapadala u znatne deficite u godinama recesije, kao na primer u 1962. i 1965. godini. Ali to je bilo sasvim slučajno, posledica kombinovanih efekata poreskih reformi i nedostatka prihoda. Udžbenici o javnim finansijama, koje redovno pišu ljudi sa pravnim obrazovanjem, neprestano podsećaju studente na starodrevni princip zdravih finansija — uravnoteženi budžet. Pošto vlada na svim svojim nivoima nije mnogo skrupulozna u svom trošenju, insistiranje na uravnoteženju budžeta je sasvim opravdano. Bogoev ističe da je budžet uvek bio uravnotežen kad se podnosio Saveznoj skupštini na prihvatanje i da su se deficiti pojavljivali u njegovom izvršenju. Deficiti su iznosili 10—15 odsto saveznog budžeta i do 5 odsto republičkih i opštinskih budžeta, ali su bili mnogo veći za vanbudžetske izdatke (investicije, socijalno osiguranje) [60, str. 159].

Prva javna debata o fiskalnoj politici održana je 1967. godine. Na jednoj ekonomskoj konferenciji u Ljubljani K. Bogoev [61], M. Hanžeković [62] i B. Jelčić [63] diskutovali su o odsustvu fiskalne politike u Jugoslaviji i dali više sugestija. Bogoev citira rezoluciju Savezne skupštine o ekonomskoj politici od 1967. godine u kojoj se kaže da postoji suvišna potražnja i traži da se ne samo svi budžeti uravnoteže već i da se akumuliraju rezerve. Kao što

pokazuje grafikon 5.1 Jugoslavija je iskusila neuobičajenu depresiju upravo u 1967. godini. Bogoev takođe ističe da proporcionalne poreske stope na platni fond imaju efekat intenzifikovanja ciklusa i da mali iznos transfernih izdataka (naknada za nezaposlenost, vraćanje dugova, subvencije) ograničava mogućnosti efektivne anticiklične politike. U posleratnom periodu savezna vlada je raspisala tri unutrašnja zajma (za prvi petogodišnji plan, za otklanjanje posledica informbirovskog ekonomskog bojkota i za finansiranje rekonstrukcije Skoplja posle katastrofalnog zemljotresa). Jedina svrha tih zajmova bila je da se prenese deo lične potrošnje na investicije. Bogoev veruje da se krutost postojećeg fiskalnog pluralizma može ublažiti i da se dobro smišljene savezne budžetske subvencije mogu iskoristiti efektivno protiv ciklusa.

B. Šoškić je jedini drugi ekonomista koji je pisao o fiskalnoj politici [64]. Šoškić je bio u prvom redu zainteresovan za ekspanzione efekte javnih radova. Po njegovom mišljenju najcelishodniji ciljevi povećanog javnog finansiranja su stambena i komunalna izgradnja, izgradnja puteva, melioracije i isušivanje zemljišta i energetske projekti. Takvi investicioni projekti su poželjni i zbog njihovog veoma niskog uvoznog sadržaja, kao što je istakao Institut ekonomskih nauka. Šoškić je dodao da su oni isto tako veoma radnointenzivni, što je od velikog značaja za privredu sa viškom radne snage [68].

VI. SAMOUPRAVLJANJE I SOCIJALISTIČKA ROBNA PROIZVODNJA

Usled nedovoljnog prostora nismo u mogućnosti da ovde razmotrimo dva važna područja ekonomske politike: poljoprivrednu politiku i politiku regionalnog razvoja. Međutim, u diskusijama koje vode jugoslovenski stručnjaci iz oblasti društvenih nauka javlja se jedna permanentna tema: uzajamni odnos između socijalizma, samoupravljanja i tržišta. U zaključku ćemo razmotriti nedavne diskusije koje su vođene po ovom pitanju.

Ja sam već govorio (odjeljak 1.b) o poznatoj tvrdnji o nespojivosti socijalizma sa tržištem. Ova tvrdnja predstavlja osnovu od koje polazi Paul Sweezy u svojoj kritici jugoslovenske ekonomske politike kao »postepenog prelaza od socijalizma ka kapitalizmu« [1]. Sweezy tvrdi da tržište ograničava socijalističke odnose i transformira društvenu svojinu u neku vrstu kolektivne svojine. Materijalni stimulanse i tržišna orijentacija neminovno usmeravaju način mišljenja ka stvaranju profita.

Korišćenje profita kao ocene društvene korisnosti karakteristika je kapitalističkog društva. Opsednutost posedovanjem materijalnih predmeta i gramzljivost potiskuju socijalističke vrednosti. Ovakva vrsta kritike je dosta česta. U odgovoru na to J. Đorđević tvrdi da su ove nepoželjne društvene pojave rezultat industrijske civilizacije a ne posledica tržišta. Ukidanje tržišta znači povratak etatizmu i državnoj svojini. Pod samoupravljanjem se podrazumeva slobodno raspolaganje zarađenim dohotkom i uopšte uzev, poslovna samostalnost (autonomija) koja, sa svoje strane, podrazumeva postojanje tržišta. Ako ovako ne shvatimo, alternativa je stara eshatološka ideja o vladavini države i prevaspitavanju čoveka. »Čovek će se staviti pod starateljstvo države (ili partije ili nekog drugog mehanizma) da bi se pripremio i odgojio kako bi jednog dana postao zreo socijalistički podanik« [2, str. 96].

Jugoslovenski ekonomisti su jedinstveni u svom verovanju da tržište treba da bude iskorišćeno do maksimuma kao sredstvo ekonomske organizacije. Filozofi, međutim, izražavaju tu svoje sumnje. M. Marković, jedan od vodećih filozofa koji se živo interesuje za ekonomska pitanja, veruje da se početni oblici radničkog samoupravljanja ne mogu postići bez materijalnih stimulanse koji

sami po sebi podrazumevaju i konkurenciju na tržištu. Međutim, ukoliko isključivo ukazivanje poverenja novčanim odnosima postane permanentna karakteristika jednog društva samoupravljanje bi postepeno moglo da se izrodi u neku vrstu kapitalističke kooperative. Ukoliko se rezultati rada permanentno ocenjuju pomoću ostvarenog dohotka, i ako želja da zaradi što je više moguće novca postane permanentni i osnovni interes radnika, onda će to stvoriti vrstu ličnosti koja se u osnovi neće mnogo razlikovati od vrste koja je proizvod kapitalističkog društva [3, str. 70].

Pozivajući se na Marksa jedan od kolega, filozof, je izjavio da socijalistička robna proizvodnja predstavlja *contra dictio in adjecto*. Prema Marksu robna proizvodnja podrazumeva tržišne odnose koji dovode do »fetišizma robe« i različitih pojava alijenacije. Ja sam pokušao razjasniti ova pitanja na sledeći način. Poznatu tvrdnju da robna proizvodnja stvara kapitalizam, treba odbaciti. Robna proizvodnja je postojala u robovlasničkom društvu, feudalnom i kapitalističkom kao i etatizmu. Jasnije je da robna proizvodnja nije odredila sve ove društveno-ekonomske sisteme; naprotiv, nju su odredili mnogo dublji društveni odnosi a oblikovao je odgovarajući društveni sistem. Tako je, na primer, kapitalizam nastao kao rezultat privatne svojine, etatizam kao rezultat državne svojine. Pošto postoji veliki broj vrsta robne proizvodnje ne treba da nas čudi kad nailazimo i na socijalističku robnu proizvodnju. Ukidanje privatne svojine ne dovodi neminovno do socijalizma, iako može znatno da ograniči ulogu tržišta. Ako se privatna svojina zameni državnim svojinom, kapitalizam se zamenjuje etatizmom a fetišizam robe fetišizmom čina (činovnika). U oba ova slučaja odnosi među ljudima se postvaruju, zadržava se društvena nejednakost, nastavlja eksploatacija i u suštini onemogućava ljudsku egzistenciju. U socijalizmu društvena svojina omogućuje da društveni kapital bude podjednako pristupačan svim članovima društva, dok se autoritarizam u preduzeću kojim rukovodi privatno lice ili država zamenjuje samoupravljanjem. U ovom kontekstu tržište i planiranje nisu cilj već sredstvo. Ukoliko želimo da radni kolektiv bude stvarno samostalan u odlučivanju po ekonomskim pitanjima, postojanje tržišta je neminovno.

Međutim, planiranje je u protivurečnosti sa poslovnom autonomijom te se moramo odlučiti ili za planiranje ili tržište — kaže jedna starodrevna zabluda. U stvari društveno planiranje daleko od toga da ograničava, već naprotiv povećava autonomiju preduzeća i to bar iz tri razloga: (1) planiranje smanjuje neizvesnost koja je osnovna restrikcija slobodnom odlučivanju; (2) utiče na povećanje stope rasta — tržište se širi te se povećava i broj mogućih alternativa; (3) izjednačuje uslove poslovanja te na taj način uspešno poslovanje proizvođača manje zavisi od spoljnih uslova koje on nije u stanju da kontroliše a koji su ekonomski i društveno iracionalni [4].

Često se diskutuje o prirodi odnosa između tržišta i plana. Obično se tržište i plan suprotstavljaju jedno drugome kao dva

zasebna mehanizma (uporedi sa Odeljkom 2.b). Neki ekonomisti, međutim, pokušavaju da razviju monistički pristup. V. Bakarić tvrdi da tu nema nikakvog suprotstavljanja jednog drugome, da u celosti vlada zakon vrednosti, a da je plan samo jedan elemenat, iako najznačajniji, u zakonu vrednosti. Ovakva izjava izgleda suprotna onome što sam rekao u prethodnom paragrafu i u odeljku 2.b. Međutim, kontradikcija je više prividna nego stvarna. Ono što Bakarić pokušava da pobije jeste voluntarizam etatističkog planiranja i da pokaže da postoji jedan objektivno dat okvir unutar koga se planeri moraju kretati. Prema I. Maksimoviću ovakva tvrdnja znači isuviše prepuštanje *laisser faire* situaciji. On kritikuje nedoslednost zvanične ekonomske politike i opominje da nedovoljno kontrolisano tržište nanosi štete pojedincima (negiranje raspodele prema radu), preduzećima (različiti uslovi privređivanja u raznim granama industrije) kao i zajednici u celini (proizvodna aktivnost ispod društvenog optimuma). Sve ovo dovodi do stvaranja ideologije prema kojoj socijalizam nema ekonomskih prednosti nad organizovanim kapitalizmom, prema kojoj su nejednakosti i eksploatacija vezani za ljudsku prirodu te da se ne mogu eliminisati [6].

D. Mišić vidi nedostatke u samoupravljanju, kakvo danas postoji u Jugoslaviji, prvenstveno u činjenici da je ono ograničeno na nivo preduzeća. Investicije se neracionalno alociraju, u sadašnjoj situaciji samoupravljanje i planiranje protivureče jedno drugome, negira se princip socijalističke raspodele a javlja se tendencija pojave grupne svojine. Kao rezultat ovoga dolazi do glorifikacije *laisser faire* pristupa. Mišić predlaže da strukturu samoupravljanja treba dograditi i dopuniti prema gore. On veruje da procesi integracije, o kojima je bilo reči u Glavi 8, nisu dovoljno brzi niti sasvim adekvatni. Mišić se, zalaže za jedan integralni sistem samoupravljanja u kome bi se formirala koordinaciona samoupravna tela kako po granama privrede tako i regionalno. Članstvo u ovim udruženjima bilo bi obavezno [7].

Mišićev sistem podseća na sistem viših poslovnih udruženja koji je postojao u vreme dvogodišnjeg prelaznog perioda od 1951—1952. god. Nekoliko godina nakon uvođenja sistema samoupravljanja u jugoslovensku praksu, autor ovog rada je predlagao nešto drugačiji prilaz. Temeljito proučavanje ekonomike naftne privrede ukazalo je na to da se veoma malo može postići putem konkurencije, dok se veoma mnogo dobija uz pomoć jedne koordinirane politike koja bi se zasnivala na nezavisnom i kompetentnom istraživačkom radu. Ja sam tada predlagao da pojedine privredne grupacije koje imaju slična obeležja osnuju zajedničke ali nezavisne ekonomsko-tehnološke naučnoistraživačke institute. Ovi instituti bi pripremali alternativna rešenja prilikom donošenja glavnih odluka u ekonomskoj politici. Predstavnici preduzeća bi tada putem neke vrste samoupravnog mehanizma izabrali najprihvatljiviju alternativu, koja bi mogla biti nešto modificirana u toku procesa. Ovi instituti za industrijska istraživanja mogli bi da posluže i kao institucije za planiranje razvoja i kao takve bi sara-

divale sa regionalnim zavodima za društveno planiranje. [8, Glava 24].

Samoupravljanje u preduzećima predstavlja samo jedan elemenat u integrisanom sistemu društvenog samoupravljanja. E. Pusić ističe da takav jedan sistem ima tri osnovne komponente: teritorijalnu (institucija vlasti na različitim nivoima), funkcionalnu (preduzeća i institucije, tj. radne organizacije), i društvenu (kulturne, verske, i druge vrste povezivanja pojedinaca). Pusić je najviše zainteresovan za ovu prvu komponentu. Prema tome Pusić je prvi među jugoslovenskim autorima koji sistematski proučava problem odumiranja države — što se izvan Jugoslavije smatra utopijom. Država odumire onda kada na mesto vladanja osobama dolazi upravljanje stvarima. Engels je preuzeo ovu čuvenu rečenicu od Saint-Simona. Saint Simon je kao i mnogi njegovi savremenici smatrao da je uprava isključivo instrument vlasti a da je inače bez značaja za život jedne nacije. Marks i Engels su se slagali sa prvim delom ove izjave, ali su javnu upravu smatrali veoma značajnom. Kasnije nailazimo na poznati dualitet — javna uprava nije više isključivo instrument moći već joj se poveravaju i razne društveno neophodne aktivnosti. Obrazovanje, zdravstvena zaštita, socijalno osiguranje itd. u osnovi se razlikuju od odbrane, policije i zakonodavstva. Monopol fizičke moći može ponekad da bude koristan, ali je potpuno nepotreban kada se radi o društvenim službama. U socijalizmu javna uprava bez državne prinudne vlasti postaje aktuelno pitanje. Drugim rečima, sistematsko planiranje i koordinacija društvenih službi ne preduslovljava više postojanje jednog komandnog centra kakva je politička vlast [9]. Interesne zajednice i kviri tržište, o kojima je bilo reči u odeljku 6: b predstavljaju jedan od pokušaja u tom pravcu.

Samoupravljanje nije isključivo ekonomska pojava. Ekonomisti se, kao što je sasvim prirodno, prvenstveno interesuju za ekonomske aspekte, dok naučni radnici koji se bave drugim društvenim naukama istražuju i druge dimenzije samoupravljanja. Lj. Tadić, politikolog, ističe da se jugoslovenski samoupravni socijalizam ispoljava pretežno u ekonomiji. On se potvrdio isključivo na »mikro« nivou, bez odgovarajućeg odjeka na »makro« planu globalnog društva [10, str. 55]. S. Stojanović, filozof, smatra da bez brze političke demokratizacije nije moguće konstituisanje samoupravljanja na višim nivoima društvene organizacije [10, str. 34]. R. Supek, sociolog, objašnjava da politički pluralizam ne znači višepartijski sistem koji može da bude birokratski. U samoupravnim okvirima politički pluralizam znači direktnu kontrolu različitih centara moći. Ostaje otvoren problem na koji način se to može postići. Supek očekuje da će se u početku pojavljivati jedna forma dualističke vlasti, a to znači neka kombinacija klasične reprezentativne demokratije i samouprave.

Očigledno je da samoupravljanje ne predstavlja jedan potpuno dovršen sistem. Mnoga pitanja ostaju i dalje otvorena, mnogi problemi nerešeni. Jugoslovenska društvena laboratorija će morati još neko vreme i ubuduće da aktivno dejstvuje.

LITERATURA

GLAVA I

1. Informativni priručnik o Jugoslaviji. Oktobar, 1948.
2. R. Bičanić, *Ekonomska politika Jugoslavije*. Zagreb, 1962.
3. R. Milić, *Ekonomika FNRJ*. Beograd, 1951.
4. M. Dobrinčić et al, *Privredni sistem FNRJ*. Zagreb, 1951.
5. B. Kidrič, »Kvalitet robno-novčanih odnosa u FNRJ«, *Komunist* 1/1969., 33—51.
6. B. Kidrič, *Privredni problem FNRJ*. Beograd, 1950.
7. B. Horvat, *Ogled o jugoslovenskom društvu*. Zagreb, 1969.
8. B. Kidrič, »Teze o ekonomici prelaznog perioda u našoj zemlji«, *Komunist* 6/1950, 1—20.
9. M. Novak, *Uvod u političku ekonomiju socijalizma*. Zagreb, 1955.
10. N. Pašić, *Javne korporacije u Velikoj Britaniji i drugim zapadnim zemljama*. Beograd, 1957.
11. A. Dragičević, *Potreban rad i višak rada*. Zagreb, 1957.
12. P. Kovač, Đ. Miljević, *Samoupravljanje proizvođača u privredi*. Beograd, 1958.
13. V. Stanović, A. Stojanović, ur., *Birokracija i tehnokracija*, knjiga I, Beograd, 1966.
14. ———, knjiga II, Beograd, 1966.
15. M. Pečujlić, *Klase i savremeno društvo*, Beograd, 1967.
16. S. Stojanović, »Estatistički mit socijalizma«, *Praxis*, 1967, 30—38.
17. B. Horvat, *Note on the Rate of Growth of the Yugoslav Economy*. Beograd, 1963.
18. Z. Popov, »Osvrt na kretanje privrednog razvoja u svetu«, *Economic Analysis*, 1968., 353—65.
19. J. A. Schumpeter, *Kapitalizam, socijalizam i demokratija*, Beograd, 1960.
20. Savezni zavod za statistiku, *Jugoslavija 1945—1964*, Beograd, 1965.
21. Z. Vidaković, *Promene u strukturi jugoslovenskog društva i Saveza Komunisti*. Beograd, 1967.
22. M. V. Vučković, *Naš novi planski i finansijski sistem*. Beograd, 1952.
23. B. Horvat, »Još jedan prilog pitanju prelaznog perioda«, *Ekonomist*, 5—6/1951., 45—56.
24. M. Perović, »Još o prelaznom periodu«, *Ekonomski pregled*, 1953., 29—42.
25. B. Horvat, *Towards a Theory of Planned Economy*. Beograd, 1964.
26. Polemika A. Dragičević, S. Stampar, B. Horvat, *Naše teme*. 1962., 872—94, 1318—33, 1487—1523; 1963., 99—100.
27. E. Mandel, »Yugoslav Economic Theory«, *Monthly Review*, 11/1967. 40—49.
28. B. Ward, »Marxism-Horvatism: A Yugoslav Theory of Socialism«, *American Economic Review*, 1967., 509—23.
29. M. Popović, »O sistemu ekonomske i socijalističke demokratije u Jugoslaviji«, *Komunist*, 3—4/1952, 1—14.
30. E. Kardelj et al, *Razvoj privrede FNRJ*, Beograd, 1956.

31. Program Saveza Komunista Jugoslavije. Beograd, 1958.
32. E. Kardelj, »Basic Principles of the New Constitution«, *Yugoslav Survey*, 11/1962., 1529—56.
33. D. Bilandžić, *Management of Yugoslav Economy*, Beograd 1967.
34. Savezna skupština, *Osnovni problemi daljnog razvoja privrednog sistema*. Beograd, 1964.
35. Savezna skupština, *Privredne reforme*. Beograd, 1965.
36. B. Horvat, ur., *Uzroci i karakteristike privrednih kretanja u 1961. i 1962. godini*. Beograd, 1962.
37. S. Dabčević et al., *O nekim problemima privrednog sistema*. Zagreb, 1962. Preštampano u *Ekonomski pregled*, 3—5/1963.
38. Savetovanje jugoslovenskih ekonomista, Zagreb, 17—19 januara 1963., »Aktuelni problemi privrednog razvoja i privrednog sistema Jugoslavije«, *Ekonomist*, 1/1963.
39. R. Bičanić, »Economics of Socialism in a Developed Country«, *Foreign Affairs*, 1966., 633—50.
40. K. Džeba, M. Beslač, *Privredna reforma*. Zagreb, 1965.
41. B. Horvat, *Samoupravljenje, centralizam i planovanje*. Beograd, 1964.
42. Savetovanje jugoslovenskih ekonomista, Ljubljana, 9—11. marta 1967., »O uslovima stabilizacije jugoslovenske privrede«, *Ekonomist*, 1—4/1966., 1—2/1967.
43. Institut ekonomskih nauka, *Nauka i ekonomska politika*. Beograd, 1968.
44. Institut ekonomskih nauka, *Sumarna analiza privrednih kretanja i prijedlozi za ekonomsku politiku*. Beograd, 1968.
45. Institut ekonomskih nauka, *Ocjena ekonomske situacije i predviđanja daljeg razvoja*. Beograd, 1969.
46. B. Horvat, *Ekonomska nauka i narodna privreda*. Zagreb, 1968.
47. J. Sirotković, *Planiranje proširene reprodukcije i socijalizma*. Zagreb, 1951.
48. I. Lavrač, »Konkurencija i stimulacija u našem privrednom sistemu«, *Ekonomist*, 1953., 601—19.
49. M. Novak, »O prelaznom periodu«, *Ekonomski pregled*, 1952., 203—13.
50. M. Korać, »Prilog pitanju o prelaznom periodu«, *Ekonomist*, 3—4, 1951., 37—46.
51. R. Uvalić, »Zakon vrednosti i njegovo korišćenje u planiranju narodne privrede«, *Ekonomist*, 1/1948., 20—27.
52. S. Kraigher, »O politični ekonomiji v prehodnom razdoblju«, *Ekonomiska revija*, 1—2/1950., 9—46.
53. R. Uvalić, »O nekim principima našeg privrednog sistema i problemi njihove primene«, *Ekonomist*, 3/1954., 5—17.
54. I. Maksimović, *Teorije socijalizma u građanskoj ekonomskoj nauci*. Beograd, 1958.
55. F. Černe, *Planiranje in tržišni mehanizam v ekonomski teoriji socijalizma*, Ljubljana, 1960.
56. B. Jelić, »Neki aspekti dejstva plana i tržišta u našoj privredi«, *Ekonomist*, 1958., 183—201.
57. R. Uvalić, »Funkcije tržišta i plana u socijalističkoj privredi«, *Ekonomist*, 1962., 205—19.
58. R. Bičanić, »Centralističko, decentralističko ili policentričko planiranje«, *Ekonomist*, 1963., 456—69.
59. B. Sefer, *Ekonomska razvoj Jugoslavije i privredna reforma*. Beograd, 1968.
60. »Diskusija ekonomista o prednacrtu ustava«, *Ekonomist*, 1962., 439—517.
61. V. Rajković, »Ocjena ostvarivanja privredne reforme i aktuelni problemi«, u *Aktuelni problemi ekonomske politike Jugoslavije*, 1969/1970. Zagreb, pp. 21—48.
62. V. Bakarić, *Aktuelni problemi sadašnje etape revolucije*. Zagreb, 1967.

GLAVA II

1. D. Čalić, *Metodologija planiranja proizvodnje*. Beograd, 1948.
2. B. Kidrić, *Sabrana dela*, Knjiga III. Beograd, 1960.

3. V. Begović, Dvije i po godine Petogodišnjeg plana«, *Komunist*, 5/1949., 82—101.
4. »Izveštaj savezne planske komisije«, *Informativni priručnik o Jugoslaviji*.
5. M. Vučković, *Naš novi planski i finansijski sistem*. Beograd, 1952.
6. B. Jelić, »Characteristics of the Yugoslav Economic Planning System«, *Socialist Thought and Practice*, 1/1961., 59—81.
7. M. Popović, *Društveno ekonomski sistem*. Beograd, 1964.
8. S. Lovrenović, *Ekonomska politika Juoslavije*, Sarajevo, 1963.
9. J. Sirotković, *Problemi privrednog planiranja u Jugoslaviji*. Zagreb, 1961.
10. S. Dabčević-Kučar, »Decentralized Socialist Planning: Yugoslavia«, in E. E. Hagen, ed., *Planning Economic Development*. Homewood, 1963.
11. B. Jelić, *Sistem planiranja u Jugoslavenskoj privredi*. Beograd, 1962.
12. N. Čobeljić, R. Stojanović, *Teorija investicionih ciklusa u socijalističkoj privredi*. Beograd, 1966.
13. »Resolution of Federal Assembly on the Guidelines for Drawing up Yugoslavia's Social Plan for the 1964—1970 Period«, *Yugoslav Survey*, 1964., 2703—16.
14. V. Medenica, »A Survey of the Major Results Achieved in the Implementation of Yugoslavia's 1966—1970 Social Plan«, *Yugoslav Survey*, 4/1968., 27—46.
15. A. Bajt, »Fluctuations in Growth Rates in Post War Socialist Economies«, *International Economic Seminar — CESES*. Balatonfüred, 1960.
16. B. Horvat, »Tehnički progres u Jugoslaviji«, *Ekonomska analiza*, 1969., 29—57.
17. B. Horvat, *Privredni ciklusi u Jugoslaviji*. Beograd, 1969.
18. B. Sefer, »Problemi i politika razvoja lične i društvene potrošnje«, u J. Sirotković, ur., *Suvremeni problemi jugoslovenske privrede i ekonomska politika*. Zagreb, 1965.
19. J. Đorđević, »Teorijska i ustavna pitanja planiranja u Jugoslaviji«, *Usmeravanje društvenog razvoja u socijalizmu*. Beograd, 1965.
20. N. Čobeljić, *Politika i metodi privrednog razvoja Jugoslavije*. Beograd, 1959.
21. T. A. Marschak, »Centralized Versus Decentralized Resource Allocation: The Yugoslav Laboratory«, *Quarterly Journal of Economics*, 1968, 561—87.
22. R. Bičanić, »The Threshold of Economic Growth«, *Kyklos*, 1962., 7—28.
23. D. Bjelogrić, »O nekim problemima društvenog usmeravanja privrede«, u *Usmeravanje društvenog razvoja u socijalizmu*. Beograd, 1965.
24. Savezna skupština, *Osnove sistema društvenog planiranja*. Beograd, 1966.
25. J. Sirotković, *Planiranje u sistemu samoupravljanja*, Zagreb, 1966.
26. M. Mesarić, *Planiranje privrednog razvoja*. Zagreb, 1967.
27. Jugoslovenski institut za ekonomska istraživanja, *Sumarna analiza privrednih kretanja i prijedlozi za ekonomsku politiku*. Beograd, 1968.
28. M. Mesarić, »Uloga planiranja u jugoslovenskom privrednom modelu«, *Ekonomist*, 1969., 403—26.
29. B. Horvat, »Planning in Yugoslavia«, rad čitan na konferenciji Crisis in Planning, University of Sussex, 1969.
30. G. D. H. Cole, *Guild Socialism Re-Stated*. London, 1920.
31. B. Horvat, *An Essay on Yugoslav Society*. New York, 1969.
32. R. Bičanić, »O monocentričnom i policentričnom planiranju«, *Ekonomski pregled*, 1963., 469—528.
33. R. Bičanić, *Problems of Planning: East and West*. The Hague, 1967.
34. B. Horvat, »The Optimum Rate of Investment«, *Economic Journal*, 1958., 747—67.
35. B. Horvat, »The Optimum Rate of Investment Reconsidered«, *Economic Journal*, 1965., 572—76.
36. M. Sekulić, *Primjena strukturnih modela u planiranju privrednog razvoja*. Zagreb, 1968.
37. B. Horvat, *Primjena međusektorske analize u planskom bilanciranju privrede*. Beograd, 1969.
38. B. Horvat, »A Restatement of a Simple Planning Model with Some Examples from Yugoslav Economy«, *Sankhya*. Series B, 1960., 29—48.

39. D. Nikolić, ur., *Elementi metodologije planiranja dugoročnog privrednog razvoja*. Beograd, 1964.
40. B. Horvat, »An Integrated System of Social Accounts for an Economy of the Yugoslav Type«, *Review of Income and Wealth*, 1968., 19—36.
41. B. Horvat et al., *Integrirani sistem društvenog računovodstva za jugoslovensku privredu*. Beograd, 1969.
42. R. Bičanić, »Economic Growth Under Centralized and Decentralized Planning: Yugoslavia — A Case Study«, *Economic Development and Cultural Change*, 1957., 63—74.
43. N. Cobeljić, Tri osnovna problema u teoriji razvoja nedovoljno razvijenih zemalja«, *Ekonomist*, 1959., 225—53.
44. R. Stojanović, »Stopa rasta socijalističke privrede«, u R. Stojanović ur. *Savremeni problemi privrednog razvoja u socijalizmu*. Beograd, 1960.
45. A. Bajt, »Optimalna veličina investicija iz nacionalnog dohotka«, *Ekonomist*, 1958., 79—91.
46. A. Bajt, »Stopa rasta u nacrtu perspektivnog plana«, *Ekonomist*, 1963., 584—91.
47. F. Černe, »O stabilizaciji in nihanjih v gospodarstvu«, *Ekonomika revija*, 1967., 212—29.
48. A. Bajt, »Privredna kretanja i ekonomska politika u 1969. i 1970. godini«, *Aktuelni problemi ekonomske politike Jugoslavije 1969/1970*. Zagreb, 1969., str. 5—17.

GLAVA III

1. A. Fiamengo, »Samoupravljanje i socijalizam«, u Janičijević, *Društveno samoupravljanje u Jugoslaviji*, Beograd, 1965, 11—38.
2. B. Horvat, *An Essay on the Yugoslav Society*. New York, 1969.
3. Z. Tanić, ur., *Radničko samoupravljanje; razvoj i problemi*. Beograd, 1963.
4. B. Ward, »Workers' Management in Yugoslavia«, *Journal of Political Economy*, 1957., 373—86.
5. B. Horvat, V. Rašković, »Workers' Management in Yugoslavia: A Comment«, *Journal of Political Economy*, 1959., 194—98.
B. Ward, »Reply«, 199—200.
6. International Labour Office, *Workers' Management in Yugoslavia*. Geneva, 1962.
7. M. Novak, *Organizacija poduzeća u socijalizmu*. Zagreb, 1967.
8. D. Gorupić, »Razvoj samoupravnih društvenih odnosa i samoupravno odlučivanje u privredi«, *Ekonomski pregled*, 1969., 1—26.
9. J. Županov, *O problemima upravljanja i rukovođenja u radnoj organizaciji*. Zagreb, 1967.
10. D. Gorupić, »Tendencije u razvoju radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji«, *Ekonomist*, 1967., 593—638.
11. Institut ekonomskih nauka, *Sumarna analiza privrednih kretanja i prijedlozi za ekonomsku politiku*. Beograd, 1968.
12. M. Kovačević, »Enterprise Rules and Regulations«, *Yugoslav Survey*, 1969., 1—8.
13. J. Županov, »Radni kolektiv i ekonomska jedinica u svjetlu organizacione teorije«, *Ekonomski pregled*, 1962., 143—69.
14. M. Vučković, *Naš novi planski i finansijski sistem*. Beograd, 1952.
15. M. Dautović, »Economic Integration«, *Yugoslav Survey*, 1968., 75—82.
16. Đ. Miljević, *Privredni sistem Jugoslavije*. Beograd, 1965.
17. W. Friedmann, L. Mates, eds., *Joint Business Ventures of Yugoslav Enterprises and Foreign Firms*. Belgrade, 1968.
18. M. Sukijasović, Đ. Vujačić, *Industrial Cooperation and Joint Investment Ventures between Yugoslav and Foreign Firms*. Beograd, 1968.
19. B. Ward, »The Firm in Illyria: Market Syndicalism«, *American Economic Review*, 1958., 566—89.
20. E. Domar, »The Soviet Collective Farm«, *American Economic Review*, 1966., 734—57.
21. D. Dubravčić, *Ponašanje samoupravnog poduzeća kod izbora kombinacije proizvodnih faktora*. Zagreb, 1967.

22. D. Dubravčić, »Prilog zasnivanju teorije jugoslavenskog poduzeća: Mogućnosti uopćavanja modela«, *Ekonomika analiza*, 1968., 120—27.
23. B. Horvat, »Prilog zasnivanju teorije jugoslavenskog poduzeća«, *Ekonomika analiza*, 1967., 7—28.
24. B. Horvat, *Towards a Theory of Planned Economy*. Beograd, 1964.
25. J. Županov, »Proizvođač i riziko — Neki socijalno-psihološki aspekti kolektivnog poduzetništva«, *Ekonomist*, 1967., 389—408.
26. J. Đorđević, »A Contribution to the Theory of Social Property«, *Socialist Thought and Practice*, No. 24, 1966., 73—110.
27. M. Toroman, »Oblici društvene svojine«, rad pripremljen za simpozij o društvenom vlasništvu, Srpska akademija nauka, Beograd, Septembar 20—22, 1965.
28. A. Gams, »Društvena svojina i društveno usmeravanje«, u *Usmeravanje društvenog razvoja u socijalizmu*, Beograd, 1965, 50—67.
29. A. Bajt, »Društvena svojina—kvantitativna i individualna«, *Gledišta*, 1968., 531—44.
30. S. Pejovich, *The Market-Planned Economy of Yugoslavia*. Minneapolis, 1966.
31. K. Marx, *Rani radovi*. Zagreb, 1953.
32. V. Rašković, »Osnovni idejni i politički problemi ličnog rada u sistemu društvenog samoupravljanja«, u *Privatni rad: Za ili protiv*, Beograd, 1967.
33. D. Bilandžić, »Odnosi između samoupravljanja i rukovođenja u poduzeću«, u *Savremeno rukovođenje i samoupravljanje*, Beograd, 1969., 67—96.
34. J. Dirlam, »Problems of Market Power and Public Policy in Yugoslavia«, u *Economic Concentration*, U. S. Senate, Subcommittee on Antitrust and Monopoly of the Committee on the Judiciary, 90th Congress, 2nd Session, Part 7, 1968, str. 3758—3785.
35. I. Drutter, »Uticaj koncentracije ponude na cijene i poslovni uspjeh privrednih organizacija«, *Ekonomist*, 1964., 697—700.
36. H. M. Wachtel, *Workers' Management and Wage Differentials in Yugoslavia*; neobjavljena doktorska disertacija, Ann Arbor, 1969.
37. I. Drutter, »Tržišni aspekti koncentracije«, *Ekonomski institut, Ekonomske studije* 3. Zagreb, 1965.
38. M. Mišetić, »Da li je upravni odbor prevaziđen«, *Direktor*, 9/1969., 56—60.
39. G. Lemán, *Ungeklärte Fragen in jugoslawischen System der Arbeiter selbstverwaltung*. Köln, 1969.
40. G. Lemán, *Stellung und Aufgabung der ökonomischen Einheiten in den jugoslawischen Unternehmungen*. Berlin, 1967.

GLAVA IV

1. M. Radulović, *Sistem i politika cijena u Jugoslaviji*. Neobjavljena doktorska disertacija, Titograd, 1968.
2. B. Kidrić, *Privredni problem FNRJ*. Beograd, 1948.
3. B. Sefer, »Tržište u posleratnom periodu«, u *Razvoj privrede FNRJ*. Beograd, 1956.
4. M. Dobrinčić et al., *Privredni sistem FNRJ*. Zagreb, 1951.
5. N. Cobeljić, K. Mihajlović, S. Đurović, »Problem našeg tržišta s naročitim osvrtom na tržište poljoprivrednih proizvoda«, *Ekonomist*, 3—4/1959., 31—70.
6. D. Vuković, »Price Formation and Social Price Control«, *Yugoslav Survey*, 1968, 51—58.
7. I. Drutter, »Sistem cijena i tržišnih odnosa«, *Poduzeće u reformi*. Zagreb, 1968.
8. Institut ekonomskih nauka, *Ocjena ekonomske situacije i predviđanja daljnog razvoja*. Beograd, 1969.
9. Institut ekonomskih nauka, *Sumarna analiza privrednih kretanja i prijedlozi za ekonomsku politiku*. Beograd, 1968.
10. V. Pertot, »Stabilizacija u uslovima disparitetnih odnosa troškova proizvodnje«, *Ekonomist*, 1966., 316—44.
11. B. Horvat, *Towards a Theory of Planned Economy*, Beograd 1964.
12. B. Kidrić, »Teze o ekonomskoj prelaznog perioda u našoj zemlji«, *Komunist*, 1950., 1—20.

13. B. Kndrić, »O nekim teoretskim pitanjima privrednog sistema,« *Komunist*, 1952., 41—67.
14. M. Todorović, *Oslobodenje rada*. Beograd, 1965.
15. Institut društvenih nauka, *Koncepcija i verifikacija specifične cene proizvodnje u jugoslovenskoj privredi 1964. i 1965.* Beograd, 1968.
16. Savjetovanje jugoslovenskih ekonomista. »Problemi teorije i politika cena,« *Ekonomist*, 1964., 499—792.
17. M. Mesarić, »Prilog diskusiji o obliku gravitacione cijene u socijalističkoj privredi,« *Ekonomski pregled*, 1965., 607—34.
18. T. Tomić, »Dosadašnji razvoj raspodjele ličnih dohodaka u SFRJ,« u *Obračun i raspodjela osobnih dohodaka u radnim organizacijama*, Zagreb, 1968., 3—22.
19. E. Berković, »Differentiation of Personal Incomes,« *Yugoslav Survey*, 1969., 81—90.
20. N. Janković, »Lični dohoci kao faktor podizanja životnog standarda,« u *Obračun i raspodjela osobnih dohodaka u radnim organizacijama*. Zagreb, 1968., str. 155—68.
21. F. Lipovec, »Razvoj profitne mere v sistemu samouprave delovnih kolektivov,« *Ekonomika revija*, 1954., 141—51.
22. S. Pejovich, *The Market — planned Economy of Yugoslavia*. Minneapolis, 1966.
23. B. Horvat, »Tehnički progres u Jugoslaviji,« *Ekonomika analiza*, 1968., 29—57.
24. S. Popov, »Kretanje produktivnosti rada i ličnih dohodaka u pojedinim granama u periodu od 1952. do 1966., godine,« u *Obračun i raspodjela osobnih dohodaka u radnim organizacijama*. Zagreb, 1968., str. 613—33.
25. H. M. Wachtel, *Workers' Management and Wage Differentials in Yugoslavia*. Neobavljena disertacija. Ann Arbor, 1969.
26. M. Korać, *Analiza ekonomskog položaja privrednih grupacija na bazi zakona vrijednosti*. Zagreb, 1968.
27. B. Horvat, »Raspodjela prema radu među kolektivima,« *Naša stvarnost*, 1962., 52—66.
28. B. Šefer, »Rasponi ličnih dohodaka, njihovo formiranje i tendencije,« *Obračun i raspodjela osobnih dohodaka u radnim organizacijama*. Zagreb, 1968., 421—38.
29. V. Bakarić, *Problemi zemljišne rente u prelaznoj etapi*. Zagreb, 1950.
30. B. Horvat, »O problemu radničke rente,« *Ekonomski pregled*, 1953., 253—57.
31. A. Bajt, »Osební dohodki in delovna stovilnost,« *Ekonomika revija*, 1956., 97—134.
32. D. Gorupić, I. Perišin, »Proširena reprodukcija i njeno financiranje,« *Ekonomski pregled*, 1965., 109—30.
33. D. Gorupić, »Samoupravno poduzeće i privredna reforma,« *Poduzeće u reformi*. Zagreb, 1968., str. 3—26.
34. I. Lavrač, »Cena upotrebne vrednosti kapitala,« *Ekonomika misao*, 1968., 407—23.
35. S. Popović, »Merenje dohotka i njegova raspodjela,« *Ekonomika misao*, 1968., 424—36.
36. F. Černe, »Poskus ekonomsko-logičnoga testiranja sedem hipoteza iz teorije dohotka,« *Ekonomika revija*, 1967., 12—29.
37. M. Samardžija, »Metodološke i društvene osnove teorije raspodjele dohotka,« *Gledišta*, 1968., 124—49, 293—304.
38. A. Bajt, »Faktori dohotka i osnovne ekonomske zakonitosti u njegovoj raspodjeli u socijalističkoj tržišnoj privredi,« *Ekonomist*, 1967., 347—57.
39. A. Bajt, *Raspodjela nacionalnog dohotka i sistem ličnih dohodaka u našoj privredi*. Beograd, 1962.
40. P. Jurković, »Suština i značaj promjena u sistemu utvrđivanja i raspodjele dohotka,« *Ekonomski pregled*, 1968., 27—52.
41. V. Milenković, »Spoljna trgovina,« *Razvoj privrede FNRJ*. Beograd, 1956., str. 399—419.
42. I. Fabinc et al., »Problemi ekonomskih odnosa e inozemstvom,« *Poduzeće u reformi*, Zagreb, 1968., str. 133—216.
43. D. Čehovin, *Ekonomski odnosi Jugoslavije s inostranstvom*. Beograd, 1960.
44. S. Serdar, *Da li FNR Jugoslavija postaje agrarno-uvozna i industrijski izvozna zemlja*. Zagreb, 1953.
45. Z. Mrkušić, *Međunarodna trgovina i trgovinska politika*. Beograd, 1963.
46. M. Žiberna, »Neki problemi ekonomskih odnosa s evropskom ekonomskom zajednicom,« *Međunarodni problemi*, 1969., 51—66.

47. P. Mitić, »Ekonomske integracije, svjetsko tržište i Jugoslavija,« *Gledišta*, 1969., 1073—86.
48. I. Pelicon, »Sumarna ocena i neki problemi privredne suradnje SFRJ sa zemljama u razvoju u 1966—1967., godini,« *Privredni odnosi Jugoslavije sa zemljama u razvoju*. Ljubljana 1968., str. 1—23.
49. R. Uvalić, »Trojna ekonomska suradnja Jugoslavije, Indije i UAR-a,« *Privredni odnosi Jugoslavije sa zemljama u razvoju*. Ljubljana, 1968., str. 128—46.
50. D. Bilandžić, *Management of Yugoslav Economy (1945—1966)*. Beograd, 1967.
51. P. Mihajlović, S. Tanović, »Veza jugoslovenskog izvoza s konjunkturu u svetu,« *Ekonomist*, 1959., 45—79.
52. V. Pertot, *Yugoslav Foreign Trade*. Beograd, 1960.
53. S. Obradović, *Uvod u analizu spoljne trgovine*. Beograd, 1962.
54. M. Popović, »O ekonomskim odnosima između socijalističkih država,« *Komunist* 4/1949., 89—146.
55. V. Guzina, »Međunarodni zajmovi i socijalistička izgradnja,« *Komunist* 6/1950., 21—79.
56. D. Avromović, »Funkcija deviznog kursa u socijalističkoj privredi,« *Ekonomist* 3/1952., 3—31.
57. V. Majchsner, »Intervalutarni kurs i cene,« *Ekonomski anali*, 3/1956., 186—204.
58. M. Frković, »Disparitet spoljnotrgovinskih kurseva u našoj privredi,« *Ekonomist*, 1957., 79—97.
59. Institut za spoljnu trgovinu, *Analiza devizne reforme iz 1961.* Beograd, 1964.
60. D. Anakiovski, »Foreign Trade in the Yugoslav Reform,« *Yugoslav Survey*, 3/1969., 71—84.
61. A. Domandžić, »Customs Tariff,« *Yugoslav Survey*, 24/1966, 3485—88.
62. Savezna skupština, *Devizni i spoljnotrgovinski režim*. Beograd, 1966.
63. O. Kovač, *Uzroci i posljedice strukturne neravnoteže u platnom bilansu Jugoslavije*. Šapirografirana studija Instituta ekonomske nauke. Beograd, 1966.
64. I. Fabinc, »Uloga carinske politike u zemljama u razvoju,« *Međunarodni problemi*, 4/1963., 27—39.
65. I. Fabinc, »Elementi programa zaštite jugoslavenske privrede,« *Ekonomist*, 1968., 41—60.
66. U. Dujšin, »Determinante izbora između fiksnog i fleksibilnog kursa kod nas,« *Ekonomist*, 1968., 592—98.
67. A. Čičin-Šain, »Fiksni ili fleksibilni kursevi,« *Ekonomist*, 1968., 642—48.
68. A. Čičin-Šain, *Devizni režim i konvertibilnost dinara*. Zagreb, 1967.
69. A. Čičin-Šain, »Problemi konvertibilnosti dinara,« *Ekonomist*, 1968., 79—102.
70. Z. Mrkušić, *Spoljnoekonomska politika Trećeg svijeta*. Rukopis.
71. Lj. Madžar, »Jedna empirijska analiza stabilnosti spoljnotrgovinskih tokova,« *Ekonomist*, 1968., 580—87.
72. G. Macesich, *Yugoslavia. The Theory and Practice of Development Planning*. Charlottesville, 1946.
73. Z. Mrkušić, »Problemi prilagodavanja deviznog kursa,« *Ekonomika misao*, 1969., 133—41.
74. Z. Mrkušić, »Neka pitanja na alternativu: prilagodavanje deviznog kursa — direktna kontrola,« *Ekonomist*, 1967., 89—102.
75. V. Rašković, *Društveno samoupravljanje i raspodjela prema radu u Jugoslaviji*. Beograd, 1967.
76. B. Šefer, *Ekonomski razvoj Jugoslavije i privredna reforma*. Beograd, 1969.
77. F. Černe, *Tržište i cijene*. Zagreb, 1966.

GLAVA V

1. Finansijski institut, *Finansijski sistem FNRJ Jugoslavije*, Beograd, 1949.
2. M. Vučković, »The Recent Development of the Money and Banking System of Yugoslavia,« *Journal of Political Economy*. 1963., 363—77.
3. M. Vučković, »Preduzeće i kredit,« *Ekonomski anali*, 1956., 166—85.

4. R. M. Stevanović, *Novčani i kreditni sistem*. Beograd, 1954.
5. M. Vučković, *Kreditni sistem u FNRJ*. Beograd, 1957.
6. E. Neuberger, "Centralization vs. Decentralization: The Case of Yugoslav Banking," *American Slavic and East European Review*, 1959., 361—73.
7. J. Pokorn, »Razvoj našeg finansijskog sistema«, *Financije*, 1956., 1—10.
8. N. Miljanić et al., *Kreditni i finansijski sistem u Jugoslaviji*. Beograd, 1956.
9. E. Neuberger, "The Role of Central Banking under Various Economic Systems," C. J. Friedrich, S. E. Harris, eds., *Public Policy, Cambridge*, 1958, str. 227—54.
10. B. Jelčić, »Poreski instrumenti kao instrument ekonomske politike«, *Ekonomist*, 1967., 50—63.
11. V. Holjevac, *Kreditno-monetarni problemi*. Sapirografirana monografija u Ekonomskom institutu. Zagreb, 1967.
12. M. Golijanin, "Credit and Money Control," *Yugoslav Survey*, 1967., 93—104.
13. I. Perišin, »Stabilizacija i monetarno-kreditna politika«, *Ekonomist*, 1967., 103—120.
14. N. Miljanić, »Reguliranje monetarnog volumena u SFR Jugoslaviji«, *Univerzitet danas*, 9—10/1966.
15. R. Vuksanović, »Credit and Money«, *Yugoslav Survey*, 1966., 3461—74.
16. P. Bašaraba, »Changes in the Organization and Management of Banks«, *Yugoslav Survey*, 4/1967., 77—81.
17. N. Miljanić, *Novac i kredit*. Zagreb, 1964.
18. B. Mijović, *Novčana i kreditna politika*. Beograd, 1957.
19. F. Vasić, »Investment in the Post-War Period«, *Yugoslav Survey*, 15/1963., 2153—172.
20. M. Trkđja, *Kamata na fondove u privredi*. Sapirografirani rad u Ekonomskom institutu. Zagreb, 1968.
21. E. Neuberger, »The Yugoslav Investment Auctions«, *Quarterly Journal of Economics*, 1959., 88—115.
22. B. Jovanović, »Reform of the Credit and Banking System«, *Yugoslav Survey*, 22/1965, 3216—236.
23. D. Vojnić, »Investiciona politika i sistem proširene reprodukcije«, u *Aktuelni problemi ekonomske politike Jugoslavije 1969/1970*. Zagreb, 1969, str. 75—92.
24. B. Horvat, »Jugoslavenski sistem samoupravljanja in uvoz tužega kapitala«, *Ekonomika revija*, 1967., 406—17.
25. Narodna banka Jugoslavije, *Novčano-kreditna politika i stabilnost dinara*. Sapirografirano. Beograd, 1965.
26. D. Dimitrijević, »The Use of Flow-of-Funds Accounts in Monetary Planning in Yugoslavia«, *Review of Income and Wealth*, 1968., 101—116.
27. M. Čirović, *Novac i kredit*. Beograd, 1966.
28. M. Vučković, »Dosadašnja inflaciona kretanja u Jugoslaviji«, *Ekonomist*, 1967., 121—140.
29. N. Miljanović, »Prilog izučavanju problematike novca«, *Ekonomski pregled*, 1956., 12—24.
30. A. Bajt, »Izvori inflacije u razdoblju posle reforme«, *Ekonomist*, 1967., 141—46.
31. V. Holjevac, *Kreditno monetarni problemi 1960—1967*. Sapirografirana monografija u Ekonomskom institutu. Zagreb, 1967.
32. I. Perišin, Antiinflatorna politika Jugoslavije poslije reforme«, *Ekonomski pregled*, 1969., 497—530.
33. I. Perišin, *Monetarno-kreditna politika*. Zagreb, 1968.
34. D. Dimitrijević, »The Financial Structure in a Changing Economy: the Case of Yugoslavia«, *Florida State University Slavic Papers*, 1968., 1—22.
35. D. M. Milojević, *Neposredni porezi Srbije i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Beograd, 1925.
36. M. Matejić, *Javne finansije*. Beograd, 1958.
37. A. Perić, *Finansijska teorija i politika*. Beograd, 1964.
38. R. Radovanović, »Budgetary System and Budget Expenditure«, *Yugoslav Survey*, 1962., 1111—22.
39. T. Tišma, *Javne finansije*, Zagreb, 1964.
40. S. M. Milatović, *Poreski sistem*. Beograd, 1967.
41. B. Jelčić, *Problemi društvenih financija (prihoda)*. Sapirografirani rad u Ekonomskom institutu. Zagreb, 1967.
42. R. Radovanović, *Poreski sistem FNRJ*. Beograd, 1953.
43. S. Pejovich, »Taxes and Pattern of Economic Growth: the Case of Yugoslavia«, *Cahiers de l'ISEA*, 1964., 227—35.
44. M. Hanžeković, *Problemi društvenih financija*. Sapirografirani rad u Ekonomskom institutu. Zagreb, 1967.
45. B. Lazarević, »Turnover Tax«, *Yugoslav Survey*, 1965., 3311—20.
46. B. Jelčić, *Ekonomski učinci oporezivanja prometa proizvoda*. Sapirografirani rad u Ekonomskom institutu. Zagreb, 1967.
47. T. Kanevski, *Fundamentalnost i razvojne smernice novog sistema finansiranja društveno-političkih zajednica*. Beograd, 1968.
48. K. Bogoev, *Lokalne finansije*. Beograd, 1964.
49. R. Radovanović, »Budžet u toku proteklih deset godina«, u *Razvoj privrede FNRJ*. Beograd, 1956, str. 443—51.
50. S. Turčinović, »Financing Socio-Political Units«, *Yugoslav Survey*, 1968., 59—74.
51. P. Sicherl et al., *Iučavanje problema dopunskih sredstava republikama na trajnijoj osnovi*. Sapirografirana studija Instituta ekonomskih nauka. Beograd, 1968.
52. B. Ivanović, *Primena metoda I-odstupanja u problemima određivanja ekonomske razvijenosti*. Institut ekonomskih nauka, sepárat br. 13., Beograd, 1964.
53. P. Sicherl, »Analiza nekih elemenata za ocenu stepena razvijenosti republika i pokrajina«, *Ekonomika analiza*, 1969., 5—28.
54. J. Đorđević, *Sistem lokalne samouprave u Jugoslaviji*. Beograd, 1957.
55. D. Milivojević, *The Yugoslav Commune*. Beograd, 1965.
56. J. Đuričić, »Local Communities«, *Yugoslav Survey*, 1965, 3287—300.
57. D. Miljković, »Komuna i društvena reprodukcija« u *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije*. Beograd, 1961.
58. J. Davičo, »Privredni problemi komune«, *Ekonomist*, 3—4/1954, 185—95; diskusija, str. 195—208.
59. R. Radovanović, *Oporezivanje dohotka priurednih poduzeća*. Beograd, 1956.
60. K. Bogoev, »Opšti prikaz fiskalnog sistema i fiskalne politike Jugoslavije«, *Univerzitet danas*, 9—10/1966., 149—63.
61. K. Bogoev, »Stabilizaciona fiskalna politika«, *Ekonomist*, 1967., 1—28.
62. M. Hanžeković, »Djelovanje porezne i monetarno-kreditne politike na stabilizaciju jugoslovenske privrede«, *Ekonomist*, 1967., 29—49.
63. B. Soškić, »Rast proizvodnje i zaposlenosti i mere ekonomske politike«, *Ekonomist*, 1969., 143—55.
64. M. Petrović, *Formiranje prihoda društveno-političkih zajednica u SR Srbiji i njihova raspodela između republike, pokrajina i opština*. Beograd, 1968.
65. M. Košir, *The Kranj Commune*. Beograd, 1966.
66. B. Jelčić, »Poreska i budžetska politika«, *Aktuelni problemi ekonomske politike Jugoslavije 1969/1970*. Zagreb, 1969.
67. B. Soškić, »Povećanje zaposlenosti u našem sistemu tržišne privrede«, *Ekonomika misao*, 1969., 79—92.
68. A. Bajt, »Yugoslav Economic Reforms, Monetary and Production Mechanism«, *Economics of Planning*, 1967., 201—18.
69. A. Papić, »Investment Financing in Yugoslavia«, *Annals of Collective Economy*, 1969., 208—31.
70. J. Đorđević, »The Communal System in Yugoslavia«, *Annals of Collective Economy*, 1959., 169—207.
71. E. Pusić, *Samoupravljanje*. Zagreb, 1968.

GLAVA VI

1. P. Sweezy, »The Transition from Socialism to Capitalism?« *Monthly Review*, 1964., 569—90.
2. J. Đorđević, »A Contribution to the Theory of Social Property«, *Socialist Thought and Practice*, 24/1966., 73—110.
3. M. Marković, Socijalizam i samoupravljanje«, *Smisao i perspektive socijalizma*. Zagreb, 1965, str. 54—71.
4. B. Horvat, »Socijalistička robna proizvodnja«, *Gledišta*, 1968., 1321—30.
5. V. Bakarić, *Aktuelni problemi izgradnje našeg privrednog sistema*. Zagreb, 1963.
6. I. Maksimović, »Razmišljanje o nekim teoretskim i idejnim pitanjima robne proizvodnje povodom našeg privrednog sistema«, *Ekonomist*, 209—26.
7. D. Mišić, »Sistem integralnog samoupravljanja u jugoslavenskoj privredi«, *Ekonomist*, 1965. 289—312.
8. B. Horvat, *Ekonomika jugoslovenske naftne privrede*. Beograd, 1962.
9. E. Pusić, *Samoupravljanje*. Zagreb, 1968.
10. Simpozij jugoslovensko-čehoslovačkih filozofa, »Savremeni trenutak socijalizma«, *Filosofija*, 2/1969., 1—98.

REGISTAR AUTORA

Anakioski D. 75, 76
Avramović D. 72, 74, 77

Bajt A. 25, 29, 33, 38, 51, 63, 65, 66, 96
Bakarić V. 22, 119
Baletić Z. 25, 29
Begović V. 28n.
Bičanić R. 17, 17n, 18, 22, 23, 24, 34, 35, 69
Bjelogrić D. 34, 35
Bogoev K. 109, 114, 115, 116
Bolčić S. 44, 49

Čehovin D. 74
Černe F. 18, 19, 59, 65
Čičin-Šain A. 76, 77, 78
Čobeljić N. 22, 29, 33, 34, 35, 38

Čirović M. 96

Dabčević S. 29, 59
Davičo J. 113
Davidović R. 22
Dimitrijević D. 86, 90
Dirlam J. 47, 64
Domar E. 48
Dragičević A. 13
Drutter I. 47
Dubravčić D. 48
Dujšin U. 77

Džeba K. 24

Đorđević J. 50, 113, 117
Đuričić J. 112
Ekonomski institut — Zagreb 23, 25, 26, 78
Engels F. 12, 120

Fabinc I. 76, 77
Fabri Z. 13
Frković M. 73

Gams A. 50
Gorupić D. 43, 44, 65
Guzina V. 72

Hanžeković M. 106, 107, 110, 115
Holjevac V. 85, 97, 98
Horvat B. 18, 19, 24, 25, 36, 38, 51, 63, 66, 119

Institut ekonomskih nauka, Beograd 23, 25, 26, 32, 33, 35, 44, 96, 97
Institut za finansije, Beograd 81, 100
Ivanović B. 110

Janković N. 60
Jelčić B. 100, 115
Jurković P. 66

Kardelj E. 15, 20, 21
Kidrič B. 12, 13, 27, 58, 59
Knight F. H. 48
Konevski T. 107, 110
Kovač O. 77
Kovač P. 13
Korać M. 35, 59, 63, 64
Kraigher S. 12

Lavrač I. 19, 65
Lenjin V. I. 13
Lemân Gudrun 42, 43, 49
Lovčević J. 102

Macesich G. 77
Macura M. 22
Maksimović I. 18, 59, 119
Mandel E. 19
Marković M. 117
Marschak T. 32
Marshall A. 48
Marx K. 2, 66, 111, 118
Meichsner V. 73
Mesarić M. 35, 59
Mihailović K. 22, 35
Mihailović P. 69
Milić R. 13
Milivojević D. 111, 120
Miljanić N. 87, 96
Mijović B. 87
Miljević Đ. 13
Miljković D. 112
Mišić D. 119
Mrkušić Ž. 74, 76, 77, 78

Neuberger E. 83, 92, 93
Novak M. 13

Obradović S. 69

Pašić N. 13
Pejović S. 50
Perišin I. 65, 89, 97, 99
Pertot V. 69
Pjanić Z. 59
Pokorn J. 83
Popov Sofija 63
Popović M. 17n, 29, 70, 71
Popović S. 65
Pusić E. 112

Radovanović R. 101, 109
Radulović M. 59
Rajković M. 26
Rakić V. 59
Rašković V. 51, 63
Rostow W. 34

Saint-Simon C. H. 120
Samardžija M. 35, 65
Schumpeter J. A. 14, 48
Sicherl P. 110
Sirotković J. 29, 35, 59
Stanovnik J. 27, 38
Stojanović R. 29, 38
Stojanović S. 14, 120
Supek R. 120
Sweezy P. 117

Sefer B. 64
Šoškić B. 116
Štajner R. 35

Tadić Lj. 120
Tito J. Broz 14
Todorović M. 58, 59
Toroman Marija 51

Uvalić R. 12, 18, 19, 22

Vidaković Z. 16
Vlaškalčić T. 59
Vojnić D. 95
Vučković M. 84, 85, 96

Wachtel H. 47, 49, 60, 63
Ward B. 19, 42, 48

Županov J. 44, 49

vod za privredno planiranje s grupom naučnih radnika 1958. god. osnovao je Odeljenje za ekonomska istraživanja i metodologiju planiranja. Iz Odeljenja se 1963. god. razvio Jugoslovenski institut za ekonomska istraživanja i zatim Institut ekonomskih nauka, kojim, kao direktor, B. Horvat rukovodi i danas. U 1962. god. izabran je za profesora Beogradskog univerziteta, a od 1963. god. kao profesor ekonomije predaje na Postdiplomskoj školi Instituta i povremeno na Zagrebačkom i Ljubljanskom univerzitetu.

U 1964/1965. kao stipendist Fordove fondacije B. Horvat boravio je na Harvardskom univerzitetu, Massachusetts institute of technology i, u 1968. god. predavao je na Michiganom univerzitetu, a u 1970. god. na Floridskom univerzitetu i Americkom univerzitetu u Vašingtonu. Pozivan je kao predavač na mnogim drugim sveučilištima: u našoj zemlji, u Austriji, Bugarskoj, Čehoslovačkoj, Engleskoj, Finskoj, Italiji, Kanadi, Kubi, Nizozemskoj, Nemačkoj, Poljskoj, SAD i Švedskoj.

B. Horvat bio je član Ekonomskog saveta, a sada je član Komiteta za tržište i cene Saveznog izvršnog veća. Učestvovao je u delegacijama jugoslovenskih planera u Poljskoj i Sovjetskom Savezu. Vodio je jugoslovensku delegaciju na prvom zasjedanju Ujedinjenih nacija za industrijski razvoj.

B. Horvat je član više domaćih i međunarodnih stručnih udruženja i, povremeno, njihovih uprava. Urednik je časopisa EKONOMSKA ANALIZA i član uredništva časopisa EUROPEAN ECONOMIC REVIEW. Dosada je objavio više od sto pedeset članaka u domaćim i stranim naučnim časopisima, kao i petnaest knjiga. Četiri knjige i niz članaka prevedeni su na češki, engleski, francuski, mađarski, nemački, ruski, slovački, španjolski i talijanski jezik.

Profesionalni interes: Privredno planiranje i politička ekonomija socijalizma.